TÜRKİYE'DE DİL PLANLAMASI:

TÜRK DİL DEVRİMİ

Kâmile İMER

T.C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
KÜLTÜR ESERLERİ

Evrim'e...

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI / 2166
Yayımlar Dairesi Başkanlığı
Kültür Eserleri Dizisi / 230

TÜRKİYE'DE DİL PLANLAMASI: TÜRK DİL DEVRİMİ

Prof. Dr. Kâmile İMER

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, 2001 -ANKARA
ISBN 975-17-2067-2
Kapak Düzeni / Rıfat AYDIN

İmer, Kamile

Türkiye'de dil planlaması : Türk dil devrimi / Kamile İmer. - 2. bsk. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 2001.

XIV, 219 s. ; 20 cm. - (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2166.Yayımlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi ; 230)

ISBN 975-17-2067-2

I. k.a. II. Seriler: .

417

www.kultur.gov.tr.
E-mail: kultur@kultur.gov.tr

Birinci Baskı 1998, 3.000 Adet
İkinci Baskı 4.000 Adet

Aydınlar Matbaacılık
San. ve Tic. Ltd. Şti.

Rüzgarlı Cd. Eşdost Sk. No:2
06030 Ulus / ANKARA
Tel : (0312) 3121805
Fax : (0312) 3127170

SUNUŞ

Dil, toplumu ve kültürü oluşturan öğelerden biridir ve onların ayrılmaz parçasıdır.

Toplumda çeşitli nedenlerde ortaya çıkan değişmeler dilde de karşılık bulmaktadır. Özellikle uluslaşma döneminde yaşanan büyük değişmeler sonucu ortaya çıkan dilsel gereksinmelerin karşılanması gerekmektedir. Toplumda bu tür bir değişiklik yaşanmasa da, bilim ve teknoloji alanındaki yenilikleri karşılayacak biçimde dilin geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca toplumlarda çeşitli nedenlerle dil ile ilgili iletişim sorunları yaşanabilmektedir ve bunların da ortadan kaldırılması gerekir.

İletişim sorunlarını çözmek, dili değişiklik ve yenilikleri karşılayacak biçimde geliştirmek için toplumda dil planlaması yapılmaktadır.

Yüzyıllardan beri pek çok ülkede dil planlaması etkinlikleri gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'de de Cumhuriyet döneminde dil planlaması yapılmıştır ve ülkemizde bu etkinlikler dil devrimi olarak adlandırılmakta ve tanınmaktadır.

Bu kitapta dil planlaması çeşitli yönleriyle ele alındıktan sonra Türkiye'deki dil planlaması süreci, birbirinden belirgin özelliklerde ayrılan iki evreye ayrılarak ve yansız bir bakış açısıyla betimlenmiştir. Ayrıca dil planlamasının önemli amaçlarından biri olan ve üzerinde pek çok tartışma yapılan özleşme konusu da, bilimsel tabana dayanarak çeşitli dilsel düzeyler açısından ele alınmıştır.

Bakanlığımız, yansız bir bakış açısıyla ve bilimsel tabana dayanarak Türk dil devriminin ele alınıp betimlenmesinden ve okuyucuya sunulmasından mutluluk duymaktadır.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

İÇİNDEKİLER

Önsöz IX

İkinci Baskıya Önsöz XI

Kısaltmalar ve İmler XIII

Giriş 1

1. Dil Planlaması 7

1.1. Terim, Tanım 7

1.2. Kim Yapar? 12

1.3. Amaçları Nelerdir? 15

1.4. Model 25

2. Cumhuriyet Dönemine Kadar Türkçenin Gelişimi . . . 35

2.1. 16. yüzyıla Kadar Türkçe 35

2.2. 16. yüzyıldan Sonra Türkçe 40

2.3. 19. yüzyıl Ortalarından Cumhuriyet Dönemine Kadar Türkçe 44

3. Cumhuriyet Döneminde Türkçe 51

3.1. Seçim 51

3.2. Kodlama 55

3.2.1 Yazılaş(tır)ma 55

3.2.2 Dilbilgiselleş(tir)me 62

3.2.3 Sözcükleş(tir)me 64

3.3. Uygulama 70

3.4. Genişletme 76

3.4.1 Terimsel Çağcıllaş(tır)ma 77

3.4.2 Biçimsel Gelişme 84

4. 1980'den Sonra Türkçe 93
4.1. Seçim 93
4.2. Kodlama 97
4.2.1 Yazım 97
4.2.2 Sözcükleş(tir)me 100
4.3. Uygulama 108
4.4. Genişletme 115
4.4.1 Terimsel Çağcıllaş(tır)ma 115
4.4.2 Biçemsel Gelişme 120
5. Dil Planlaması ve Özleşme 125
5.1. Sesbilgisi ve Sesbilim Açısından Özleş(tir)me 128
5.2. Yazımsal Özleş(tir)me 132
5.3. Biçimbilimsel ve Sözdizimsel Özleş(tir)me 136
5.4. Sözvarlığı Açısından Özleş(tir)me 140
5.4.1 Türetme 142
5.4.2 Bileştirme 144
5.4.3 Canlandırma 146
5.4.4 Derleme 149
5.4.5 Çeviri 151
5.4.6 Diğer 154
6. Sonuç 157
Notlar 167
Kaynak Kısaltmaları 181
Kaynakça 183
Sözlükçe 195
Dizin 215

ÖNSÖZ

Dil devrimi, dil planlamasının amaçlarından biridir. Türkiye'deki dil planlaması, Türk dil devrimi adı altında şimdiye kadar çeşitli yönleriyle değerlendirilmiştir. Yurt dışındaki ve içindeki pek çok yayında Türk dil devriminin ilk 50 yıldaki başarısından övgüyle söz edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı; genel nitelikleriyle dil planlaması konusunu açıkladıktan ve dil devrimi ile ilişkisine kısaca değindikten sonra Türk dil devrimini yansız bir bakış açısıyla belli bir model doğrultusunda betimlemektir. Bu yapılırken Türk dil devriminin tarihçesi de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Çalışma, özellikle 1980 sonrasında Türkçedeki gelişmelerin ortaya konması açısından yenilik getirmektedir. Cumhuriyetin 75. yılında Türk dil devriminin bir dil planlama modeli doğrultusunda aynntılı olarak betimlenmesi bir başka yeniliktir.

Bu kitap uzun yıllann birikimiyle, ancak çok kısa bir sürede yayına hazırlanmış ve Kültür Bakanlığına teslim edilmiştir.

Yakınlarımın manevi desteği olmasaydı bu kitap bu kadar kısa sürede hazır duruma gelemezdi. Sanal köyümün iki gerçek insanına destekleri için özellikle şükran borçluyum. Dr. Alev Yemenici'ye çalışmamın tümünü titizlikle okuyup eleştirilerini açıkyüreklilikle dile getirdiği için minnettarım.

Jülide Çelik'e kimi zaman İngilizce metinlerin çevirisinde yardımcı olarak bana zaman kazandırdığı için teşekkür borçluyum. Ayrıca böyle bir çalışmanın yapılmasını öneren Dil Derneği yetkilileri ile çalışmanın yayınlanmasını gerçekleştiren Kültür Bakanlığı yetkililerine ve bu kurumlarda emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Ankara, Eylül 1998

Kâmile İMER

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Elinizdeki kitabın ilk baskısı kısa denebilecek bir sürede tükenmiş, yurt içinden ve dışından gelen istekler, kitabın ikinci baskısının yapılmasını gerekli kılmıştır.

İki baskı arasında geçen kısa sürede kitap, Ankara Üniversitesi tarafından sosyal bilim dalında bilim ödülüne değer görülmüştür (1999). Bu ödül, yalnızca kitabın yazarı için değil, Türk dil devrimine inanan, onu savunan ve Türkiye'de dil planlamasına gereksinim duyan herkes için sevinç kaynağı olmuştur.

Birinci baskıdan bu yana geçen süre, kitapta birtakım yenilikler yapmayı gerektirecek ölçüde uzun olmadığından ve ele alınan konular açısından yansıtılmadığından vazgeçilmeyecek değişimler dikkati çekmediğinden ikinci baskıda herhangi bir değişiklik yapılmamış, hiçbir eklemede bulunma gereği duyulmamıştır.

Kitabın ikinci baskısının yapılmasında emeği geçen Kültür Bakanlığı yetkilileri ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Ankara, Ağustos 2001

Kâmile İMER

KISALTMALAR ve İMLER

AKDTYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Ar.	Arapça
biy.	biyoloji terimi
bot.	botanik terimi
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Far.	Farsça
FD	Ferit Devellioğlu (Sözlüğü)
fiz.	fizik terimi
Fr.	Fransızca
Lat.	Latince
mat.	matematik terimi
MEB	Mili Eğitim Bakanlığı
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Osm.	Osmanlıca
SİSAV	Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Vakfı
TKAE	Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü
TDK	Türk Dil Kurumu
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TS	Türkçe Sözlük

yay.	yayımlayan, yayıma hazırlayanlar
zool.	zooloji terim
> <	yazıbirim, yazıbilimsel yazım
[ ]	ses, sesbilgisel yazım
/ /	sesbirim, sesbilimsel yazım
{ }	biçimbirim

GİRİŞ

Her dil sürekli olarak değişmekte ve gelişmektedir. Değişmeler dilin her düzeyinde ve değişik sürelerde ortaya çıkar. Başka bir deyişle dilin ses, biçim, sözdizim, anlam ve sözvarlığı alanında kısa ya da uzun sürede değişmeler olmaktadır (İmer 1976: 11-27).

Dilin sözvarlığı dış etkilere en açık alandır. Öteki düzeylerde değişmeler genellikle uzun sürede ortaya çıkarken sözvarlığında kısa sürede de değişme gözlemlenebilmektedir. Toplumdaki ve evrendeki her değişme öncelikle sözvarlığına yansımakta, buna koşut olarak dilin öteki düzeyleri de etkilenmektedir. Dilsel dizgenin herhangi bir alanındaki değişimin aşağı yukarı 30 yıl aldığı öne sürülmektedir (Labov 1970: 78).

Öte yandan toplumlarda çeşitli nedenlerle dil ve iletişim sorunları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca çeşitli nedenlerle, özellikle uluslaşma *(nationism)* döneminde yaşanan büyük değişmeler sonucu ortaya çıkan dilsel gereksinimlerin karşılanması gerekmektedir. Dil ve iletişim sorunlarını çözmek, dilsel gereksinimleri karşılamak için de dil planlaması yapılmaktadır. Kitabın ilk bölümünde bu konu çeşitli yönleriyle tanıtılmaya çalışılmıştır (bkz. 1).

Dil planlaması, öteki toplumdilbilim *(sociolinguistics)* konuları gibi çok boyutlu olan ve o ölçüde de çok sorun (ve

terim) içeren bir alandır. Ayrıca öznel ve duygusal değerlendirmelere de çok açıktır. Bu "çok"lar içinde dağılıp gitmemek ve yitmemek, yalnızca bilimin gereğini yapmakla olanaklıdır.

Bu çalışmada dil planlaması alanında tartışılan sorunların içine dalmak ve onları irdelemek yoluna gidilmemiştir. Başka bir çalışma, bütünüyle bu konuya ayrılabilir. Onun yerine kitapta belli bir model (Haugen 1983) temel alınarak (bkz. 1.4) Türkiye'deki dil planlamasının betimlemesi yapılmıştır. Doğal olarak Türkiye'deki dil planlaması temel alınıp kuramlar, yaklaşımlar, modeller de tartışılabilirdi. Cumhuriyetin 75. yılı dolayısıyla hazırlanan bu çalışmada, kuramsal tabanlı tartışmalar yerine dil planlaması sürecinde yapılanların bir modele göre sergilenip irdelenmesi ve betimlenmesinin daha anlamlı olacağı düşünülmüş, o nedenle bu yola gidilmiştir.

Kitapta öteden beri kullanılan, bizim de yaklaşık 25 yıldan bu yana kullandığımız *dil devrimi (language reform)* teriminden daha çok *dil planlaması (language planning)* terimi kullanılmıştır. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi çeşitli terimler arasında (bkz. 1.1) dil planlaması teriminin bilimsel yayınlarda en yaygın terim durumuna gelmesi, ikincisi ise bu çalışma nedeniyle başvurduğumuz kaynaklarda dil devriminin dil planlamasının amaçlarından yalnızca biri olarak yer almasıdır (bkz. 1.3). Dil planlaması yerine daha önce kullandığımız *dil düzenlemesi (language regulation)* terimini kullanmamamızın nedeni ise, yine bu çalışma dolayısıyla başvurduğumuz kaynaklarda her ikisinin farklı amaçlarla kullanıldığını görmemizden dolayıdır. Sonuçta bu çalışmada dil planlaması yerine dil düzenlemesi teriminin de kullanılmasından vazgeçilmiş, böylece terimsel anlamda düşünüm saydamlığına ulaşılmaya çalışılmıştır.

Türkiye'deki dil planlamasının betimlemesine geçmeden önce Cumhuriyet dönemine kadar Türkçenin gelişimi kısaca özetlenmiştir (bkz. 2). Buradaki amaç, planlama gerektiren dil ve iletişim sorunlarının sergilenmesi ve boyutlarının ortaya konmasıdır.

Cumhuriyet Döneminde Türkçe (bkz. 3) bölümünde dil planlaması sürecinde yaklaşık ilk 50 yıldaki görünüm Haugen (1983) tarafından ortaya konan modele göre betimlenmeye çalışılmıştır. Aynı model açısından son 15-20 yıldaki görünüm de *1980'den Sonra Türkçe* (bkz. 4) adlı bölümde sunulmuştur. Bu iki bölüm içindeki bazı konular arasında zaman zaman sınırların belirsizliğe doğru kayması, dilin çeşitli düzeyleri arasındaki etkileşimden ve bu düzeylerdeki etkinliklerin farklı alanlarda görülmesinden ileri gelmektedir. Bu nedenle kodlama alanındaki sözcükleş(tir)me ile uygulama ve genişletme (hatta 5.4: Sözvarlığı Açısından Özleş(tir)me) arasındaki sınırı belirginleştirebilmek her zaman kolay olmamaktadır.

Bu arada Cumhuriyet döneminin başlangıcında Türkçeye yönelik düzeltme *(ıslah)* adı altında yer verilip açıklanan konuların batı bilim dünyasında yaklaşık 30-40 yıl sonra sözü edilecek dil planlaması modelleriyle şaşılacak ölçüde benzerlik gösterdiği dikkatimizi çekmiştir. Sistematik olmayan ve tanıtım eksikliği nedeniyle evrensel nitelik kazanamayan, bu nedenlerle çalışmamıza dayanak yapamadığımız bu bilgiler Sadri Maksudi (Arsal)'ın *Türk Dili İçin* [1930] adlı yapıtında yer almaktadır. Sadri Maksudi kitabın amacını ve konusunu "Osmanlı devrinden kalma yazı dilini düzeltmek, yabancı sözlerden ayırtlamak ve öz Türkçe köklerden bir edebi ve ilmi dil yaratmak gereğini ispat etmek" (s.12) olarak belirlerken dil planlaması terimini kullanmadan o alandaki etkinliklerden söz etmektedir. Ayrıca dil değiştirme ve dili düzeltme *(dil ıslahı)* işinin ayrı olduğunu belirtmekte; dil değiştirmenin Arapça ve Farsçanın

etkisi altında kalmak olduğunu söylemekte, dili düzeltme ile doğrudan dili işlemeyi *(language cultivation)* anlatmaktadır. Bu sonuncusuyla halk dilinde kullanılan sözvarlığının toplanmasını ve bu sözlere edebi ve bilimsel yapıtlarda yer verilmesini, ayrıca aynı sözlerden dilin kurallarına uygun terimler yaratılmasını ve bunların yabancı dillerinden alınmış sözlerin yerine konmasını amaçlamaktadır (s. 18-19) ki bunlar dil planlaması terimleri açısından kodlama ile birlikte uygulama ve genişletmeyi de içine alan açıklamalardır. Atatürk'ün ünlü özdeyişinin *(Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır)* ilk olarak bu kitapta yayınlanmasıyla dil planlamasındaki seçme (bkz. 3.1) de gerçekleştirilmiş olmaktadır. Buna ek olarak dili düzeltme terimiyle anlatılmak istenenin "1.Dilin imlasını tespit, 2.Lugatları toplama, 3.Grameri tespit, 4.Istılahlar yaratma" (Arsal 1930: 444) olarak belirtilmesinden ve daha sonraki açıklamalardan dil planlamasındaki yazılaş(tır)ma, sözcükleş(tir)me, dilbilgiselleş(tir)me ve terimsel çağcıllaş(tır)mayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Bunlar da Haugen (1983) modelindeki kodlama (ölçünleştirme) sürecine tümüyle, genişletmeye ise bir bölümüyle karşılık olup doğrudan doğruya bütünce (corpus) planlamasını kapsamaktadır.

Cumhuriyet döneminde dil planlaması çalışmaları sonucunda Türkçe özleşerek gelişmiştir. Özleş(tir)me ayrıca, dil planlamasının önemli amaçlarından biridir ve üzerinde pek çok tartışma yapılmıştır. Bu nedenlerle *Dil Planlaması ve Özleşme* (bkz. 5) ayrı bir bölümde ele alınmıştır. Özleşmenin ne olduğu ve dil planlamasıyla ilişkisi bilimsel tabana dayanarak açıklandıktan sonra Türkçede çeşitli düzeylerdeki özleşme, 1980 öncesi ve sonrasını içerecek biçimde betimlenmiştir.

Sonuç bölümünde (bkz. 6), 1980 öncesi ve sonrasında yapılanlar karşılaştırmalı olarak önce Ferguson (1968) te-

rimleriyle kısaca, sonra da Haugen (1983) modeli doğrultusunda geniş bir biçimde özetlenmiş ve geleceğe yönelik önerilerde bulunulmuştur.

1. DİL PLANLAMASI

1.1. Terim, Tanım

Planlama geniş anlamda kullanılan bir terimdir. Yalnızca dil ile bağlantılı olmayıp pek çok alanla ilgili olabilmektedir.

Planlama herşeyden önce bir soruna yöneliktir ve o sorunun çözümünde seçenekler arasında yapılan seçimi gösterir. Bu seçim sonuçların tahminini de içeren bilinçli bir çabaya dayanmaktadır (1).

Dilin planlama konusu olup olamayacağı tartışılmış, konuyla ilgili geniş oylumlu çalışmalar yapılmış (2) ve çalışmaların tümünde dilin planlama konusu olduğuna yer verilmiştir. Planlama kuramlarının ve bilgilerinin çoğunlukla ekonomik planlamadan türediği belirtilip (Fishman 1974b: 91) ekonomide kullanılan yöntemlerle de çözümlemeler yapılmıştır (Thorburn 1971; Jernudd-Das Gupta 1971). Dil planlaması ayrıca toplumsal planlama, eğitim, nüfus planlaması vb. tek tek alanlarla ya da bu alanların bütünüyle ilgili bir çerçevede görülmüştür. Bilinçli olarak kaynakların kullanımı anlamını taşıyan planlama, dil planlaması anlamında toplumsal bir kaynak olarak dilin tanınması amacıyla da kullanılmıştır (Jernudd-Das Gupta 1971: 195-196). Sonuç olarak dilin planlanabileceği açıkça ifade edilmiştir. Büyük bir başarıyla dilin planlandığı, hem çağcıllaşmış dillerin daha da işlenmesiyle hem de gelenek-

sel işler için kullanılmış dillerin çağcıllaştırılmasıyla bağlantılı olarak gelecekte de planlama işinin süreceği açıkça dile getirilmiştir (Fishman 1974c: 25-26).

Aynı tür etkinliği anlatmak üzere başka terimler de kullanılmıştır. Cooper (1989:29) tarafından verilen bilgiye göre; bunlardan ilki belki de *dil mühendisliği (language engeneering*, Miller 1950)'dir. Daha sonra *dil politikası (glottopolitics*, Hall 1951), *dil gelişmesi (language development*, Noss 1967), *dil düzenlemesi (language regulation*, Gorman 1973) terimleri aynı tür etkinlikleri adlandırmak amacıyla kullanılmıştır. *Dil siyasası (language policy)* terimi de kimi zaman dil planlaması ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Dil politikası terimini Hall (1951), dil ile ilgili bilimin devlet politikasına uygulanması anlamında kullanmışken dil mühendisliği terimini Springer (1959), eski Sovyetler Birliği'nde yarı ölçünleşmiş dillerin yazılması ve ölçünleştirilmesi çabalarını karşılamak üzere kullanmıştır (Karam 1974:104). Daha sonraki yıllarda Alisjahbana (1961) dil mühendisliğini dilin geliştirilmesinde bilinçli olarak kılavuzluk etmek olarak görüp bu terimi Avrupa dillerinin -yazım, sözvarlığı ve dilbilgisi alanlarında- kodlanması konusundaki deneyimlerinin yeni gelişen dillere aktarılması anlamında kullanmıştır. Bowen ise aynı terimi dil kullanımını etkilemek ve yönlendirmek için okullar, kiliseler, radyo, gazeteler ve resmi yönergeler aracılığıyla ortaya konan çabaları anlatmak için kullanmıştır (Karam 1974: 104).

Dil planlaması (language planning) terimi ilk olarak 1959'da Haugen tarafından kullanılmış (Karam 1974: 104; Daoust 1997: 438 vb.) olup o zamandan bu yana giderek yaygınlaşmıştır. Haugen başlangıçta bu terimi. Norveç'te 'ulusal' dilin çağcıllaştırılması *(modernization)*, geliştirilmesi ve erginleştirilmesi amacıyla harcanan çabaları betimlemek için kullanmıştır. Daha sonraki yıllarda Haugen

(1969) dil planlamasının, dil akademilerinin ve komitelerinin norm çalışmalarını, dili işleme *(language cultivation)* olarak bilinen tüm biçimleri, dil devrimi *(language reform)* ve dili ölçünleştirme *(language standardization)* yönündeki tüm önerileri kapsadığını belirtmiştir (Karam 1974: 104-105). Rubin & Jernudd (1971) dil planlamasını dil kodları ve konuşma dizgesindeki ya da her ikisindeki amaçlı değişimleri gösteren örgütlü çabalar olarak tanımlar. Fishman (1971) ise dil planlamasını ulusal düzeydeki dil sorunlarına örgütlü bir çözüm arayışı olarak betimler. Jernudd-Das Gupta (1971) planlamayı ülküsel ve tümüyle dilbilimsel bir etkinlik olarak değil, toplumda dil sorunlarını çözmede siyasal ve yönetimsel bir etkinlik olarak tanımlamışlardır. Gorman (1973)'a göre dil planlaması terimi; bir dili seçmek, kodlamak ve kimi durumlarda o dilin yazımsal, dilbilgisel, sözlüksel ve anlamsal özelliklerini genişletip geliştirmek konusunda birbiriyle bağıntılı önlemler almak ve üzerinde uzlaşma sağlanan bütünceyi yaygınlaştırmak anlamında çok yerinde bir kullanıma sahiptir. Neustupný (1983) de dil planlamasının, dil sorunlarına yönelik sistematik, kurama dayalı, akılcı ve örgütlü toplumsal ilgi anlamına geldiğini belirtmektedir (3).

Haugen (1983: 274) dil planlaması terimini tüm süreci kapsadığı için anlamlı bulmaktadır. Çünkü ona göre sorunun belirlenmesiyle birlikte süreç başlamaktadır ve bunun için çözüm de, doğal olarak plan yapmaktır. Bu nedenle örneğin Neustupný (1974) tarafından önerilen ve birkaç başka araştırıcı tarafından da kullanılan *dili iyileştirme (language treatment)* terimi, eğretilemeli olarak hastalığa gönderimde bulunmaktadır ve *dili işleme (language cultivation)* terimi gibi o da tüm süreci anlatmak açısından yeterli olmamaktadır. Haugen (1983)'a göre dil planlaması iyi oluşturulmuş bir terimdir. 70'li yıllardan itibaren baskın olarak kullanıldığı kabul edilen bu terim, bugün için de en

yaygın terim durumundadır ve onu içeren pek çok yayın bulunmaktadır.

Dil planlaması terimi önceleri Haugen tarafından bağdaşık (homojen) olmayan bir dilsel toplulukta konuşan ve yazanlara yol göstermesi için sözlük, dilbilgisi ve yazım kılavuzu hazırlanması amacıyla kullanılmışken (Daoust 1997: 438) daha sonra tüm dil sorunlarının çözümü için kullanılır olmuştur (4). Bir başka açıdan dil planlaması; dillerin düzenlenmesi ve geliştirilmesi ya da yeni ortak bölgesel, ulusal ve uluslararası dillerin yaratılmasındaki yöntemli etkinlik olarak tanımlanmaktadır (Tauli 1974: 56). Dil planlaması en kısa ve açık biçimde, Jernudd-Das Gupta (1971)'ya dayanarak "dil sorunlarının çözmek için siyasal ve yönetimsel bir etkinlik" (Jernudd 1973: 11) olarak tanımlanabilir.

Bu tür etkinlikler yeni olmamakla birlikte dil planlaması konusundaki çalışmalar 60'lı yıllarda yoğunlaşmaya, dil planlaması ve dil politikası kuramına olan gereksinme dile getirilmeye başlanmış (örneğin bkz. Fishman-Ferguson-Das Gupta 1968), 70'li yıllarda ise dil planlaması kuramından, hiç değilse kurama doğru bir gidişten ve değişik modellerden söz edilir olmuş ve ulusal dil planlamaları karşılaştırmalı olarak ele alınmaya başlanmıştır (örneğin bkz. Jernudd-Das Gupta 1971; Jernudd 1973; Tauli 1974; Nėustupnýˊ 1974; Karam 1974; Fishman 1974b vb.). Özellikle bağımsızlığını kazanan ulus-devletler ve gelişmekte olan ülkelerde dil/değişke seçimi, seçilen dilin/değişkenin kodlanması, sözlük, dilbilgisi ve yazımın belirlenerek ölçünleştirilmesi ve kurumlarda, kuruluşlarda, eğitimde, kitle iletişim araçlarında yaygınlaştırılması ve günün gereksinimlerini karşılayacak biçimde işlevinin genişletilmesi çabaları bu kuram ve modeller kapsamında yaygın olarak 70'li yıllardan bu yana betimlenmeye başlanmıştır.

Dilin iki yönü aynı zamanda dil planlamasının da iki görünümünü ortaya koymaktadır. Bunlardan biri dilin bir iletişim aracı olduğu, ikincisi ise dilin bir toplumsal kurum, kurum olduğu kadar da toplumsal bir kod olduğudur. İşte dil planlamasında doğru ve yerinde bir çabanın bu iki temel özelliğe dayanması gerekir (Tauli 1974: 50-51) ki bunlar *araç yaklaşımı (instrumental approach)* ve *toplum-dilbilim yaklaşımı (socio-linguistic approach)* olarak anılmaktadır (Fasold 1987: 250-251). Adından da anlaşılacağı gibi ilki, dili bir araç olarak görmektedir. Haugen (1971:281) da Tauli (1968) ve Ray (1963)'in dilin bir araç, bir iletişim aracı olduğu konusundaki görüşlerine dayanarak bu öngerçeğin (postulanın) *araçsallık (instrumentalism)* olarak adlandırılabileceğini belirtmektedir. Mekanik araçlar ölçünleştirilirse çalışmalar daha kolay yapılır. İşte dil de ölçünleştirilirse iletişim daha kolay sağlanabilir. Ancak bu yaklaşım kimi dillerin daha iyi, açık, esnek olduğuna; dolayısıyla dil planlamasıyla bu niteliklere sahip olmayan dillerin de aynı özelliklere sahip duruma getirilerek geliştirilmesine olanak vermeye dayanmaktadır.

Toplumdilbilim yaklaşımında ise dil ile ilişkili olan toplumsal sorunlar tanınmaya başlanır ve dil planlaması süreci, planlanmış bir toplumsal değişim olarak görülür ve incelenir (Fishman-Das Gupta-Jernudd-Rubin 1971: 293). Araştırıcılar araç olarak dillerin estetik ve işlevsel niteliklerini geliştirme girişiminde bulunmazlar. Bir kaynak olarak dilin toplumsal yaşamı geliştirmede kullanılabileceğini belirtirler. Dil planlamasının bu yolu, dilbilimsel seçeneklerden hangisinin sorunlu bir durumu düzeltebileceğini belirlemeye yöneliktir. Daha sonra da en iyi ve başarılı olacak seçeneği oluşturmak için düzenli çalışmalar yapılır (Fasold 1987: 250). Bu çerçevede çalışan bilim adamları 'planlama' düşüncesini ciddiye alırlar. Onlar açısından toplumsal sorunlar dil ile bağlantılıdır. Olaylar sıraya konup

düzenlenir, seçenekler tanınıp değerlendirmesi yapılır, uygulama aşamaları dikkatli biçimde tasarlanır ve yürürlüğe konur, planın ne ölçüde başarılı olduğu hakkında karar verilir (5).

1.2. Kim Yapar?

Dil planlaması genellikle dilin değişme sürecine amaçlı olarak müdahalede bulunmak olarak tanımlandığına (Doğançay-Aktuna 1995b: 77) göre bu müdahaleyi kim, nasıl ve hangi amaçla yapacaktır? Kimi ülkelerde hükümetler, kimilerinde kişiler, kimi yerlerde akademiler, özel ya da resmi kuruluşlar dil planlaması konusunda karar verebilmektedirler (Daoust 1997: 446-448). Bazı planlama kuruluşları tümüyle yönetimle ilgili ve resmi nitelikli iken bazıları yönetimden bütünüyle bağımsızdır (Fishman-Das Gupta-Jernudd-Rubin 1971: 296). Dil planlaması, siyasanın oluşturulmasından uygulamaya kadar bu kişi ve kuruluşlar tarafından yapılır ve yürütülür. Dil siyasası yapan kişi ve kuruluşların nasıl seçildiği ya da oluşturulduğu, dil alanında otoritenin nasıl sağlandığı, otoritenin yenilenmesi için hangi koşulların olması gerektiği, dil siyasası konusunda karar veren organlar ile öteki konularda (siyaset, askeri konular, eğitim konuları vb.) karar veren otoriteler arasında ne tür ilişkilerin söz konusu olduğu, dil siyasasını yürüten organların birden çok olması durumunda hangi görevler açısından bunların birbiriyle bağlantılı olduğu ya da birbirinden ayrıldığı değişik ülkelerdeki uygulamalar göz önünde tutularak ve karşılaştırmalı olarak ortaya konmaya çalışılmaktadır. Dil siyasasının uzlaşma (bargaining), anlaşma (compromising), etkileme (influencing) ve benzeri temellere dayananan siyaset ve öteki süreçlerle iç içe geçmiş olabileceği belirtilmektedir (Fishman-Das Gupta-Jernudd-

Rubin 1971: 293-294). Bu işleyişte dil siyasası bünyesindeki birbiriyle çatışan baskılar (araştırma komisyonu, inceleme komisyonu, yürütme kurulu vb.) ile şu ya da bu otorite arasındaki çatışmaları ve çatışmaların çözümlerini (ekonomik kurumlar ya da sermaye grupları, eğitim kurumları ya da söz sahibi gruplar, siyasal partiler vb.) incelemek önemlidir. Benzer düzeylerde dil siyasası kararları ile öteki karar süreçleri arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların neler olduğu, başka ne tür kararların dil kararlarını bağladığı ya da onunla yakın ilişki içinde olduğunun (Fishman-Das Gupta-Jemudd-Rubin1971: 294) da belirlenmesi gerekmektedir. Entellektüel, eğitimsel, endüstri ve ticaretle ilgili ve askeri "kuruluşlar"ın özellikle incelenmeye değer olduğu belirtil-mektedir (Fishman-Das Gupta-Jemudd-Rubin 1971: 295).

Dil planlaması kimi ülkelerde aynı zamanda birkaç kuruluş tarafından yürütülmektedir. Ancak bu bir sorundur. Bu tür durumlarda farklılığın ortaya çıkma nedenlerinin araştırılması gerekir. Çünkü bu farklılaşma, kodlama ve genişletmeyle birlikte siyasa ve uygulamanın da değişik temellere dayanabileceğini ortaya çıkarır (Fishman-Das Gupta-Jernudd-Rubin 1971: 296). Aynı anda etkinlik gösteren dil planlama kuruluşları arasındaki farklılık dayanakları olarak en sık sözü edilenlerin şunlar olduğu belirtilmektedir (Fishman-Das Gupta-Jernudd-Rubin 1971: 296): Personelin teknik eğitimi- yazın alanındaki eğitimi, personelin akademik eğitimi- kendi kendini eğitmesi, kendilerine ait yetkilendirme kaynakları ile sorumlulukların konusal ve işlevsel farklılıkları (örneğin okuldaki, silahlı kuvvetlerdeki, radyo ya da kitle iletişim araçlarındaki dil kullanımını planlama) arasındaki ideolojik-siyasi farklılıklar.

Değişik ülkelerde dil planlaması sürecinde ortaya çıkan bu tür farklılaşmalar doğal olarak aynı süreçteki desteği ve denetimi de etkilemektedir.

Yönetimlere ve hükümetlere ek olarak dil planlamasında etkili olan başka etmenler de bulunmaktadır ki bunlar Jernudd'a (1973:18-19) dayanarak şöyle özetlenebilir:

1. Ulusal, ama hükümete bağlı olmayan kuruluşlar: Terimler yaratan ve yaygınlaştıran mühendis ve başka alanlardaki uzman dernekleri bu kapsamdadır. Singapur Ticaret Odası dil sınavları ve Malezya dilinde iş alanındaki yazışmaya yardımcı olacak biçem elkitabı oluşturmuş ve yayımlamıştır.

2. Ne ulusal ne de hükümete bağlı olan kuruluşlar: Malezya'daki Shell şirketi buna örnektir.. Shell, çoğunlukla resmi olan dil planlama kuruluşu ve başka petrol şirketleri ile ortaklaşa da olsa, petrol ile ilgili kendi terimlerini gerektiğinde kendisi üretmektedir. Personel siyasası ve kendi bünyesindeki dil öğretim programı ile Shell, Malezya dilini geliştirmektedir. Malezya dilinin ulusal gelişimine katkıda bulunan bu şirket, doğal olarak bu dilin ülkede yaygınlaşması konusundaki kararla ilgilenmez.

3. Gazetelerdeki düzelti amaçlı okuma işlevi: Bu, sözcüklerin kısa çizgi ile bölünmesi, yazım vb. konularda ayrıntılı yönergeler çıkarma işini de içermektedir.

4. Yazarlar, yorumcular vb. çoğunlukla dil kullanımı konusundaki kararlarda yeterince güçlüdürler. Bunlar, köşe yazarlarına yazılan mektuplarda, bir konuşmanın nasıl yapılacağını, belirli bir kişiye nasıl hitap edileceğini, anlatım ve deyimlerin ne zaman kullanılacağını, nasıl kısaltma yapılacağını vb. soran ve öğrenmek isteyen çok içten tartışmalardan alıntı yapabilir ve böylece dil planlamasına katkıda bulunabilirler.

Dil planlamasının nasıl yapılacağı konusu, planlama sırasında uygulanacak/uygulanan model ile de bağıntılı görünmektedir. Çünkü her modelde yer alan planlama ve

uygulama, bu geniş sürecin birer aşamasıdır. Ayrıca planlama, uygulama olmaksızın bir işe yaramayacaktır. Rubin (1971: 218-220) bu geniş süreci 4 basamakta ortaya koymaktadır ki bunlar da şöyle özetlenebilir:

Karar verme (fact-finding): Herhangi bir planlama kararı verilmeden önce planlayıcı hangi planın etkili olacağı konusunda somut bilgiye sahip olmalı. Bu nedenle sorunların belirlenmesi gerekmektedir. Planlayıcının var olan toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik parametrelerinin önerdiği hangi kısıtlama, eğilim ve dayanakların bulunduğunu bilmesi önemlidir.

Planlama (planning): İkinci aşamada gerçek planlama kararları alınmaktadır. Planlayıcı amaçları oluşturacak, araçları (stratejileri) seçecek ve sonuçları kestirecektir.

Uygulama (implementation): Plan yapıldıktan sonra planlama kararları uygulamaya konulur. Planlayıcı bu aşamada planın izlenmesiyle ilgili gereksinimin ve nedenlerinin iletilmesiyle ilgilenecektir. Planı yürüten kişiler başarı sağlamaya çalışacaktır.

Dönüt (feedback): Son olarak bu aşamada planlayıcı planın ne ölçüde iyi işlediğine bakar. Kestirmeye çalıştığı sonuçlar ile gerçek sonuçların birbirine uyup uymadığını, uymuyorsa neden öyle olduğunu değerlendirmek zorundadır. Beklediği sonuç ortaya çıkmadıysa stratejileri gözden geçirmek zorundadır. Yeniden amaç belirlemek, planlama için başka araçlar seçmek gerekebilir.

1.3. Amaçları Nelerdir?

Dil planlaması terim olarak yeni görünmekle birlikte etkinlik alanı olarak yeni değildir. Hatta oldukça eski dö-

nemlerde misyonerlerin dil alanındaki çabalarının bir tür dil planlaması olarak düşünülebileceği belirtilmektedir. Çünkü bu çabalar, okuryazar olmayan bir toplumda hangi dilin ya da değişkenin seçileceğine, hangi yazı dizgesinin benimseneceğine, ne tür bir yazımın üretileceğine ilişkin kararları içermektedir. Bunlar, dil planlaması sürecinde bir yöre dilini ulusal dil düzeyine çıkarıp geliştirme amacıyla alınanlara koşut kararlardır (6).

Dil planlaması olarak görülebilecek etkinlikler çok çeşitlidir. Bir yöre dilinin ulusal dil olarak geliştirilmesinden (Endonezya ve Filipinler'de olduğu gibi) eski dillerin canlandırılmasına (İsrail ve İrlanda'da olduğu gibi), çatışma halindeki dile bağlılıktan (Norveç ve Hindistan'da olduğu gibi) yazı değişimi, sözvarlığının genişletilmesi ve özleştirilmesini içeren geniş çaplı dil devrimine (Türkiye'de olduğu gibi) ve yalnızca sözvarlığının genişletilmesi yolundaki örgütlü çabalara (19. yüzyıldan beri Mısır'da olduğu gibi) kadar pek çok etkinlik dil planlaması kapsamında düşünülmektedir. Ayrıca bu terim Çin'de, Japonya'da ve Hindistan'da yazı dü-zeltimi önerilerini de içermektedir (Karam 1974: 106-107) (6).

Dil planlaması konusunda çalışanlar ayrıca yönlendirici birtakım ilkelerden de söz etmektedirler ki bunlar daha çok konum planlaması kapsamında düşünülebilir. Cobarrubias (1983: 63-66)'a göre bir toplumda dil planlamasını yönlendiren dört ilke vardır: Bunlardan *dilsel benzeş(tir)me (linguistic assimilation)*, kökeni ne olursa olsun herkesin toplumdaki baskın dili öğrenmesidir. Dilsel benzeştirme ilkesi dünyanın pek çok ülkesinde uygulanmaktadır. Başka ülkelere göç etme sonucu göçmenler de bu ilkeye uymak durumunda kalmaktadırlar. Örneğin ABD'de gerek ülke içinde gerekse Amerikan yönetiminde olan başka ülkelerde bu ilke geçerlidir. *Dilsel çoğulculuk (linguistic pluralism)* karmaşık bir ulam olup bir ülkede farklı dil konuşan grupların

varlığını, bunların dillerini sürdürme ve eşit temellere dayanarak işleme haklarının bulunmasını içermektedir. Kimi ülkelerde resmi olarak iki ya da daha çok dil bulunması (örneğin İsviçre'de Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Romanş; Belçika'da Fransızca, Flamanca ve Almanca; Sri Lanka'da Sinhaliz ve Tamil vb.) bu ilkenin geçerli olmasındandır. *Yerlileştirme (vernacularization)*, yerli (indigenous) bir dilin onarılması ve/ya da genişletilmesini ve resmi dil olarak benimsenmesini içermektedir. Ölü bir dili canlandırma (İsrail'de İbranca), klasik bir dili onarma (Suriye, Mısır ve Fas'ta Arapçalaştırma), resmi nitelik kazandırma ve ölçünleştirme (Filipinler'deki Tagalog ve Peru'daki Keçua) gibi yollarla bu yapılmaktadır. *Uluslararasılaştırma (internationalism)*, yerli olmayan yaygın bir iletişim dilinin resmi dil olarak ya da çeşitli düzeylerde öğretim dili olarak benimsenmesini kapsamaktadır. Uluslararasılaştırmanın da çeşitli dereceeleri ayırt edilmektedir. İngilizce pek çok ülkede bu ilke doğrultusunda uygulanmaktadır.

Çeşitli etkinlikler içeren dil planlamasında doğal olarak tek bir amaçtan söz edilemez. Kaldı ki bilim adamları hangi tür dil planlaması olursa olsun dili ilgilendiren tüm sorunların siyasal, ekonomik, bilimsel, toplumsal ve kültürel durumla ilgili olduğunu da belirtmektedirler (örneğin Ferguson 1968: 27; Karam 1974: 108, vb.). Dili ilgilendiren bir sorunun ya da iletişim sorununun olduğu her yerde dil planlaması olabilir. Planlayıcı(lar) sorunu çözmek için amaçları belirleyecek, araçları ve stratejileri seçip sonuçlar hakkında kestirimde bulunacaktır.

Dil planlaması alanında çalışanlar kendi bakış açıları doğrultusunda amaçlar belirlemişlerdir. Burada onlardan birkaçının görüşlerine yer verilecektir.

Jernudd-Das Gupta (1971: 206-208) amaçların sınıflandırılmasının ekonomi terimleriyle anlatılabileceğini belirt-

mektedir. Bunlar; (1) kaynakların belirlenmesi (yaşam düzeyinin yükselmesi, vb.), (2) dağılım (katılımda eşitlik, vb.) ve (3) kararlılık (birlik için ulusal bilincin gelişmesi, vb.)tır. Bazı dil sorunları bu amaçlar açısından güdülenebilir: Bu bağlamda dilsel açıdan bağdaşıklık (homojenlik) varsa iletişimin çok daha etkili olacağı ve daha üst düzey bir üretime yol açan daha hızlı ve güvenilir bir ileti (mesaj) alışverişinde bulunulacağı, gerçek toplumsal katılıma ancak insanların birbirlerini anlamaları durumunda olanak bulunabileceği, siyasal açıdan bağlılık ve düzen için birleştirici bir dilin yararlı olabileceği belirtilmektedir (s. 208).

Daoust (1997: 440-441) tarafından Rubin (1984) ve Weinstein (1980)'a dayanarak belirtildiği gibi, eğer dil planlamasının bir değerlendirilmesinin yapılması söz konusu ise amaçların net olarak açıklanması gerekir. Amaçların düzenlenerek açıklanması hem onların özgün biçimlerinin değişime uğramamasına hem de uygulama aşamasında ortaya çıkacak tepkiyi ya da beklenmedik zararlı etkileri azaltmaya yarar. Ancak farklı amaçlar arasında çok net sınırlar da çizilemez. Uzun vadede dilsel amaçlar bile toplumsal politika amaçlarına hizmet edebilir. İşte bu nedenle dil planlaması giderek daha çok toplumsal, ekonomik ve siyasal sorunları dile müdahalede bulunarak çözme yolu olarak görülmektedir.

Rubin (1971: 219) de, dört basamakta ele aldığı dil planlamasının planlama aşamasındaki dilsel amaçlarından da söz etmiştir: ya halkın belli bir kesiminde belirli bir değişkenin seçimi ve yaygınlaştırılması ya da belli bir değişkenin belli amaçlar için ölçünleştirilmesi ve/veya genişletilmesi.

Tauli (1974: 56) ise dil planlayıcılarının temel görevini söylerken aynı zamanda dil planlamasının amacını da açıklamaktadır. Tauli'ye göre dil planlayıcısının temel gö-

revi, ölçünleştirilecek dil ya da dillerin seçimi, müdahale türlerinin seçimi, var olan dillerin düzenlenmesi ve geliştirilmesi ya da yeni ortak bölgesel, ulusal, uluslararası dillerin yaratılmasıdır.

Rabin (1971: 277-279), dil planlaması amaçlarının sınıflandırılması konusunda kapsamlı bir öneri getirmiştir. Rabin'e göre dil planlamasında dilsel amaçlar yanında yarıdilsel ve dildışı amaçlar da bulunmaktadır.

Dilsel amaçlar (linguistic aims) dilbilimci ile yazarların işbirliğini gerektirmektedir. Bu amaçlar dilin sözvarlığını, yapısını ve biçemini ilgilendirir. Sözvarlığı alanında genişletme (üretici süreçler ve pratik planlama), ölçünleştirme (hem uzmanlık alanındaki hem de uzmanlıkla ilgili olmayan alandaki sözvarlığı, ağızlar) ve toplumsal anlamlı (sosyosemantik) kararlar yer almaktadır. Toplumsal anlamlı kararlar sözvarlığını genişletme kaynaklarındaki kararlar olup bunlar içinde; yabancı yerine yerli öğeleri kullanma, aynı dilin eski biçimlerinden ödünçleme, ağızlardan ödünçleme, yakın akraba dillerden uyarlama, argo ve halk diline izin verme yer almaktadır. Yapı içinde; sesbilim, biçimbilim ve sözdizim alanındaki planlama amaçları bulunur. Biçem içinde ise geleneksel biçeme karşılık Avrupalaşmış biçem (dili kullanma alanına göre özelleştirilmiş), "yüksek" biçeme karşı yalın ve anlaşılır yazma, ulusal saygın yazınların (örneğin Tevrat, Ramayana, Homer, Chaucer) özgün biçimde, çağcıllaştırılmış yazıdan ya da çevriyazıdan okunması yer almaktadır.

Yarıdilsel amaçlara (semi-linguistic aims) gelince; bunlar planlanmış dil değişiminin en sık görülen türünü ortaya koymaktadır. Ancak büyük ölçüde dilbilim araştırması gerektirmekle birlikte toplumsal ve ruhsal etkenleri de içeriyor göründüğü için bu araştırmanın hangi alana ait olduğuna karar vermek zordur. Yarıdilsel amaçlar yazı, heceleme,

sesletme ve konuşmada sınırlamaları kapsamaktadır. Yazı alanında; yazı dizgesini değiştirme (örneğin "logografik" yazıdan abecesel yazıya, "diakritik"ten ünlülerin gösterildiği çizgisel yazıya geçme), yazı dizgesinin özelliklerini değiştirme (örneğin büyük harf ile başlama, ikili harfler yerine yeni tek tek yazıbirimler koyma vb.), yazıdaki birimlerin art arda gelmesindeki değişme (Yugoslavya'da Kiril'e, Almanya'da Gotik'e karşı Latin birimlerinin kabulü), yazımötesi değişme (örneğin noktalama, "transliterasyon" ölçünleri) yer almaktadır. Hecelemede ise dizgeleştirme ve birleştirme, yalınlaştırma, sesbirimleştirme, sözcüğe bağımlı hece değişmesi (örneğin ilgeçleri, tanımlıkları ve benzerlerini adlardan ayırma...) yer almaktadır. Sesletme konusunda toplumsal, bölgesel ya da bunlara benzer ses değişkelerinin (allofonların) birleştirmenin sesbirim sayısının dağılımında etkili olmadığı belirtilip kibarlık biçimlerinin kullanımı ve dil tabularına konuşmada sınırlamalar içinde yer verilmektedir.

Dildışı amaçlar (extra-linguistic aims) temelde toplumbilimcilerin ve siyasetbilimcilerin ilgi alanlarında ortaya çıkmaktadırlar. Bu amaçların uygulanması genellikle dil öğretimini kapsadığı için bu tür planlama eğitim planlamasına doğru kayma eğilimindedir. Dildışı amaçlar dil kalıplarını (bloklarını) kullanmayı ve onların yaygınlaşmasını kapsamaktadır. Yatay, dikey ve artzamanlı boyuttaki dildışı amaçlardan söz edilebilir. Yatay boyutta coğrafi (ülke, il/eyalet vb.) olarak ve topluluk ile ilgili alanlardaki değişme söz konusudur. Dikey boyut; toplumsal sınıflar/katmanlar arasındaki, kentte ve kent dışındaki, yerleşik olanlar ve göçebeler arasındaki ve özel kullanımlardaki (yazınsal olana karşı konuşulan, dini olana karşı yerel kullanım) değişmeyi içermektedir. Artzamanlı boyutta ise; 'ölü' bir dilin canlandırılması, konuşma dili için yazı dilinin ya da yazı dili için konuşma dilinin kullanılması, yeni dil

kalıplarının (bloklarının) yaratılması, var olan dilin yok olmasına izin verilmesi ya da yok edilmesi yer almaktadır.

Nahir (1984) dil planlamasında 11 amaç belirlemekte ve bunları; özleştirme, canlandırma, dil devrimi, ölçünleştirme, yaygınlaştırma, sözcüksel çağcıllaştırma, terimleri birleştirme, biçemsel yalınlaştırma, dillerarası iletişim, dil sürdürümü ve yardımcı kodun ölçünleştirilmesi olarak sıralamaktadır. Bu amaçlar Nahir'in görüşleri (1984: 299-319) doğrultusunda kısaca şöyle özetlenebilir:

Özleştirmenin (language purification) iki türü bulunmaktadır: Bunlardan *dış özleştirme (external purification)*, dilin 'temiz' (purity) kalmasını sağlamak ve onu yabancı etkilerden korumak için kullanım konusunda açıklamalar yapmak, kurallar koymaktır. *İç özleştirme (internal purification)* ise norm dışı yanlış kullanımlarla ortaya çıkan sapmalara karşı var olan ve kabul edilmiş ölçünlü kodu korumaktır.

Canlandırma (language revival), bir toplumda az konuşulan ya da hiç konuşulmayan bir dili normal bir iletişim aracı görevini yapacak duruma getirme girişimidir.

Nahir'e göre *dil devrimi (language reform)*, kullanımı kolaylaştırmak amacıyla bir dilde belirli yönlerdeki değişmeyi anlatmaktadır ve bu genellikle yazıda, yazımda, sözvarlığında ya da dilbilgisindeki değişmeleri ve yalınlaştırmaları kapsar. Nahir bunun dil devriminin dar anlamını gösterdiğini belirtmekte ve geniş anlamda ele alındığında dil devriminin dil planlamasıyla eşanlamlı görülebileceğini belirtir. Bu durumda hiç değilse böyle bir sınıflamada yer alan dil planlaması amaçlarından birkaçının -örneğin özleştirme ve ölçünleştirme gibi- ortadan kaldırılması gerekebilir, çünkü bunlar dil devrimi türleri olarak görülebilecektir. Dil devrimi, özleştirme ve canlandırmanın tersine, dil kullanımını kolaylaştırmak isteğine

yöneliktir ve 19.yüzyıldan beri Macaristan, Norveç, Estonya, İspanya, Almanya, Yunanistan, İzlanda, Arnavutluk, Çin, İsrail, Endonezya, Polonya, Çekoslovakya, Rusya, Hindistan, İsrail, İrlanda, Hollanda vb. ülkelerde yapılmıştır. Nahir, Heyd (1954)'e dayanarak Atatürk'ün yazıda ve sözvarlığında yaptığı dil devrimini kitle düzeyinde ve çok başarılı olduğunu belirtmektedir.

Ölçünleştirme (language standardization), genellikle tek bir siyasal birim olan bir bölgede konuşulan dilin ya da ağzın, bölgenin başlıca dili ve sonuçta en iyi biçimi olarak kabul edilmesine yönelik bir dönüştürme girişimidir. Bu, yerel bir ağız ya da dil, hatta yabancı bir dil dahi olabilir. Ölçünleşmenin dikkati çeken yönleri Ferguson, Fishman, Ray, Le Page vb. pek çok araştırıcı tarafından ortaya konmuştur.

Yaygınlaştırma (language spread), bir dili konuşanların sayısını, başka dil (ya da dilleri) konuşanların zararına, arttırma girişimidir. Bu amaç (işlev) edimsel, daha çok siyasal nedenlerle güdülenmekte olup özellikle ikidilli ve çokdilli ülkelerde görülmektedir. Ayrıca ölçünleştirme ve yaygınlaştırma arasında bir ilişki de söz konusudur.

Nahir (1984: 307-308)'e göre *sözcüksel çağcıllaştırma (lexical modernization)*, doğal gelişmeleri için çok hızlı kavram ödünçleyen ölçünlü dillere yardımcı olma yolu olarak sözcük yaratma ve uyarlama anlamına gelmektedir. Bu konudaki çalışmalar da iki kümeye ayrılabilir:

1. Kodlamanın ve uygulamanın (belki genişletmenin de, bkz. 1.4.) bir parçası olarak etkinlik (activity) oluşturabilir, ama Türkçe ve İbrancadaki gibi canlandırma ve dil devrimi amaçları güdülebilir. Bu daha çok gelişmekte, büyümekte olan ülkelerdeki durumu ya da daha önce yazılı biçimi olmayan dilleri içine aldığı için bir etkinliktir, amaç ya da işlev olamaz,

2. Terim yaratma ve uyarlama; gelişmiş, ölçünleşmiş diller için gerekli olan terimleri sağlar. Yapılması gereken iş, topluma yeni girmiş kavramları toplamak ve bunlar için yeni terimler tasarlamak ve yaratmaktır. Bu; amaçların başarılı olma sürecinde bir etkinlik değil, amaç ve işlevin kendisidir, bir dilin çağcıl (modern) yaşama ayak uydurmasına yardımcı olmaktır. Dil planlama kuruluşları bu amaç için düzenli olarak topluma giren yeni düşünceler ve kavramları toplar ve onlar için yeni terimler yaratır.

Terimleri birleştirme (terminology unification), özellikle teknoloji ve bilim alanlarında, iletişimdeki belirsizliği azaltmak amacıyla terimleri açıklığa kavuşturarak ve tanımlayarak birleştirilmiş terimler dizelgesi oluşturmaktır. Bu amaç da sözcüksel çağcıllaştırma gibi gelişmiş, ölçünleştirilmiş dillere özgüdür. Terimleri birleştirme amacında tutarlılığa ulaşmak için başlıca etkinlik, terimlerin anlamsal sınırlarını belirleyen terim dizelgelerindeki tanımlamalardır.

Biçemsel yalınlaştırma (stylistic simplification), hem profesyoneller ve bürokratlar ile halk arasında hem de profesyoneller ve bürokratların kendi aralarında iletişimdeki belirsizliği azaltmak amacıyla sözvarlığı, dilbilgisi ve biçemde dil kullanımını yalınlaştırmaktır. Dil planlama kuruluşları ve profesyoneller birtakım eksikler ve bunlardan doğan sonuçlar üzerinde odaklaşmışlardır ki Nahir bu tür yetersizliklerde iki tip ilişki görüldüğünü belirtmektedir: 1. Profesyonel (bilim adamı, bürokrat vb.)-tüketici (hasta, müşteri vb.) ilişkisi ki tüketici bir başka alanda profesyonel olabilir, 2. Her ikisi de aynı alandan olan profesyonel (bilim adamı vb.)- profesyonel (bilim adamı) ilişkisi. İletişim engelleri nedeniyle yargıda yaşanan sorunlar, tıp dilinde yer alan belirsizlikler, bankalarda kredi formlarının anlaşılmasındaki zorluklar vb. bu konunun önemini ortaya koymaktadır.

Dillerarası iletişim (interlingual communication), farklı toplulukların üyeleri arasındaki dilsel iletişimi kolaylaştırmak demektir. Bu da Esperanto gibi yapay (ya da yardımcı) bir dilin ya da İngilizce gibi geçer dil *(lingua franca)* olarak kullanılan yaygın bir dilin dünyanın her yerinde ya da bazı yerlerinde sözlü ve yazılı olarak kullanımının arttırılmasıyla gerçekleşir.

Dil sürdürümü (language maintenance), bir grubun anadilinin, ilk hatta ikinci dil olarak kullanımının korunması anlamına gelmektedir. Bu; siyasal, toplumsal, ekonomik, eğitimsel ya da başka tür baskıların tehdit oluşturduğu; iletişim aracı, kültürel kimlik ya da grup kimliği ve ulusal kimlik simgesi olarak bir dilin konumunun düşürüldüğü durumlarda söz konusudur.

Baskın dil sürdürümü (dominant language maintenance), bir toplumun kendi dili baskın ve çoğunuk tarafından konuşulmakta iken, dışardan teknolojik, siyasal ya da ekonomik açıdan etkili toplumların dili tarafından bir tehditle karşılaşmasıdır ki bu bir dil değişiminden çok ödünçlemelerle sonuçlanır. Bu tür durumlarda dil planlaması kuruluşları, genellikle özleştirme yoluna başvururlar. *Etnik dil sürdürümü (ethnic language maintenance)* ise etnik bir dilin konumunu yükselterek öğrenilmesinin, ediniminin ve kullanımının teşvik edilmesi ve bunların kolaylaştırılarak o dillerin korunmasıdır. Nahir (1984: 317), 60'lı yılların başında ABD'de İngilizce dışındaki dillerin değeri ve varlığının kabul edilmesi ve kültürel çoğulculuğun, eşitliğin ve farklılıkların tanınması hareketinin ortaya çıkması nedeniyle son zamanlarda azınlık etnik dillere bilimsel ilginin arttığını belirtmektedir. Dil sürdürümü ile ilgili uygulama etkinlikleri dünyanın çeşitli yerlerinde görülen ikidilli eğitimi içermektedir.

İkincil kodun ölçünleştirilmesi (auxilary-code standardization), belirsizliği azaltmak, iletişimi geliştirmek ve değişen toplumsal, siyasal gereksinimlere karşılık vermek amacıyla bir dilin fazla önemli olmayan yanlarını ölçünleştirmek ya da o yönlerde değişiklikler yapmaktır. Örneğin işitme engelliler için göstergelerin ölçünleştirilmesi, yeradlarının değiştirilmesi ve ölçünleştirilmesi, çevriyazı kurallarının belirlenip ölçünleştirilmesi gibi.

Hornberger (1990) tarafından, Nahir'in belirlediği bu listeye resmileştirme *(officialization)*, ulusallaştırma *(nationalization)*, konumunu ölçünleştirme *(status standardization)*, yerlileştirme *(vernacularization)* ve yazılaştırma *(graphization)* da eklemektedir (Doğançay-Aktuna 1995b: 81). Bir dil planlaması doğal olarak bu amaçların tümünü kapsamak zorunda değildir. Ulusal düzeydeki sorunun niteliğine göre amaçlar belirlenecektir.

Nahir'in listesinde görüldüğü gibi dil devrimi *(language reform)*, dil planlaması amaçlarından yalnızca biridir. Bir başka deyişle dil planlamasında, dil devrimi de içinde olmak üzere daha pek çok amaç bulunmaktadır. Cumhuriyet dönemindeki etkinlikler bütünü de aynı özelliğe sahip olduğu için biz bu çalışmada tüm etkinlikleri kapsamak üzere, dil devrimi terimi yanında hatta ondan daha çok, dil planlaması terimini kullanacağız.

1.4. Model

Dil planlaması amaçlarını da karşılayacak biçimde 70'li yıllarda dil planlaması kuramı ve model(ler)i oluşturulmaya başlanmıştır.

Her şeyden önce dil planlaması konusunda geliştirilecek bir kuramın/modelin hem eski dünyadaki dili işleme *(language cultivation)* çalışmalarını hem de yeni ve son zamanlarda çağcıllaşan ulusların dillerini geliştirme çalışmalarını açıklayabilmesi beklenmektedir (Jernudd 1973: 13; Karam 1974). Dünyanın çeşitli yerlerinde eskiden beri yapılan ve farklı terimlerle adlandırılan dil planlaması etkinlikleri, birbirinden bağımsız tek tek durumlar olarak görüldüğü için önceleri bu konuları betimlemek için tutarlı bir yöntem geliştirilememiştir. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgeciliğin sona ermesi ve çeşitli toplulukların bağımsızlıklarını kazanmasıyla ortaya çıkan yeni ulusların siyasal, ekonomik, teknolojik, toplumsal, kültürel açılardan olduğu gibi dilsel açıdan da 20. yüzyılın gereklerine kendilerini uyarlama konusunda girişimde bulunmalarının yöntem arayışlarının artmasında payı olmuştur, denebilir. Çünkü batı Avrupa'daki ölçünlü dillerin gelişimi, pek çok değişim sonucunda birkaç yüzyılda olmuştur. Bu değişimlerin hem toplumkültürel (sosyokültürel) hem de toplumdilbilimsel yönü vardır (Karam 1974: 105-106). Toplumkültürel değişim, kentlerin ticaret merkezlerine dönüşümü, üniversitelerin kurulması, orta sınıfının yaşam niteliğinin yükselmesi, örgütlü siyasal gücün yaygınlaşması, matbaanın bulunuşu gibi değişimleri içermektedir. Toplumdilbilimsel değişim ise ölçünlü dil için temel oluşturan büyüyen kentli orta sınıfın konuşma dilinin gelişimi, bir lehçenin/ağızın ölçünlü dil olarak güçlenmesini sağlayan ün yapmış birkaç yazarın ortaya çıkması ve dinsel ya da ulusal simge niteliğinde olan ölçünleşmiş dillerin ortaya çıkışı gibi aynı anda ortaya çıkan değişimleri kapsamaktadır. Bu durumda yeni ortaya çıkan ulusların dil gelişimleri açısından birkaç yüzyılı kısa bir zaman dilimine sığdırmaları gereksinimi vardır (Karam 1974:106). İşte bu nedenle ortaya konacak kuram ya da model, hem eski

ulusların dillerini işlemelerini hem de yeni ulusların tüm gereksinimlerini karşılayacak nitelikte olmalıdır.

Bu gereksinimleri karşılayacak türde çeşitli modeller ortaya konmuştur (Fishman -Das Gupta-Jernudd-Rubin 1971, Jernudd-Das Gupta 1971, Fishman 1974b, Fishman 1974c, Neustupny 1974 vb.).

Dil planlaması modellerinden ilkinin Haugen tarafından 1966'da ortaya konduğu kabul edilebilir (Haugen 1983: 269). Kendisinin "klasik" olarak adlandırdığı bu modelde dil planlamasının toplum ve dil, norm ve işlev ile ilgili yönleri birbirinden ayrılmakta ve bu şöyle ortaya konmaktadır:

	Norm	İşlev
Toplum	(1) Seçme	(3) Uygulama
Dil	(2) Kodlama	(4) Genişletme

Tablo 1: Haugen (1966) tarafından ortaya konan "klasik" model

Haugen'ın bu modelinde (1) ve (2) norm ile, (3) ve (4) ise işlev ile ilgilidir. Öte yandan (2) ve (4) dilsel ve bu nedenle içsel *(internal)* nitelikli iken (1) ve (3) toplumsal ve bu nedenle dışsal *(external)* niteliklidir.

Haugen'ın bu "klasik" modelindeki 4'lü aşama, başka araştırıcılar tarafından yapılan eklemeler (Fishman 1974c, Rubin 1971, Neustupný 1974) de göz önünde bulundurularak geliştirilmiş, 1983'te ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Biz

de bu çalışmada Türkiye'deki dil planlamasını Haugen (1983) tarafından ortaya konan ve açıklanan bu modele göre yapmaya çalışacağız.

Haugen (1983) modelinde, dil planlaması sürecindeki biçime yönelik planlamalar ile işleve yönelik planlamalar birbirinden ayrılır. Biçime yönelik planlamalar *siyasa planlaması (policy planning)* ile özdeşleştirilirken işleve yönelik planlamalar *dili işleme (language cultivation)* ile özdeşleştirilir. Öte yandan toplum ve dil açısından ilk kez Kloss (1969) tarafından ortaya konan ve o tarihten bu yana yaygınlaşan terimler olan *konum planlaması (status planning)* ve *bütünce planlamasının (corpus planning)* da siyasa planlaması ve dili işleme açısından ayrı ayrı özellikleri ortaya konur (7).

Siyasa planlaması açısından toplumda yapılan konum planlamasında kararlaştırma süreçlerini (decision procedures) içeren bir *seçim (selection)* gerekmektedir Haugen (1983) burada *sorunun ortaya konmasına (identification of problem)* ve *normların belirlenmesine (allocation of norms)* yer vermektedir. Doğal olarak seçim (selection) ya da seçme (choice) dil ya da iletişim sorununun olduğu yerlerde söz konusudur. Bu, birden çok dilin konuşulduğu durumlarda hangi dilin/dillerin, çeşitli değişkelerin konuşulduğu durumda hangi değişkenin seçileceği ile ilgilidir. Öte yandan Haugen (1983)'ın da belirttiği gibi pek çok sorun birbiriyle çatışan normların varlığıyla ilgilidir. İşte bu normların da birbirlerine göre konumlarının ayrılması gerekir ki bu da normların belirlenmesi olarak adlandırılır. Özeldeki ve kamudaki tartışmalar gerek sorunun gerekse normların belirlenmesi açısından seçimin içeriğini kestirmede yardımcı olacaktır, çünkü ancak çoğunluğun kararıyla sonuca ulaşılacaktır. İster Türkçenin yazılışında Arap yazısından Latin yazısına geçilmesinde olduğu gibi çok kısa sürede olsun isterse katı Musevilerin İsrail'de Yidiş kullanmada ısrar

etmeleri gibi direnmelerinde olsun, seçimde ortak özellik, kararların toplum tarafından yerine getirilip yürütülmesi ve liderler aracılığıyla temsil edilmesidir. Seçim bir siyasa planlamasıdır ve kapsadığı alanlar içinde resmi kurumlar da bulunmaktadır. Bireyler kendi seçimlerini yapar ve onların seçimleri birtakım gönüllü gruplar tarafından izlenir.

Dil planlamasında ikinci aşama kodlamadır. Bu aşama, aynı zamanda *ölçünleştirme süreçlerini (standardization procedures)* içermektedir. *Kodlama (codification)*, tek bir kişinin işi olabilir. Bu kişi az ya da çok gayrıresmi olarak, bilerek ya da bilmeyerek, genellikle yazılı olarak seçtiği norma biçim vermeye karar vermektedir. Bunun kendi normu olması da gerekmeyebilir. Pek çok dil, misyonerlerden uzmanlara kadar dışardan olanlar tarafından kodlanmıştır. Ferguson (1968: 29)'un *yazılaş(tır)ma (graphization)* dediği de, genellikle kodlamadaki bu ilk adımdır. En yalın yazılaş(tır)ma bile birtakım kararları gerektirmektedir ve ilke olarak uzman bir dilbilimci tarafından yapılmasında yarar vardır.

Pek çok dilbilimci, dili kodlayanlar olarak dilbilime hizmet etmiştir. Tarihsel açıdan bakıldığında dilbilim de varlığını bu hizmete borçludur. Bu dilbilimciler *dilbilgiselleş(tir)me (grammatication)* olarak adlandırılan süreçte, dilbilgisinin kurallarını çıkarıp düzenleyerek bir araya getirmişlerdir. Dilbilgiselleş(tir)menin ardından *sözcükleş(tir)me (lexication)* ya da uygun bir sözvarlığının seçimi gelir. İlke olarak sözcükleş(tir)me, dildeki sözcüklerin kullanım alanlarının ve biçemlerinin belirlenmesini içermektedir. Tüm yönleriyle kodlamanın ürünleri yazımda, dilbilgisinde ve sözlükte bulunmaktadır.

Seçim ve kodlama, siyasa planlamasının bölümleridir. Her ikisi de biçim konusundaki kararları içerdikleri için aynı sütunda yer alır. Öte yandan bunlar Kloss (1969) tara-

fından ortaya atılan konum ve bütünce planlaması arasındaki ayrım açısından da belirginleşmektedir. Seçim, toplum ile ilgili olup konum planlaması kapsamında bulunurken kodlama, dil ile ilgili olup bütünce planlaması kapsamında yer almaktadır. Ancak seçim ve kodlamayı, öncelikle toplumsal konumu, ardından da dilsel bütünceyi içeren uygulama ve genişletme izlemedikçe yapılan işler öylece kalır ve herhangi bir ilerleme olmaz.

Bunlardan *uygulama (implementation)*, eğitimsel yaygınlaşmayı (educational spread) kapsamaktadır ve bu alanda *düzeltme süreçleri (correction procedures)* ile *değerlendirme (evaluation)* yer almaktadır. Haugen (1983: 274)'ın belirttiğine göre bu son iki terimden ilki Neustupný (1970, 1974), ikincisi ise Rubin (1971) tarafından önerilmiştir. Kendisi de bu terimlerin modelde yer almasını uygun görmüştür (8). Uygulama, bir yazarın, kurumun ya da hükümetin seçilen ve kodlanan dil biçiminin benimsenmesi ve yaygınlaştırılması ile ilgili etkinliğini içermektedir. Yazılı dilde bu etkinlik; kitap, broşür, gazete ve ders kitabı üretimiyle ortaya konur. Okullar, radyo ve televizyon gibi kitle iletişimi üzerinde otoriteye sahip olan bu yayınlar, hoşça vakit geçirme/eğlenme ve eğitim aracı olarak ya da hiç değilse düşünme konusu olarak uygulamayı başlatır. Kullanımı desteklemek ya da desteklememek için yönetmelikler ve düzenlemeler yürürlüğe konur. Eğitim alanında her ne kadar küçük bir grup tekel olsa ve normun uygulanması göreceli olarak basit görünse de son çeyrek yüzyılda okullaşmanın tüm topluma yayılması, normun uygulanmasını büyük bir eğitimsel sorun durumuna getirmiştir. Ulus-devletler de bağdaşık (homojen) olmalarına göre belirlenemeyeceğine göre, her ulus kendi sorunlarıyla karşı karşıya kalacak demektir.

Genişletme (elaboration), işlevsel gelişmeyi (functional development) anlatmakta, *terimsel çağcıllaş(tır)ma (terminolo-*

gical modernization) ile *biçemsel gelişmeyi (stylistic development)* kapsamaktadır. En yalın biçimiyle çağcıl dünyanın işlevlerini karşılamak için bir normun sürekli olarak uygulanmasını anlatır. Genişletme, yalnızca uzmanlık alanlarındaki sözvarlığının gelişmesi konusu olarak görülmemekte, aynı zamanda yaratıcı ve duygusal deneyim alanındaki dilsel işlevleri genişletmeyi de içermektedir.

Genişletme terimi ile Neustupný tarafından ortaya konan işleme yaklaşımı *(cultivation approache)* arasındaki ilişki de açıklanmaktadır. Ancak buna yer vermeden önce Neustupný'nin dil sorunlarının "iyileştirilmesi" konusunda ortaya koyduğu yaklaşımlara yer vermek istiyoruz.

Neustupný (1974: 37-47) dil sorunlarının çözümünde günümüz dilbiliminde iki yaklaşımdan söz edilebileceğini belirtmektedir. *Siyasa yakaşımı (policy approach)* ve *işleme yaklaşımı (cultivation approach)*. Bunlardan ilki ulusal dilin seçimi, ölçünleştirilmesi, okuryazarlık, yazım gibi sorunları, dil katmanlaşması (kod değişkeleri dağarı) sorunlarını vb. içine alır. Siyasa yaklaşımında üzerinde durulan konu, dilsel değişkeler ve onların dağılımıdır. Bu yaklaşım dil siyasası ve planlamasıyla ilişkilidir. Aynı zamanda toplumsal ve geniş ölçekli *(macroscopic)* bir yaklaşımdır. İkincisi olan işleme yaklaşımı doğruluk konusuyla ilgilenme *(by interest in questions of correction)*, etkililik *(efficiency)*, özel işlevleri yerine getirmede dilsel düzeyler *(linguistic levels fullfilling specialized functions)*, biçem sorunları, iletişim kapasitesi konusundaki kısıtlamalar vb. ile belirlenir. Bu ikinci yaklaşım, insanbilimsel (antropolojik) ya da dar ölçekli *(microscopic)* bir yaklaşım olarak nitelendirilmektedir. Bu yaklaşımın Haugen (1983)'daki siyasa planlamasından pek farklı olmadığı söylenebilir. Siyasa yaklaşımı yönetim ile ilgili iken işleme yaklaşımı genelde kamuya, özelde aydınlara yöneliktir.

Neustupný (1974: 43-44)'ye göre siyasa yaklaşımının baskın olduğu toplumlar az gelişmiş çağcıl (ya da çağcıllaşmakta olan) toplumlardır. İyileştirme yaklaşımı ise dilin işlevsel katmanlaşması *(functional stratification)* durumuyla birliktedir ki bu daha gelişmiş topluluklarda ön planda görünmektedir. Bu durumda siyasa yaklaşımı az gelişmiş dilsel toplulukları araştırma ile bağıntılı olup işleme yaklaşımı çağcıl endüstrileşmiş toplumlardaki dilsel durumu araştırma ile bağıntılıdır (9). Haugen da işleme yaklaşımının daha çok eski, gelişmiş dillerin özelliği ile ilgili olduğunu kabul etmekte, ama kapsamını eksik bulduğunu belirtmektedir.

Sonuç olarak Haugen (1983: 273) genişletme teriminin Neustupný'nin işleme yaklaşımını kapsadığını, kendi modelini geliştirmede bu terime doğal olarak kayıtsız kalamayacağını söylemektedir. Haugen ayrıca işleme terimini hem genel olarak dil planlamasının eşanlamlısı olarak hem de özel olarak genişletme dediği son evrenin bir bölümü olarak ele almakta ve onu sürekli planlama süreci *(process of continued planning)* olarak önermektedir. Her dilde bir kez temel biçim oluşturulduktan sonra uygulama ve genişletme olarak bu süreç işlemektedir. Fishman (1974: 80), Haugen (1966) ve Neustupný (1970)'nin kullandığı anlamdaki dil planlamasının Ferguson (1968)'da belli bir kodun geliştirilmesi anlamında bir dizi etkinlikler olduğunu belirtmektedir.

Çeşitli öneriler de göz önünde bulundurularak Haugen (1983) tarafından geliştirilerek açıklanan bu model aşağıdaki gibi tablolaştırılmaktadır:

	Biçim (Siyasa Planlaması)	İşlev (Dili İşleme)
Toplum (konum planlaması)	1. Seçim (kararlaştırma süreçleri) a. sorunu ortaya koyma b. normları belirleme	3. Uygulama (eğitimsel yayılma) a. düzeltme süreçleri b. değerlendirme
Dil (bütünce planlaması)	2. Kodlama (ölçünleştirme süreçleri) a. yazılaş(tır)ma b. dilbilgiselleş(tir)me c. sözcükleş(tir)me	4. Genişletme (işlevsel gelişme) a terimsel çağcıllaş(tır)ma b. biçemsel gelişme

Tablo 2: Yenilenmiş Dil Planlama Modeli (Haugen 1983)

2. CUMHURİYET DÖNEMİNE KADAR TÜRKÇENİN GELİŞİMİ

2.1. 16. Yüzyıla Kadar Türkçe

Yeryüzünde, hatta evrende her şey değişim geçirmektedir: doğa, canlı-cansız varlıklar, kurumlar, anlayışlar, gelenek-görenekler, inançlar vb. Evrende değişmeyen tek kural, her şeyin değişmekte oluşudur. İnsanlar, topluluklar ve toplumların anlaşma aracı olan dil de bu kurala uymaktadır. Geçmişte konuşulmuş ve yazılmış, ancak bugün 'ölmüş' olan diller (örn. Hititçe, Sümerce vb.) olduğu gibi hem geçmişte hem de bugün varlığını koruyan diller de vardır. Ancak bu sonuncuların geçmişteki biçimleriyle günümüzdeki biçimleri birbirinden çok farklıdır. Bir başka deyişle günümüzde varlığını sürdüren diller geçmişteki durumlarıyla kullanılmamaktadır. Ne Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca vb. ne de Çince, Rusça, Japonca vb. geçmişteki durumlarını korumaktadır. Tam tersine dillerin geçmişteki ve günümüzdeki biçimleri birbirinden çok farklıdır.

Türkçe de en eski yazılı belgelerinden bu yana pek çok değişiklik geçirrmiştir. Örneğin 8. yüzyıldaki Orhun Yazıtla-

rında geçen aşağıdaki tümceleri Türkoloji öğrenimi görmeyenlerin kolaylıkla anlayabileceğini söylemek güçtür:

Çığañ bodunuğ bay kıltım, az bodunuğ üküş kıltım.

'Yoksul halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım.'

Elsiremiş kağansıramış bodunuğ, küŋ edmiş kuladmış bodunuğ.

'Devletsiz hakansız kalmış halkı, kul köle olmuş halkı'

(Tekin 1995a: 18)

İslamlığın 10. yüzyıldan başlayarak Türkler arasında yayılmaya başlamasıyla Türkçe de geniş ölçüde Arapça ve Farsçadan etkilenmeye başlamıştır. Bu durum ilk İslami yapıtlarla birlikte dikkati çekmektedir. Böylece yalnızca yeni din ile ilgili kavramların değil din dışı kavramların da Arapça ve Farsça karşılıkları Türkçede yer edinmeye başlamıştır. Örneğin Karahanlı Türkçesinin ünlü yapıtı Kutadgu Bilig'de *müslüman, kâfir, haram, helâl, namaz, mümin, habib, iman, dua, mescit* gibi dini sözcükler yanında *düşman, hakikat, halk, vefa, cefa, mesel, edep, devlet, ayıp, şair, kıymet, siyaset, himmet, mürüvvet, hal, firak, visal* vb. din dışı sözcükler de geçmektedir. Kutadgu Bilig'den alınan aşağıdaki parça Türkçenin 11. yüzyıldan bu yana nasıl değiştiğine bir ışık tutabilir:

t(a)ḳı bir ḳutu bilge 'alim-lar ol

ola[r 'i]lmi ḫalḳ-ḳa y(a)rutaçı yol

olarnı ḳ(a)tıġ s(e)w aġırla söz[in]

[biligle]rin ögren üküş ya azın

'Başka bir grup da bilgili alimlerdir; onların ilmi, halk için, yol aydınlatıcı (bir meşale gibidir)

Onları sev ve (iyi) sözler[le] ağırla; az veya çok [bilgi-le]rini öğren, (öğrenmeye bak).'

(Tekin 1997a: 76)

İslamlığın dili olan Arapçanın daha o dönemlerdeki yoğun etkisi, Türkçenin ilk sözlüğü olan Divanü Lûgat-it-Türk'ün bu dil ile kaleme alınmasından, daha sonraki yüzyıllarda Edip Ahmed B. Mahmud Yüknekî'nin, yapıtına Atabetü'l-Hakayık gibi Arapça bir ad vermesinden ve dönemine göre Arapça (ve Farsça) ögeleri çok denecek oranda kullanmasından anlaşılabilir. Ancak Türkçenin değişim sürecinde o dönem yazı dilinde yabancı öğelerin fazla oluşundan söz edilemez. İslamlık öncesi dönemde Türkçenin en eski yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtlarında ödünçlemelerin oranı % 1'in altındadır. Yabancı kültürlerle sıkı ilişkilerin kurulduğu bir evrenin dili olan Uygurcada ise % 2-5 (kimi yerlerde % 12'ye kadar çıkmaktadır) arasında değişmektedir. İslamlık sonrasında Kutadgu Bilig'de ödünçlemelerin ortalama oranı % 1,9, bundan yaklaşık iki yüzyıl sonra yazılan Atabetü'l-Hakayık'ta ise % 20-26 arası değişmektedir (Aksan 1977: 345).

İlk İslami yapıtlar olarak da bilinen Karahanlı Türkçesinin bu anıt yapıtlarında dikkati çeken en önemli özellik; Arapça ve Farsça sözcüklerin Türkçe sözcüklerle birlikte kullanılmalarıdır. Kimi zaman aynı dize içinde Türkçe

ögelerle ödünçlemelerin yan yana kullanılması, bir yandan vezin kaygısını gidermekte, öte yandan ise artıklık (redundancy) ortaya koymaktadır. Ayrıca değişik dizelerde uyak nedeniyle de bu yola başvurulduğu olmaktadır. Aşağıda dizelerde geçen *tilek (dilek)-arzu*, *vakit-öd*, *akıl-huş-hired*, *düşman-yağı*, *öğüt-pend-nasihat* kullanımı bu saptama için örnek verilebilir: *ögi köñgli kolmuş tilek arzuḳa* [KB 487], *yarağı körü tursu vaḳtı ödi* [KB 559], *ol ol 'aḳl uḳuş huş ḫiredḳa mekan* [Atabe 47], *saḳınç birle düşman sızıp ölsüni* [KB 944], *biligsiz biligligke boldı yağı* [KB 200], *ögü bilmez erke öğüt ögretür*[Atabe 45], *añgar pend nasihat asıgsız erür* [Atabe 110] vb.

13.-15. yüzyıllarda Anadolu'da gelişen Türkçede de aynı durum görülmektedir. 16. yüzyıla kadar Anadolu'da gelişen Türkçede Arapça, Farsça ve Türkçe sözcükler kimi zaman gereksiz yere yan yana, kimi zaman değişik dizelerde ve yerlerde vezin ve uyak kaygısıyla ya da herhangi bir işlevi olmaksızın birlikte kullanılmıştır. Çarhname'den Yunus Emre Divanı'na, Mevlid olarak daha çok ün yapmış olan Vesîletü'n-Necât'a kadar pek çok yapıtta bu durumun örnekleri görülmektedir: *nasihat-öğüt*, *us-akıl*, *deniz-derya-umman*, *şarap-süci*, *yazuk-günah*, *zehir-agu*, *buyruk-emir-yarlık* ile ilgili örnekler aşağıda gösterilmiştir: *nasihat dutar iseñ dinle sözüm* [Çarh.7], *saña bir ḳaç ögütler vėreyin ben* [Çarh. 8], *sanur musın ögüdümi dak îçün, nasîhatdur sana cümle Hak îçün* [Yunus 23 b], *ussum aklum aldurdum esridüm ayrılmazın* [Yunus 156 b], *ışk denizine taluban derya-yı ummandayıdum* [Yunus 131 b], *ışk şarabından içdüm onsekiz ırmak geçdüm* [Yunus 124 a], *ben oruç namaz içün süci içdüm esridüm* [Yunus 97 b], *yazugum çok günah öküş yürür idim dünyada hoş* [Yunus XLV1], *nuşdur senün elünile zehr-i katil içersem* [Yunus 109 a], *agu içmek yig oldı ney-şekerden* [Yunus LXV1], *ömrini Hak buyruğına kıldı sarf, emr-i Hak'tan kalmadı kem hiç bir harf* [Mevlid F 20b/12], *çünkı Allâh'da getürdi yarlığın* [Mevlid F 20b/3] vb. Daha 11. yüzyılda Kutadgu Bilig'de rastlanan ve yukarıda örneği verilen *düşman* ile *yağı*

sözcüklerinin aynı yapıtta kullanımına 15. yüzyılda Mevlid'de de rastlanması, ödünçlemeler ile Türkçe sözcüklerin kısa sürede yer değiştirmediğini, tam tersine bunlar arasında birlikteliğin yüzyıllar boyu sürdüğünü ortaya koymaktadır: *düşmene saçtı eliyle toprağı, kör oldı cümle kâfir yağı* [Mevlid F 13b/31]. Bu birliktelik Mevlid ve Tezkiretü'l-Evliya gibi dini ve tasavvufi yapıtlarda *Allah* ve *Hak Te'âlâ* yanında *Çalap* ve *Tanrı* sözcüklerinin kullanımında da gözlenmektedir: *Allah adın zikr idelüm evvela* [Mevlid F 2a/1], *Hak Te'âlâ çün yarattı Âdem'i* [Mevlid F 6b/1], *öyle kim sevdi Çalap ol Ahmed'i* [Mevlid F 4b/37], *her kim ana irdi irdi Tanrı'ya, Tanrı dîdarını gördi bî riya* [Mevlid 5a/56] (10).

Bununla birlikte Eski Anadolu Türkçesi olarak anılan bu evrede ortaya konan yapıtlarda ödünçlemelerin oranının yüksek olmadığı saptanmıştır. Sultan Veled'in İbtidaname'sinde % 13, Yunus Emre Divanı'nda % 13 (kimi yerlerde % 22 ve daha çok), Âşık Paşa'nın Garibname'sinde % 20, Ahmet Fakih'in Çarhname'sinde % 28, Kul Mes'ut'un Kelîle ve Dimne çevirisinde % 16, Ebu'l-Leys Semerkandi'nin Tezkiretü'l-Evliya'sında % 26 oranında ödünç sözcükler kullanılmıştır (Aksan 1977: 245-346).

Daha sonraki yüzyıllarda Türkçe ve ödünç sözcüklerin birlikte kullanılmaları sürüp gitmemiştir. *Od(ot), yazuk, aydın, gözsüz, yagı, dumagu, sin, sücı, ayak, sındı* vb. Türkçe sözcükler unutulmuş, onların yerine sırasıyla *ateş, günah, mehtap, kör, düşman, nezle, mezar, şarap, kadeh, makas* vb. ödünçlemeler yerleşmiştir (11). Günümüzdeki ölçünlü Türkçede de bu sonuncular kullanılmaktadır.

14.-15. yüzyıllardan başlayarak çeşitli bilim dallarından ve tıptan çeviriler yapılmış, geniş bir bilim terimleri dizisi kimi zaman olduğu gibi kimi zaman çevirme yoluyla Türkçeye aktarılmıştır. Kimi bilim adamları da yapıtlarını Arapça olarak kaleme almışlardır. Türkçe yazılan yapıtlar-

da sade bir dil kullanılmış olmakla birlikte terimlerin çoğunun ödünçleme (özellikle Arapça) olduğu dikkati çekmektedir. Ancak kimi yapıtlarda yabancı terimlere yer verildiği zaman bunları açıklama yoluna gidildiği de olmaktadır: *kopan eğer kan şiryan ya'ni yürekden kopan damar kaniyse 'alameti oldur kim kanuñg rengi kızıl ve akışı kuvvetlü olur* (Cerrahiye-i İlhaniye 204,16) örneğinde olduğu gibi (12).

2.2. 16. Yüzyıldan Sonra Türkçe

16. yüzyıldan başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar Türkçenin gelişmesi iki yönde olmuş, böylece yazı dilinde iki farklı değişke ortaya çıkmıştır:

1. Saray ve çevresinde, şairler, yazarlar gibi aydın sayılanlar arasında Arapça ve Farsça sözcük ve dilbilgisi özellikleriyle yüklü, Divan edebiyatı olarak gelişen Osmanlıca (üst değişke)

2. Daha çok sözlü geleneklerle sürdürülen, Arapça ve Farsça ödünçlemelerin az ve sözcüksel düzeyde kullanıldığı, çoğunlukla halk edebiyatı olarak gelişen Türkçe (alt değişke).

Böylece Türkçe birbirinden giderek farklılaşan iki değişke halinde gelişimini sürdürmeye başlamıştır. Bir başka deyişle Türkçede ikideğişkelilik (diglossia) belirginleşmeye başlamış, Eski Anadolu Türkçesi ve ondan önceki evrelerde karşılaşılmayan bir dilsel ikilik ortaya çıkmıştır. İkideğişkelilik, bir ülkede yazı dilinin iki değişkesinin bulunması durumudur. İşte özellikle Divan edebiyatında ve bilimde Arapça ve Farsça sözcükler ve kurallar Türkçede büyük bir yer tutmaya başlamış, üst değişkeyi zaman zaman ayrı bir

dizge oranında anlaşılmaz kılmıştır. İçinde hiç Türkçe sözcük bulunmayan ve yapısal açıdan Türkçe olduğuna kuşkuyla bakılabilecek şiirler yazıldığı gibi sıradan insanlar için anlaşılması pek kolay olmayan Arapça, Farsça ve Türkçe karışımı şiirler de yazılmıştır. İkidilli ve çokdillilerin yaptıkları kod değiştiriminden farklı olan bu karıştırım, yalnızca belli bir çevrenin anlaması için oluşturulan bir tür jargon olarak da düşünülebilir. Divan edebiyatı temsilcilerinden Baki'nin % 65, Nefî'nin % 60, Nabi'nin ise % 54 oranında ödünç sözcük kullandıkları saptanmıştır (Aksan 1977: 346). Ödünçlenmiş yapısal özelliklerin nicel sonuçları sunulamamaktadır. Bestelenmiş biçimi günümüzde de dinlenen (ancak ne ölçüde anlaşıldığı kestirilemeyen) 17. yüzyıl şairlerinden Nef'î'nin bir gazelinden alınan aşağıdaki beyit, bu dönem divan şiirinin özelliklerini taşıyan tipik örneklerden biridir:

Tûti-i mu'cize gûyem ne desem lâf değil

Çerh ile söyleşemem âyînesi sâf değil

17. yüzyıldan başlayarak bilim dili de Divan edebiyatı diline koşut bir gelişme göstermiştir. Bilim alanında gerek özgün gerekse çeviri yapıtlarda, yazında olduğu gibi aruz ve vezin kaygısı olmadığı halde ödünçlemelerin çok büyük oranda kullanılması, örnek alınan Arap biliminin etkisiyle olmuştur, denebilir. Divan edebiyatına koşut olarak 16. yüzyıldan sonra bilim dilinde de Arapça öğeler artmış ve bu alan dilleri yapısal açıdan da kendine özgü özellikler taşımaya başlamıştır(13).

16. yüzyıldan sonra Türkçe, iki yönlü bir gelişme göstermiştir. Bir yandan üst değişke olarak saray ve çevresinde, Divan edebiyatında ve bilimde kullanılmıştır; bir yandan

da aynı anda alt değişke olarak halk arasında, halk edebiyatında ve sözlü geleneklerde kullanılmıştır. Arapça ve Farsça ödünçlemelerle yüklü olan bu üst değişke Osmanlıca adıyla anılmaktadır. Gerçi alt değişke durumunda olan halk edebiyatında da ödünçlemeler vardır, ancak bunlar çoğunlukla sözcüksel düzeydedir. Oysa Divan edebiyatında ve bilimde kullanılan üst değişkede sözcüksel düzeydeki ödünçlemelere ek olarak yapısal ödünçlemeler de bulunmaktadır ve kurucular/öbekler yapısal açıdan Arapça ve Farsçanın sözdizimsel özelliklerini taşımaktadır. Üst değişke, özellikle bu yönüyle halk edebiyatında kullanılan alt değişkeden ayrılmaktadır. 16. yüzyıl saz şairlerinden Öksüz Dede'den alınan aşağıdaki örnek, alt değişke olarak gelişimini sürdüren Türkçenin bu dönemdeki görünümünü ortaya koymaktadır:

Dilberin zülfü bir karış telden
Çekelim gurbeti ne gelür elden
Bülbülü ayırmışlar gonca gülünden
Ayrı düştüm bülbülümden gülümden

(Eren 1952: 1)

Arapça ve Farsça sözcüklerin ve dilbilgisi özelliklerinin edebiyat ve bilim diline büyük oranda girip yerleşmesi saray ve çevresiyle birlikte aydınların da bu dili benimsemeleri üst değişke durumunda olan bu dil ile alt değişke durumunda olan halk dilinin birbirinden ayrılmalarına neden olmuştur.

Türkçedeki bu ikideğişkeliliğin daha 16. yüzyılda farkına varılmaya başlandığı ve buna tepki gösterildiği söylenebilir. Türkî-i Basit adıyla anılan akımın temsilcileri,

dilsel ikiliğe ödünçlemelerin neden olduğundan hareketle Arapça ve Farsça sözcüklere ve dilbilgisi özelliklerine çok az yer vererek yine aruz ile şiir yazmayı denemişlerdir. Bu akımın temsilcilerinden divan sahibi Edirneli Nazmî'den alınan aşağıdaki örnek, aruzla ama çok az ödünçleme kullanarak da şiir yazılabileceğini ortaya koymaktadır:

Gördükçe gönül ol güzeli yüz sürüyü var

Düş ayağına hem elini öp delü olma

(Köprülü 1928: 6)

Ayrıca Türkçedeki bu ikideğişkeliliğin yansıdığı en güzel örnekler Karagöz, Kukla ve Ortaoyunu metinlerinde ortaya çıkmaktadır. Daha doğrusu bu metinler Türkçedeki dilsel ikiliğin en çarpıcı yansıtıcılarıdır. Gölge oyununda baş kişiler olan Hacivat ile Karagöz'ün dil bakımından tutumları, birinin (Hacivat) aydınların diliyle (üst değişke) konuşurken ötekinin (Karagöz) halk dilini (alt değişke) kullanması, dönemin dil durumunu açıkça ortaya koymaktadır (14). Karagöz'ün okumamış bir halk adamı olması ve halk diliyle konuşmasına, ödünçlemelerle dolu konuşmaları alamamasına ya da anlamaz görünmesine, sözcükleri Türkçe olanlara benzeterek ters anlamlar vermesine karşılık Hacivat; öğrenim görmüş ve medrese diliyle konuşan, Karagöz'ün tam tersi bir tiptir (15). Birbirine zıt yapıda olan bu iki tipin konuşmaları üst ve alt değişke arasındaki farkın en çarpıcı örneklerini vermektedir:

Hacivat - Sûrette insansın, ammâ sîrette hayvandan farkın yok.

Karagöz - Suratın insan ama sırtın hayvan ne demek? Bu lafın Türkçesi yok mu?

(Kudret 1969: 272)

Bu tür konuşmalar aydınların dilinin halk tarafından anlaşılmadığını, hatta bir bakıma onların diliyle alay edildiğini gösterecek nitelikte örneklerdir.

İşte 16. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkan bu ikideğişkelilik durumu, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen dil planlaması ile sona ermiştir. Türkî-i Basit akımı (temsilcileri Aydınlı Visalî, Edirneli Nazmî ve Tatavlalı Mahremî'dir) ile Karagöz, Kukla ve Ortaoyunu metinlerinde ortaya konan Türkçenin farklı iki yönde gelişmesine karşı tepkiler, çeşitli nedenlerle ve kurumsal nitelikli olmadığı için etkili olmamıştır. Ancak daha o dönemlerde Türkçedeki ikideğişkeliliğin farkına varılıp onu ortadan kaldırmaya ya da sergilemeye yönelik birtakım çabalar harcanması azımsanacak bir tutum da değildir.

2.3. 19. Yüzyıl Ortalarından Cumhuriyet Dönemine Kadar Türkçe

19. yüzyılın ilk yarısı genel özellikleri bakımından önceki dönemden herhangi bir farklılık göstermemektedir. Hatta kimi zaman halk yazınında kullanılan dilin (alt değişke), ödünçlemeler açısından Divan edebiyatında kullanılan dile (üst değişke) yaklaşmakta olduğunu gösteren örneklerle karşılaşılmaktadır.

1839 yılında Tanzimat Fermanı adıyla anılan Gülhane Hattı Humayunu'nun ilanı, ülkede hem toplumsal hem de dilsel açıdan değişik yönde olacak gelişmenin başlangıcı sayılabilir. Çünkü 10. yüzyıldan bu yana İslam kültür çevresinin ve Arapça ve Farsça gibi doğu dillerinin etkisinde

kalmış olan Türk toplumu, Tanzimat Fermanının ilanından sonra değişik bir kültür çevresi olan batıya yönelmiştir. Batı dünyasındaki "aydınlanma" ve "ulusalcılık" ile ilgili düşünceler ve sözvarlığı yavaş yavaş Türk toplumunu ve dilini etkilemeye başlamıştır. Böylece yeni ortaya çıkan kavramlara karşılık olmak üzere *vatan, millet, milliyet, ikbal-i vatan, ittihad-ı kalb-i millet, gavga-yi hürriyet, gaaye-i devlet, efkâr-ı Fireng* vb. öğeler kullanılmaya başlanmış, o dönemin sloganı olan *hürriyet, uhuvvet, müsavat* gibi sözcükler Türkçede sıkça kullanılır olmuştur. Yeni yaratılmış olmamakla birlikte yeni kavramların karşılığı olarak bu öğeler Tanzimat döneminde önem kazanmış ve kullanımı sıklaşmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısı Türkçenin gelişmesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü gazetelerin (ve dergilerin) yayımlanmaya başlamasıyla üst değişkenin halk tarafından anlaşılamayacağının farkına varılmış, Türkçeyi halkın anlayacağı duruma getirme konusunda birtakım düşünceler belirmeye başlamıştır. Türkiye'de dili "sadeleştirme" bilinci gazete ve dergilerin yayımlanmasıyla uyanmış ve bir akım halinde ortaya çıkmıştır, çıkmıştır, denebilir. Başka bir deyişle kitle iletişiminin ortaya çıkmasıyla birlikte toplumda bir iletişim sorununun bulunduğu da dile getirilmeye başlanmıştır. Tanzimat Fermanının ilanından sonraki yıllarda gazete ve dergilerin sayı bakımından çoğalması (ilk Türk gazetesi olan Takvim-i Vekayi 1831 yılında yayımlanmaya başlamıştır), her şeyden önce onları okuyup izleyecek bir kitlenin olmasını, dolayısıyla 16. yüzyıldan beri süregelen ikideğişkeliliğin ortadan kalkmasını, üst ve alt değişkelerin birleştirilmesini gerekli kılmaktaydı. Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısında yayınlanan *Tasvir-i Efkâr, Muhbir, Ulûm, Hürriyet, Basiret, Terceman-ı Hakikat, Dağarcık, Hafta* vb. gazete ve dergilerde Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami gibi yazarların "Osmanlıcanın ıslahı" ile ilgili yazıları

yer almıştır. Bu yazılar üst değişke durumundaki Osmanlıcanın düzeltilip düzenlenmesi ve halkın kullandığı alt değişke ile birleştirilmesi yönünde dile getirilmiş ilk bilinçli çabalar olarak anılmalıdır. Ancak gazete ve dergilerde yer alan "Osmanlıcanın ıslahı" ile ilgili yazıların da üst değişke ile yazılması, düşünülenlerle uygulamanın birbirine koşut gitmediğini ortaya koymaktadır. Örneğin Namık Kemal, Tasvir-i Efkâr'da yayınlanan bir yazısında dilin sadeleştirilip düzenlenmesiyle ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

"(...)öyle ise żann-ı 'acizânemizce esbâb-ı ıslâhi evvelen ḳavâ'id-i lisanıñ mükemmel şüretde tedvîn ve temhîdi -şâniyen kelimâtıñ isti'mâl-i 'umûml da'iresinde taḥdîdi-şâlisen imlâ ve ma'nâca eczâ-yı lisân beynindeki irtibât-ı sûrîniñ ittiḥad-ı ḥaḳîkî haline gelecek kadar teşyîdi -râbi'an kelâm ve ifâde-i merâm şîvelerıniñ tabi'at-ı lisâna ţaţbikan ta'dîl ve tecdîdi -ḫâmisen ifâdenin ḥüsn-i tabi'îsine hâ'il olan külfetli san'atlardan tecrîdi sûretlerinden 'ibâretdir"(17).

Gazetelerde yalnız köşe yazılarında değil haber dilinde de hem sözcük hem dilbilgisi açısından ödünçlemelerle dolu bu değişke kullanılmaktadır.

Ancak şurası bir gerçektir ki Takvim-i Vekayi'nin yayımlanmaya başlamasından sonra yazı dilinde, özellikle gazete ve dergilerin dilinde gittikçe artan bir sadeleşme dikkati çekmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında üst değişke durumunda olan Osmanlıcadaki bu değişimin K. Foy'a 1898'de inceleme yaptıracak ölçüde ilgi çektiğininin belirtilmesi gerekir (19). Bununla birlikte bu dönemde yazarların ödünç sözcükleri kullanma oranları önceki dönemden büyük bir farklılık göstermemektedir. Namık Kemal % 62, Şemsettin Sami % 64, Ahmet Mithat Efendi % 57, Ziya Gökalp % 55 oranında ödünç sözcük kullanmıştır (Aksan 1977: 346).

19. yüzyılın ikinci yarısında dilin düzeltilmesi (ıslahı) konusundaki düşünceler yanında bilim dili, dolayısıyla terimler konusunda da düşünceler ileri sürülmüştür. Ancak kimi görüş sahipleri uluslararası nitelikli terimlerin Türkçede de kullanılmasını, kimileri de Cemiyyet-i Tıbbiye-i Osmaniyye'nin saptadığı Arapça kaynaklı terimlerin benimsenmesini önermişlerdir (20). Uygulamada Arapça terimlerin ağırlığı sürüp gitmiştir.

Sonuç olarak Türkçenin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmesini önceki dönemlerden ayıran belirgin noktalar şöyle özetlenebilir:

Tanzimat Fermanının ilanıyla batıya yönelme sonucu çeşitli aydınlanmacı düşünceler Türk toplumunda filizlenmeye başlamış, önceki dönemlerde pek görülmeyen kavramların karşılığı olan öğeler kullanım alanına çıkmıştır. Kitle iletişim araçları olan gazete ve dergilerin işlevini yerine getirebilmesinin Türkçedeki ikideğişkelilikle olamayacağı, dolayısıyla üst değişkede birtakım düzeltme ve düzenlemelerin yapılması gerektiği konusunda düşünceler üretilip yayımlanmaya başlamıştır. Böylece Türkî-i Basit akımı içinde yer alan şiirlerdeki dilsel tepkilerin ve Karagöz, Kukla ve Ortaoyunu metinlerinde ortaya konan iletişim sorununun varlığı belgelenmeye başlanmıştır. Ancak düşünce üretenler de görüşlerini açıklamak için alt değişkeden yararlanmayıp Arapça ve Farsça sözcükler ve yapısal özelliklerle dolu üst değişkeyi kullanmaktadırlar. Bununla birlikte kitle iletişim araçlarında dili düzeltme ve düzenleme doğrultusundaki görüşlerin yaygınlaştırılmaya çalışılması anlamlıdır. En azından toplumda bir iletişim sorununun bulunduğu, bunun da ikideğişkelilikten kaynaklandığı bilinmektedir. Tiyatro, roman gibi toplumun bu dönemde tanıştığı yeni düzyazı türlerinde verilen ürünlerde zaman zaman ödünçlemelerde azalma göze çarpmaktadır, ancak

benzer duruma şiirde rastlamak güçtür, bu alanda divan edebiyatı özellikleri sürdürülmektedir.

İşte Türkçe bu özelliklerle 20. yüzyıla ulaşmıştır.

20. yüzyıl başlarında bir yandan üst (Servet-i Fünun dili), bir yandan alt değişkeyi, bir yandan da ikisi arasında bir dil tutumu benimseyenlerin ürünler verdiği görülmektedir. Ancak kalem sahiplerinin ikideğişkelilikten ve iletişim sorunlarının varlığından haberleri vardır, iki değişkenin birleştirilmesi, daha doğrusu üst değişkede düzenlemeler yapılarak iletişim sorununun çözülmesi konusunda çabalar sürdürülmektedir. Bu düşünceler İstanbul'da "sade bir Osmanlı Türkçesi" ile yazma isteğiyle kurulan *Türk Derneği* (1909), Selanik'te "Yeni Lisan" adı altında dilde Türkçe kuralların egemen olmasını isteyen *Genç Kalemler* (1911), İstanbul'da dilde sadeliği benimseyen *Türk Yurdu* (1911) dergileriyle gelişme olanağı bulmuştur. Balkan Savaşından sonra yayımlanmaya başlayan *Halka Doğru* ve *Türk Sözü* dergileri de, halka, onun anlayabileceği bir dille seslenerek sade dil sorunu yaygınlaştırmayı amaç edinmiştir (21).

20. yüzyıl başında Türkçenin önceki evreden oldukça ayrılmış olduğu, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olan "dilin ıslahı" konusundaki düşüncelerin ürünlerini verme yoluna girdiği söylenebilir. "Dilin ıslahı"ndan amaç; üst değişkede özellikle yapısal açıdan düzeltme ve düzenlemelerin yapılması, Arapça ve Farsça dilbilgisi özelliklerinin azaltılmasıdır. Bu yolla düzeltilip düzenlenecek olan Türkçeyi (üst değişkeyi) halk (alt değişkeyi kullananlar) da anlayabilecek ve ulusçuluk *(nationism)* düşüncesi etrafında toplanabilecektir. 20. yüzyıl başında Türkçenin düzenlenmesi ile ilgili olarak *Genç Kalemler* dergisinde yayınlanan "Yeni Lisan" adlı yazının bir bölümü aşağıda sunulmuştur. Bu yazı ile Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr'da yayımlanan dilin sadeleşmesi konusundaki yazısı karşılaştırıldığında

kitle iletişim araçlarında kullanılan dilin Tanzimat döneminden başlayarak gitgide sadeleştiği görülecektir.

"1- 'arabi ve farisi ḳa'ideleriyle yapılan bütün terkibler terk olunacak. tekrar idelüm: fevḳa'l-ade, ḥıfzü's-ṣıḥḥa, ḍarb-ı meşel, sevḳ-ı tabī'i gibi klişe olmuş şeyler müsteşna.

2- türkçe cem' edatından başka kat'iyyen ecnebî cem' edatları kullanılmayacaḳ: iḥtimalat, mekatib, me'mūrln, ḫastegan yazacaḳ yerde iḥtimaller, mektebler, me'murlar, hastalar yazacaksınız. tabi' ka'inat, inşaat, ma'aliyyat, aḫlaḳ, müselman gibi ḳlişe haline gelmişler müsteşna...

3- diger 'arabi ve farisi edatları da atacaḳsınız? aya, ecel, ez, min, 'an, ender, ba, beray, bî, na, ter, çe, çend, zihi, 'ala, fi, ka'in, gah, kar, gin, asa, veş, ver, nak, yar gibi edatlar terk olunacaḳ; ancaḳ tekellüme geçmiş, tamamiyle türkçeleşmiş olan amma, şayed, şey, kaşki, lakin, naşi, heman, hem, henüz, dari, ya'ni gibileri kullanılacak..."(22).

20. yüzyıl başlarında yayımlanan gazete ve dergilerde yer alan haberlerde, 19. yüzyılın ikinci yarısında yayımlanan gazete ve dergilerde yer alan haberlere göre ödünç sözcükler yönünden azalma olduğu dikkati çekmektedir (23). Edebiyat alanında da benzer durum söz konusudur. Bilim alanında çoğunlukla Arapça ve Farsçanın sözcük dizilişi kurallarına göre oluşturulmuş terimler kullanılmakla birlikte zaman zaman aynı terimlerin Fransızca karşılıklarına da yer verilir olmuştur. Terim üretiminde ne sözcük ne de dilbilgisi açısından Türkçeden yararlanılmıştır. Bu durum eğitim-öğretim alanında da çeşitli sorunlar yaşanmasına neden olmuş, zaten okuryazarlığın çok az olduğu bu dönemde Arapça ve Farsça bilmeden öğrenim görmeyi olanaksız kılmıştır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: 19. yüzyılın ikinci yarısında gazete ve dergilerin yayımlanmaya başlamasıyla iletişim sorununun varlığı da kabul edilmeye ve sorunu çöz-

mek için düşünce düzeyinde de olsa "dilin ıslahı"ndan söz edilmeye başlanmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde konu, daha da önem kazanmış, özellikle Genç Kalemler dergisinde yazan "Yeni Lisan"cılar, düşünülenleri uygulama işine de girişerek "sade dil"in başarılı örneklerini vermişlerdir. Dönemine göre çok değerli olan bu çabalar İstanbul halkının konuştuğu "en sade Osmanlıca" sınırları içinde kalmakta, ilk aşamada Arapça ve Farsça kuralların ve dizimsel özelliklerin dilden atılmasını öngörmekteydi. Bunlar "Osmanlıca"nın işlevine yönelik uygulamalar çerçevesinde bir tür düzenleme ve düzeltme girişimi olarak nitelenebilse de dil planlaması kapsamında Türkçeye yönelik uygulamalar olarak düşünülemez. Bununla birlikte Türkçenin Cumhuriyet dönemine Arapça ve Farsça kurallardan ve dilbilgisi özelliklerinden oldukça arınmış bir biçimde ulaşmasında bu düzeltme girişimlerinin etkisi de yadsınamaz. Doğrudan doğruya Türkçeye yönelik bir dil planlaması Cumhuriyet döneminde yapılmıştır.

3. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKÇE

3.1. Seçim

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türkiye her yönden yeniden yapılandırılmaya girişilmiş, bu süreçte toplumsal alanda dev yenilikler gerçekleştirilmiştir. TBMM'nin açılışı (1920) ve özellikle cumhuriyetin ilanından (1923) sonra Türkiye tepeden tırnağa bir dizi yeniliğin, dolayısıyla dizgeli bir değişimin yaşandığı ülke olmuştur. Dil planlaması da bu kapsamlı değişim içinde yer almaktadır. Yeni toplum için Osmanlıca üzerinde yapılacak ufak çaplı düzeltme ve düzenleme girişimlerinin yeterli olamayacağı açıktır.

Kurtuluş Savaşı'nın bitimini izleyen yıllarda halk ağzından söz derleme işine girişilmiş (1920) ve kişisel olarak Tunalı Hilmi tarafından Meclis'e "Türkçe Kanunu" önergesi verilmiştir (1923). 1923-28 arasında yazılaştırma (bkz. 3.2.1) ve kısmen dilbilgiselleştirme (bkz. 3.2.2.) anlamında kodlama yapılmıştır. Dil planlaması etkinlikleri 1932'de Atatürk'ün buyruğuyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasıyla, özellikle sözcükleştirme (bkz. 3.2.3) ve Türkçeyi işleme (bkz. 3.3.ve 3.4) anlamında daha kapsamlı olmaya başlamış ve bu etkinlikler aynı kurumun yazgısıyla özdeş-

leşmiştir. Bu yazgı, dolayısıyla ortaya konan etkinlikler, 1980 öncesinde ve sonrasında farklı olduğu için bu çalışmada iki dönemin birbirinden ayrı değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Böyle bir değerlendirme ilk kez Brendemoen (1990) tarafından yapılmıştır.

Cumhuriyet döneminde; "dilin ıslahı", "sade dil", "en sade Osmanlıca" gibi düzeltme girişimlerinin çok ötesinde, toplumsal bir değişim olarak dil planlaması gündeme gelmiştir. Böyle bir planlamada ilk olarak konum planlamasıyla siyasanın hazırlanması ve biçimlendirilmesi gerekir. Konum planlaması terimi, Kloss (1969)'tan sonra genişleyerek belli işlevler için (örneğin eğitim aracı, resmi dil, kitle iletişim aracı gibi) dillerin ya da değişkelerin belirlenmesi anlamını taşımaya başlamıştır (Cooper 1989: 32). Konum planlanması, dil siyasasının bir bölümüdür. Dil ve iletişim açısından siyasete, siyasi bir güce ya da ideolojiye uygun sözvarlığının geliştirilmesi gibi etkinlikleri de kapsamaktadır. Öte yandan bir dilin konumunun planlanması, ulusal ya da resmi dil olarak tüm ulusta ya da devlette, bir bölgede kullanılmasını, hangi dilin hangi işlevle kullanılacağının belirlenmesini de kapsar (Bartsch 1987: 233). Cumhuriyet döneminde tartışmasız biçimde Osmanlıca yerine Türkçenin işlenip geliştirilmesi yönünde bir siyasa belirlemesi yapılmıştır. Ziya Gökalp (1963: 94) tarafından bu ilke şöyle belirlenmiştir:

"Milli lisanımızı vücude getirmek için, Osmanlı lisanını hiç yokmuş gibi bir tarafa atarak, halk edebiyatına temel vazifesini gören Türk dilini aynile kabul edip İstanbul halkının ve bilhassa İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak"

Bu sözlerle genç Türkiye Cumhuriyeti'nde ulusçuluk doğrultusunda yapılacak konum planlamasının yönü de belli olmuştur: Osmanlıca değil Türkçe ulusal dil olacak ve bu dilin oluşmasında İstanbul Türkçesi temel alınacaktır. İşte

bu ilke doğrultusunda Atatürk 1930 yılında, Sadri Maksudi [Arsal] tarafından yazılan *Türk Dili İçin* (1930) adlı yapıtta yer alan sözleriyle Türkçenin konumunu açıkça ortaya koymuş ve siyasayı şöyle biçimlendirmiştir:

"(...)Türk dili dillerin en zenginlerindendir; yeter ki bu dil şuurla işlensin.

Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."

Böylece ülkede ulusal dil konumuna kendiliğinden getirilen Türkçenin resmi dil ve eğitim dili olarak da yaygınlaşmasının önü açılmış olmaktadır Ayrıca çeşitli Türkçeler (değişkeler) içinde İstanbul Türkçesinin temel alınacak olması, bu konudaki ölçütlere de uygun düşmektedir.

Haugen (1966) seçme ölçütlerini şöyle belirlemiştir: *etkililik (efficiency)*, *elverişlilik (adequacy)* ve *benimsenirlik (acceptability)*. Bunlardan etkililik, öteki ikisinden bağımsız olup bir dizi dilsel kuralın belirlenmesini ve uygulanmasını anlatmaktadır. Elverişlilik, bilgi aktarmada, dilsel biçimlerin uygunluk derecesini (degree of precision) anlatmakta olup benimsenirlik, değerlendirmenin toplumsal yönünü oluşturmaktadır (Jernudd & Das Gupta 1971: 199).

Örtük bir uzlaşmayla dil planlaması sürecinde işlenip geliştirilecek değişke İstanbul Türkçesi olmuş, birleştirici özelliğinin bulunduğu ve toplumun önemli bir bölümünde içselleştirileceği varsayılarak bu değişkenin normları benimsenmiştir. İstanbul'un yüzyıllarca İmparatorluğun başkenti olması, sanatın, bilimin, basın ve yayının da merkezi durumunda olması bu örtük uzlaşmayı geçerli kılmıştır. Dolayısıyla burada konuşulan Türkçeyi temel almak, hem etkililik hem elverişlilik ölçütlerine uygun olacak, benimsenirlik oranını arttıracak, böylece uygulama açısından da herhangi bir zorlukla karşılaşılmayacaktır. Gerçekten de

öyle olmuştur. Cumhuriyet döneminde, dil planlamasındaki ilk 50 yılda, ama hiç değilse 1950'ye kadar, seçme ile ilgili ne düşünce ne de uygulama açısından herhangi bir olumsuzlukla karşılaşılmıştır.

Aslında Cumhuriyet dönemi öncesinde Türkçenin (daha doğrusu Osmanlıcanın) gelişmesinde örtük olarak temel alınan yine İstanbul ağzı olsa gerektir. Bu da doğaldır. Ancak herhangi bir planlamanın söz konusu olmadığı bu dönemlerde İstanbul ağzına dayanan Türkçeyi etkisi altına alan Arapça ve Farsça sözcükler ile dilbilgisi özellikleri, o dilin Türkçe değil Osmanlıca adıyla ve bir üst değişke olarak gelişmesine neden olmuştur. Oysa yeni dönemde İstanbul ağzına dayalı olan Türkçeyi geliştirmek ve işlemek amacıyla ona müdahalede bulunmak, kısacası onu resmi-özel, yazma-konuşma vb. her alanda kullanılacak bir ölçünlü dil yapmak söz konusudur. Karamanoğlu Mehmet Bey (1277)'den yüzyıllar sonra Türkçenin konumu Cumhuriyet döneminde belirginleştirilmiş, ölçünlü Türkçenin dayanacağı değişke toplumsal konum yanında dilbilimsel ölçütlere de uygun düşmüştür.

Atatürk'ün yukarıdaki sözleriyle konum planlaması sürecindeki sorun da ortaya konmuştur: Türkçe işlenmelidir ve yabancı öğelerden kurtarılmalıdır. Dil planlaması modelindeki öteki aşamalarda bunlar üzerinde durulacaktır.

Sonuç olarak Cumhuriyet döneminde konum planlaması anlamında yapılan siyasa biçimlendirmesi;

1. 19. yüzyıl ortalarından itibaren Cumhuriyet dönemine kadar geçerli olan "Osmanlıcanın ıslahı", "en sade Osmanlıca" amaçları üzerine değil, doğrudan doğruya Türkçenin işlenmesi ve geliştirilmesi,

2. Örtük bir toplumsal uzlaşma uyarınca İstanbul ağzının, ölçünleştirilecek Türkçe için temel alınması ve aynı

değişkenin normlarının benimsenmesi yönünde oluşturulmuştur.

3.2. Kodlama

Bütünce planlaması, seçim aşamasında konumu belirlenmiş olan dil/değişke ile ilgili kodlama aşaması olup öncelikle ölçünleştirme süreçlerini, sonra da bunların genişletilmesini kapsamaktadır (24). Kodlama, tek bir kişi tarafından yapılabildiği gibi bir kurul, kurum ya da kuruluş tarafından da yapılabilir. Türkiye'deki dil planlamasında kodlama, önceleri Dil Encümeni (Heyeti), daha sonra Türk Dil Kurumu tarafından yapılmıştır. Kodlama ('resmi') dilbilgisi, sözlük, yazım kılavuzlarının vb. hazırlanması yoluyla dil kullanımındaki bölgesel, toplumsal, sınıfsal ya da öteki değişikliklerin (varyasyonların) ölçünleştirilmesini anlatır (Fishman-Das Gupta-Jernudd-Rubin 1971: 295). Haugen (1983) modelinde kodlama başlığı altındaki ölçünleştirme süreçlerinde yazılaştırma, dilbilgiselleştirme ve sözcükleştirme yer almaktadır. Aşağıda bu terimler açısından Türkçe için yapılanlar betimlenecektir.

3.2.1. Yazılaş(tır)ma

Kodlamadaki ilk aşama yazılaştırmadır. Çünkü kodlayıcılar seçtikleri norma genellikle yazılı olarak biçim vermek isteyeceklerdir. Ferguson (1968) yazılaştırmayı, dilin gelişmesindeki üç işlem sürecinden biri olarak görüp ötekileri ölçünleştirme ve çağcıllaştırma olarak belirlemektedir (İmer 1994). Rabin (1971) ise yazılaştırmayı, dil planla-

masının yarıdilsel amaçları içinde saymakta, hatta, büyük ölçüde dilbilim araştırması gerektirmekle birlikte toplumsal ve ruhsal etkenleri de içeriyor göründüğü için bu araştırmanın hangi alana ait olduğuna karar vermenin zor olduğunu belirtmektedir.

Yazılaştırma (graphization), bir yazı dizgesinin benimsenmesini, yazımın oluşturulması, büyük harflerin kullanımı ve noktalama gibi öteki yazımsal uzlaşmaların sağlanmasıdır (Fasold 1987: 248). Onceden yazıya geçirilmemiş dillerin ölçünleştirilmek üzere seçilmesi durumunda yapılacak ilk iş doğal olarak belli yazı dizgelerinden birinin seçilip dile uyumunu sağlamak, yazım ve noktalama kurallarını oluşturup onlar üzerinde uzlaşma sağlamaktır.

Ancak Türkçe gibi, 8. yüzyıldan bu yana yazılı dil ve yazı dili olarak uzun bir gelişme sürecini geride bırakmış diller için böyle bir işlemden söz edilmesi olanaklı değildir. Kaldı ki Türkçe ve öteki Türk dilleri tarihsel süreç içinde ve günümüzde çok sayıda yazı dizgesi ile yazılmıştır ve yazılmaktadır. Tekin (1997a: 7); 1300 yıllık bu uzun süre içinde Türklerin on üç farklı alfabe kullandığını belirtmekte ve şöyle eklemektedir (25):"Tarih boyunca Türkler kadar çok alfabe değiştirmiş başka bir ulus ya da Türk dilleri kadar değişik alfabelerle yazılmış başka bir dil ailesi yoktur denebilir". Dolayısıyla 1928 yılında Türkçeyi yazmak için Arap harflerinin bırakılıp Latin harflerine dayalı bir yazı dizgesinin kabul edilmesiyle başlayan süreç, Cooper (1989)'a dayanarak Doğançay-Aktuna (1995a: 232)'da da belirtildiği gibi *yeniden yazılaştırma (regraphization)* olarak adlandırılabilir. Bu doğrudan doğruya yazılaştırma olmayıp var olan yazı dizgesi yerine bir başkasını koymak demektir. Türkiye'deki dil planlaması sürecinde yapılan da budur. O nedenle yazılaştırma terimi, Türkiye'deki durum

açısından yeniden yazılaştırma anlamı taşımaktadır ve bundan sonra bu anlamıyla kullanılacaktır.

Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda (1923-1928) Türkiye'de alfabe değişikliği üzerinde yoğun çalışmalar yapılmıştır. Çünkü bu konu, öteki konular gibi, geniş kapsamlı toplumsal planlama çerçevesinde düşünülmüştür. Her yönüyle doğu kültürü yerine batı kültürüne yönelmenin amaçlandığı Atatürk Türkiyesinde, Arap harflerinin bırakılıp Latin harflerinin alınması ve kullanılması demek olan yazı devriminin de gerçekleştirilmesi gerekirdi(26). Sonuçta 1928 yılında Latin harflerine dayalı yazı dizgesi kabul edilmiş ve Türkçe bir yeniden yazılaştırma sürecine girmiştir.

Yeniden yazılaştırma, bütünce planlamasıyla ilgili olarak kodlama alanındaki öteki işlemler olan dilbilgiselleştirme ve sözcükleştirmenin tabanını hazırlamıştır.

Her yazı dizgesi ile her dilin yazılabileceği, dil ile yazı arasındaki ilişkinin dolaylı olduğu bilinse ve ilke olarak benimsense de, kimi yazı dizgelerinin hiç değilse sesbirimler ile yazıbirimler arasında tutarlılık koşulunu yerine getirerek dili, "daha iyi yansıttığı"nı yadsımak kolay değildir. İşte Türkçeyi yazmak için Arap yazısının bırakılıp Latin yazısının benimsenmesinin tutarlılık açısından pek çok yarar sağladığı söylenebilir ki bunlar uygulama aşamasında okuryazarlığın artması ve eğitimin yaygınlaşmasında açıkça ortaya çıkmaktadır. Türkçeyi yazmak için Arap yazısı yerine Latin yazısının kullanılmasının Türkçenin yararına sağladığı özellikler şu yönlerde belirginleşmektedir (İmer 1992: 75-101):

1. Latin yazısıyla Türkçedeki sesler ve sesbirimler ile yazıbirimler (graphem) arasında çoğunlukla bire bir çakışma sağlanmıştır.

2. Çoğul sesleme ile çoğul harfleme (27) ortadan kalkmıştır. Bunlardan çoğul sesleme; Arap alfabesindeki bir harfin Latin alfabesinde birden çok harf ile karşılanması ve birden fazla sesi karşılaması anlamına gelmektedir. Örneğin Arap yazısındaki elif(l), Latin yazısında 8 sesbirim, dat (ض) 2, ayın (ع) 8, gayın (غ) 3, kef (ك) 6, vav (و) 5, he (ه) 4, ye (ى) 8 sesbirimi karşılayabilmektedir. Çoğul harfleme ise Arap alfabesindeki birden çok harfin Türkçe konuşanlar tarafından tek bir ses olarak duyulduğu için Latin alfabesinde tek bir harfle gösterilmesi anlamına gelmektedir. Örneğin Arap alfabesindeki dal (د), dat (ض), tı (ط) için Latin yazsında /d/; zel (ذ), ze (ز), dat (ض), zı (ظ), dal (د) için yalnızca /z/; ha (ح), hı (خ), he (ه) hatta ayın (ع) için /h/; se (ث), sad (ص), sin (س) için yalnızca /s/, vb. kullanılmaktadır.

3. Türkçedeki ünlülerin gösterilmesi açısından çok yetersiz kalan Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılmaya başlanmasıyla Türkçenin ünlüleri tüm özellikleriyle yazıda da gösterilebilmiştir. Örneğin Türkçedeki >a< için Arap alfabesindeki elif (ا), he (ه), ye (ى), ayın (ع) kullanılabildiği gibi sıfır (Ø) yazıbirim de kullanılabilmektedir: b*a*ba (بابا) *a*lmak (آلمق), taşr*a* (طشره), dav*a* (دعوى), *a*dalet (عدالت), açm*a*k (آچمق) sözcüklerinde italik olarak gösterilen >a<lar için Arap alfabesinde farklı yazıbirimler kullanılmıştır. Benzer durum Türkçedeki öteki ünlüler için de söz konusudur. Örneğin *u*fuk (افوق), okud*u* (اوقودى), k*uzu* (قوزو), *u*zun(اوزون), *u*kala(عقلاً), mes*u*l (مسؤل), çav*uş* (چاوش) sözcüklerindeki italik yazılmış >u< lar için

Arap alfabesinde yine farklı yazıbirimler kullanıldığı görülmektedir.

4. Ünsüzler açısından bakıldığında Türkçeyi yazmak için Latin yazısı büyük bir yalınlık sergilemektedir. Bu, özellikle çoğul harflemenin ortadan kalkması açısından önem taşımaktadır. Çıkış yerleri ve biçimleri farklı olan ve çeviriyazıda da bu farklılıkları yansıtılan *ķ*-k, ġ-g, ṣ-s, ṭ-t ünsüzlerinin Latin yazısında >k<, >g<, >s<, >t< biçiminde tek yazıbirime indirgenerek yazıbirim sayısında tutumluluğa gidilmesi, öğretimde de kolaylık sağlamıştır. *kar* [k ɑ r] 'havada donarak yağan su buharı' ve *kar* [car] 'para kazancı' gibi tek tür örneklerin varlığı,bu gerçeği değiştirmeye yetmez. Benzer durum >l< için de söz konusudur. [ɬ] ve [l]'nin günümüz ölçünlü Türkçesinde yalnızca birkaç örnekte süren sesbirimsel (fonemik) değerinin genç kuşaklar tarafından hemen hemen hiç algılanmadığı göz önünde bulundurulursa (İmer 1995b) bu seslere karşılık olarak Latin yazısında tek bir yazıbirimin konulmasının ne kadar yerinde olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Günümüzdeki genç kuşak çok büyük bir çoğunlukla [soɬ] 'sağ karşıtı' ile [sol] 'müzikte bir nota', [boɬ] 'dar karşıtı' ile [bol] 'bir içki' arasında söyleyiş açısından herhangi bir ayrım gözetmemektedir (İmer 1995b: 32). Duymadıkları sesleri yazı dizgesinde farklı yazıbirimlerle göstermeleri de söz konusu olamayacaktır.

5. Latin yazısının kabulüyle Türkçenin yeniden yazılaştırma sürecine girmesi, kodlamanın dilbilgiselleştirme aşamasına taban oluşturmuştur. Büyük ünlü uyumu olarak bilinen kalınlık-incelik uyumunun Türkçede öteden beri yerleşik olması ve Arap yazısıyla yazılmış dilbilgisi kitaplarında da yer almasına karşın küçük ünlü uyumu diye adlandırılan düzlük-yuvarlaklık uyumunun dilbilgisi kitap-

larında yer alması, Türkçe Latin yazısıyla yazılmaya başlandıktan sonra olmuştur.

6.. Ünlü uyumlarıyla bağlantılı olarak ortaya çıkan bir başka nokta da şudur: Türkçe Arap yazısıyla yazılırken çoğunlukla gösterilemeyen eşbiçimlikler (allomorflar) Latin yazısında açıkça görülür olmuş, böylece konuşulan ve yazılan biçimler arasında daha çok tutarlılık sağlanmıştır. İyelik bildiren biçimbirimlerin Arap ve Latin yazısındaki gösterimi bu konuda fikir verecektir:

	Arap Yazısı	Latin Yazısı
	م-	-m, -ım, im, -um, -üm
Tekil	ك-	-n, -ın, -in, -un, -ün
	ى (-سى)	-ı, -i, -u, -ü, (-sı, -si, -su,- sü)
	مز-	-mız, -miz, -muz, -müz
Çoğul	كز-	-nız, -niz, -nuz,-nüz,
	لرى-	-lar, -leri

Tablo 3: İyelik Bildiren Biçimlerin Arap ve Latin Yazısındaki Durumu

7. Buna ek olarak ünsüz içeren eşbiçimlikler de çoğunlukla Latin yazısının alınmasından sonra yazıda gösterilir olmuştur. Örneğin geçmiş bildiren (-DI) biçimbiriminin

Arap yazısında yalnızca tek gösterimi varken (دی) Latin yazısında ünlü ve ünsüz uyumlarına uyan sekiz gösterimi (-dı, -di, -du, -dü; -tı, -ti, -tu, -tü) yansıtılabilmiştir. Sonekin önsesinde /k/ ve /g/ damak ünsüzlerinin bulunması durumunda Arap yazısında ünsüzlerin gösterimine dayalı olarak eşbiçimlikler, Latin yazısındaki gibi görünür kılınabilmektedir (İmer 1992:97). Ancak genel olarak Türkçedeki eşbiçimliklerin yansıtılmasında Arap yazısı ünsüzlere Latin yazısı ünlülere dayanan bir yazılaştırma ilkesine dayanmaktadır.

8. Sonuç olarak Latin yazısı Türkçedeki seslerin ve sesbirimlerin gösterilmesi açısından büyük bir tutarlılık sağlamış, ünlülerin gösterilmesi açısından yeterlilik, ünsüzlerin gösterilmesi açısından yalınlık ortaya koymuştur. Ünlü ve ünsüz uyumlarının kurallaştırılmasıyla Türkçenin kalıcı kılınmasında eşbiçimliklerin sayısı artmış, bunlar Latin yazısında gösterilebilmiştir. Atatürk'ün 9 Ağustos 1928 tarihinde Sarayburnu'ndaki söylevinde dile getirdiği *"(..)lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir"* (Levend 1972: 402) sözü bütün bu özellikleri kapsamına almaktadır.

Türkçe Latin yazısıyla yazılmaya başlandıktan sonra Arapça (ve Farsça) öğeler yabancılıklarını daha çok duyumsatır olmuş, yeni Türkiye'deki ulusçuluğun da etkisiyle Türkçenin bu öğelerden temizlenip yerli öğelerin kullanım alanı bulması isteğini daha da arttırmıştır. O nedenle yazı devriminin gerçekleşmesini sağlamış olan Dil Encümeni, aynı zamanda Arap ve Latin yazısıyla karışık olarak dizilmiş olan Türkçe dilbilgisini de ortaya koymuş, yeni üyelerin eklenmesiyle çalışmalarını sürdürmüştür.

Cumhuriyet dönemindeki tüm dil planlama sürecinde yazı değişikliği doğrultusunda yazım kuralları da oluşturularak ortak yazma biçimine ulaşılmaya çalışılmıştır. Ya-

zımın oluşturulması, özellikle yaygınlaştırılması çabalarında en büyük sorunu bileşikler ile ödünçlemelerin oluşturduğu gözlenmektedir. Bu süreçte herkes tarafından benimsenen *yerleşmiş* bir yazım oluşturulamasa da *yerleşmekte* olan bir yazıma kavuşulmak üzere olunduğu, daha doğrusu bir yazım geleneğinin oluştuğu söylenebilir. Ancak 1980 sonrasında bu alanda, belki yazı değişikliği sonrasında dahi yaşanmayan bir kargaşa yaşanmaya başlanmıştır.

3.2.2. Dilbilgiselleş(tir)me

Kodlamanın ikinci aşaması dilbilgiselleştirmedir. Bu aşamada kodlayıcılar, yazılaştırdıkları dilin işleyiş kurallarını çıkarıp düzenleyerek bir araya getirmektedirler.

Türkçe açısından yapılan kodlamanın dilbilgiselleştirme aşaması, yazılaştırmada olduğu gibi, ilk olarak dilbilgisi kurallarının çıkarılıp benimsenmesi çabalarını değil, Latin yazısının benimsenmesiyle yazma sırasında dilbilgisel açıdan ortaya çıkan özelliklerin kurallaştırılması ve seçme sırasındaki kararlaştırmaya koşut olarak Osmanlıcanın değil Türkçenin kurallarının ölçünleştirilmesi çabalarını kapsamaktadır. Zira Türkçenin kuralları dil planlamasından çok önce belirlenip düzenlenmiş (28), Cumhuriyet döneminde de aynı doğrultuda çalışmalar sürdürülmüştür. Bu nedenle Türkiye'deki dil planlaması açısından dilbilgiselleştirmede, yazılaştırmada olduğu gibi, yeniden dilbilgiselleştirmeden söz etmek daha yerinde olabilir. Bu yeniden dilbilgiselleştirme,büyük ölçüde Osmanlıca yerine Türkçenin kurallarını düzenlemeye, Latin yazısıyla Türkçeyi yazma sırasında ortaya çıkan değişiklikleri kurallaştırmaya yönelik olacaktır. İşte *Türk Dili Encümeni* tarafından Arap yazısından Latin yazısına geçildiği sırada oluşturulmuş ve her

iki yazıyla karışık olarak dizilmiş olan ve 1928 yılında yayımlanan *Muhtasar Türkçe Gramer* (İstanbul: Devlet Matbaası) yeniden dilbilgiselleştirmenin yapıldığı bir çalışma olarak anılmaya değerdir. Bu kitapta yeniden yazılaştırma sonrasında Türkçenin ses ve biçim yönüyle ilgili ilk belirleme ve düzenlemeler görüldüğü için Cumhuriyet dönemi Türkçesinin sesbilim ve biçimbilim çatısının bu kitapla oluşturulduğu söylenebilir.

Muhtasar Türkçe Gramer, 69 sayfalık bir kitaptır ve 2 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm sesbilgisi (fonetik, savtiyyat), ikinci bölüm biçimbilim (şekliyyat)dir. Birinci bölümde sesler ve harflerden, ünlü ve ünsüzlerden, ünlü ve ünsüzlerin sınıflandırılmasından, ünlü uyumlarından ve uyuma aykırı eklerden, ünsüz benzeşmelerinden ve heceden o günün diliyle ve terimleriyle söz edilmiştir. İkinci bölümde biçimbilimle ilgili olarak kök, ek, kök-ek bileşmesi ve ötümlüleşme, eylem çekiminde ortaya çıkan ses değişmeleri, anlambirim-biçimbirim, vurgu, bileşik sözcükler, Arapça ve Farsça tamlamalar, eklerin sınıflandırılması, yapım ve çekim ekleri, eylem çekimi gibi konular yine günün diliyle ve terimleriyle açıklanmaktadır. *Muhtasar Türkçe Gramer*'de dilbilgiselleştirme açısından günün dil siyasası; "lisanımızdan arabi ve farisi terkipleri atmak esası umumen kabul olunmuştur. Fakat henüz buna muvaffakiyet hasıl olmuş değildir" (s.26) sözleriyle dile getirilmektedir.

Görüldüğü gibi Türkiye'de dil planlaması sürecinde yazılaştırma ve dilbilgiselleştirme aynı kurul tarafından ve aynı zamanda sonuçlandırılmış ve kodlama aşamasında önemli adımlar atılmıştır. Dil planlaması sürecinde sonraki yıllarda harcanan dilbilgiselleştirme çabalarının bu temel üzerine oturtulduğu, daha sonra bunlara sözdizim ala-

nındaki dilbilgiselleştirme çalışmalarının eklendiği söylenebilir (29).

3.2.3. Sözcükleş(tir)me

Bütünce planlamasında söz konusu olan bir diğer kodlama aşaması, dilbilgiselleştirmenin ardından gelen sözcükleştirmedir. Uygun bir sözvarlığının seçilmesi anlamına ge-len sözcükleştirme, ilke olarak biçemlerin görevlerini ve dildeki sözcüklerin kullanım alanlarını içermektedir (Haugen 1983: 271). Bunun için öncelikle sözvarlığının ortaya konması beklenir.

Cumhuriyet döneminde sözvarlığını ortaya koyma çabaları halk ağzından derlemelerle başlamıştır. 1920'de "Maarif Vekâleti"nce halk ağzından söz derleme işine girişilmiş, Dil Encümeni tarafından daha sonraki yıllarda, 1931 yılına kadar bu iş sürdürülmüştür (Levend 1972: 407) (30). Bu, sözcükleştirme amaçlı çalışmaların başlangıçta, yazılaştırma ve dilbilgiselleştirme çalışmalarıyla aynı yıllarda ve aynı kurul tarafından yürütüldüğü anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle Cumhuriyet döneminde Atatürk tarafından temsil edilen ve Onun önderliğinde başlayan dil planlaması çalışmalarında kodlamayı yapan, hiç değilse onu başlatan Dil Encümeni adlı kuruldur. Bu kurul şu kişilerden oluşmaktadır (Levend 1972: 401): Falih Rıfkı Atay, Fazıl Ahmet Aykaç, Ruşen Eşref Ünaydın, Ragıp Hulusi Özden, Ahmet Cevat Emre, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Mehmet Emin Erişirgil, İhsan Sungu ve İbrahim Grantay.

Sözvarlığını ortaya koyma ve Türkçeyi işleme (31) açısından kurul çalışmalarının yeterli olamayacağı anlaşıldığında bu geniş kapsamlı çalışmaları yürütmek amacıyla

yine Atatürk'ün buyruğuyla 12 Temmuz 1932'de *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* kurulmuştur (32). Dil planlaması, özellikle sözcükleştirme ve dili işleme alanındaki genişletme ile ilgili çalışmalar o tarihten sonra bu kurum tarafından yürütülmüştür. Bir başka deyişle Cumhuriyet döneminde Atatürk önderliğinde *Dil Encümeni* adlı kurul aracılığıyla başlatılan bütünce planlaması kapsamındaki çalışmalar 1932'den başlayarak, sonradan Türk Dil Kurumu adını alan bu kurum aracılığıyla sürdürülmüştür.

Türk Dil Kurumu (bundan sonra TDK)'nun amacı 26 Eylül 1932'de toplanan Birinci Türk Dil Kurultayında şöyle belirtilmiştir: *"Türk Dili Tetkik Cemiyetinin maksadı, Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmektir"*(33). Bu amacın konum planlaması açısından Osmanlıca yerine Türkçe yönünde yapılan seçime uygun olarak Türkçenin işlenmesine *(cultivation)* dönük olduğu açıktır.

Birinci Türk Dil Kurultayına sunulan çalışma programında; Türkçenin Sumer ve Eti gibi eski dillerle Hint-Avrupa ve Sami dilleriyle karşılaştırılması; tarihsel gelişmesinin araştırılıp karşılaştırmalı dilbilgisinin yazılması; Türk lehçelerindeki sözcüklerin derlenerek lehçeler sözlüğünün, temel bir Türkçe sözlüğün, terimler sözlüğünün ve Türk dilbilgisinin tez elden yapılması; bu işler yapılırken Türkçenin bütün eklerinin araştırılması, ek ile edatların dilimizin gereksinmesini karşılayacak biçimde işlenmesine önem verilmesi; tarihsel dilbilgisinin yazılması; doğu ve batı ülkelerinde yayınlanan Türk dili konusundaki yapıtların toplanıp gerekli olanların Türkçeye çevrilmesi; Cemiyetin gerek kendisinin gerekse dışarıda Türk dili ile uğraşanların araştırmalarını bir dergi ile yayımlaması ve gazetelerde dil işlerine özel yer verilmesi gibi maddeler yer almaktaydı (İmer 1976: 86). Bunlar sırasıyla:

1. Çeşitli dilbilgilerinin (karşılaştırmalı, tarihsel dilbilgisi) ve Türkçe dilbilgisinin yazılması ve dilbilgisi özelliklerinin araştırılıp işlenmesi,

2. Çeşitli sözlüklerin yazılması (temel Türkçe sözlük, lehçeler sözlüğü, terim sözlükleri),

3. Başka dillerde yazılmış Türkçe ile ilgili yapıtlardan gerekli olanların Türkçeye çevrilmesi ve

4. Araştırmaların yayımlanarak kamuya duyurulması

alanlarında toplanabilir. Sonuçta dilbilgisi ve sözlük çalışmalarının ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar dilbilgiselleştirme alanında Türkçenin sesbilgisi ve biçimbilimi ile ilgili kimi belirlemeler ana çizgileriyle ortaya konmuşsa da dili işlemeye yönelik ayrıntılı çalışmalara ve etkinliklere yer verilmesi ve kapsamlı bir dilbilgisinin hazırlanması da kaçınılmazdı. Bunun dışındaki tüm etkinlikler sözvarlığının oluşturulup ölçünleştirilmesi anlamındaki sözcükleştirme alanındadır. Daha ileri giderek, sözcükleştirmenin Türkiye'deki dil planlamasında en önemli aşama olduğu, hatta dil planlaması ile sözcükleştirmenin çoğu kez özdeşleştirildiği söylenebilir. Çünkü "Türkçenin yabancı dillerin boyunduruğundan kurtulması", böylece özleştirilmesi, en somut biçimde sözvarlığı alanında görülecektir.

İşte bu amaçla başlangıçta derleme, tarama ve anket gibi çeşitli yollarla Türkçenin sözvarlığını ortaya koyma yönünde çabalar harcanmaya başlanmıştır. Halk dilinde yaşayan sözcüklerin derlenmesi işine Atatürk'ün imzasını taşıyan bir Bakanlar Kurulu kararıyla (21.11.1932) hemen başlanmış, üç buçuk ay sürecek olan dil anketi de 1933'te yapılmıştır. Dil anketinde 1382 Arapça ve Farsça sözcük liste liste gazetelerle ve radyo ile her yana bildirilerek bunlara Türkçe karşılıklar bulunması istenmiştir. 1932'den

sonra sözcükleştirme alanındaki çalışmalar Türkçeleştirme yönünde gitmiş, uygulama alanında da çoğunlukla buna özenilmiştir. Tarama çalışmalarına da önce derleme fişlerinden başlanmış, bu çalışmalar sonunda saptanan öğeler *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* (1934) adıyla yayımlanmıştır. Daha sonra bu sözcüklerin kullanımında birlik sağlanabilmesi amacıyla yapılan ayıklama; *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* ve *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* (2 cilt, İstanbul 1935) adlı kitapçıklarla yayımlanarak ödünçlemeler ile Türkçe sözcüklerin yer değiştirmesinde kolaylıklar sağlanmaya çalışılmıştır.

TDK'nin kuruluşunu izleyen yıllarda ve ilk iki Türk Dili Kurultayında Türkiye'de dil politikasının en dikkate değer yanı, derleme ve tarama sonucunda elde edilen ürünlerin kullanım alanı bulmasıdır. Türkçe kök ve eklerden yeni sözcüklerin üretilmesi günün dil politikası içinde bulunsa da bu yolla yapılan sözvarlığındaki Türkçeleştirmede büyük bir başarı sağlandığını söylemek güçtür. Ayrıca Türkçede sözcük oluşturma konusundaki eksiklikleri giderici birtakım çalışmaların sürdürülmesi (34), yeni sözcük üretme yoluyla Türkçeleştirmenin daha sonraya ertelenmesini gerekli kılmıştır. Buna ek olarak "Güneş-Dil Teorisi"nin ortaya atılmasıyla, çalışmalar daha çok dilin kaynağına ve kök incelemelerine yönelmiş, 1936 yılında toplanan Üçüncü Türk Dil Kurultayının ağırlık merkezini bu doğrultudaki çalışmalar oluşturmuştur. Bu nedenle Türkçenin sözvarlığının oluşturulması ve özleştirilmesi konusundaki çalışmaların kısa bir durgunluk dönemi geçirdiği söylenebilir. Ancak tarih tezinin bir parçası olarak görülmesi gerektiği belirtilen "Güneş-Dil Teorisi"ni bir dil kuramı olarak algılamak ve özleştirme ile ilişkilendirmek de yanlıştır (Demircan 1997: 13). Sözvarlığının oluşturulması amacıyla yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulunmasını istemeyenler Atatürk'ün

özleştirmeyi durdurmak ve bu yolu tıkamak amacıyla "Güneş-Dil Teorisi"ni ortaya atmış olduğunu yazanlar, sonraki gelişmeler karşısında yanıldıklarını anlamış olsalar gerektir. Türk dil devriminin öyküsünü hala "trajikomik" olarak niteleyenlerin (Lewis 1997: 25) saplantılarının kaynağını anlamak ise güçtür (35). Kaldı ki Türkiye'deki dil planlamasında sonraki gelişmelere bakıldığında bu hiçbir şeyi değiştirmemektedir. Aksoy (1982:141-142)'un bu konuda söyledikleri durumu açıklıkla gözler önüne sermektedir (Demircan 1997: 28-29):

"Tutalım ki, (...) Güneş-Dil Teorisini biz (1932-1982 arasındaki TDK) yanlış yorumluyoruz ve Atatürk iki üç yıl özleştiricilik yaptıktan sonra Güneş-Dil Teorisi ile eski dile dönmüştü. Bunu kabul etmek neyi değiştirir? 1932'de başlayan özleşme akımı durmuş mudur, gittikçe genişleyip güçlenmiş midir?

Denilmek istenmiyor mu ki "Atatürk özleştiricilikten vazgeçtiğine göre bizim de vazgeçmemiz gerekir"? Gerekseydi buna "vazgeçme" tarihinde uyulmaz mıydı? Böyle bir dönüşüm olmaması, özleşmenin sürüp gelmesi neyi kanıtlar? Atatürk'e karşı ulusun özleştirme eyleminde direndiğini mi, yoksa Atatürk'ün özleştirmeden vazgeçtiği savının yanlışlığını mı? Elbette ikincisini. Çünkü ulus, hiç bir zaman Atatürk'e ters düşmediği gibi Atatürk de hiç bir zaman ulusçuluk, halkçılık ve bağımsızlık ilkelerine ters düşen bir yol tutmamıştır."

Bu dönemin ardından derleme ve tarama yoluyla saptanan öğelere hızla Türkçe kök ve eklerden üretilmiş yeni öğeler eklenmeye ve sözvarlığının oluşturulması yolunda dev adımlar atılmaya başlandı. Sözcük üretme kaynaklarının geliştirilmesine yönelik biçimbilim çalışmaları da bir yandan sürdürülmekteydi (36). Bu arada terimlerle ilgili çalışmalar yapılmış, okul terimleri oluşturulmuş, çeşitli

meslek ve uzmanlık alanlarındaki terimler Türkçeleştirilerek topluma sunulmaya başlanmıştır. Dil planlaması sürecinde TDK tarafından 102 terim sözlüğü yayımlanmıştır (37). Bu konudaki doruk noktasına "teşkilat-ı esasiye kanunu" olarak bilinen anayasının Türkçeleştirilmesi (1945) ile ulaşılmıştır. Dil planlaması sürecinde ilk olarak derleme, tarama ve anket sonucu elde edilenlerden tutunabilecek nitelikte görülenlerle yeni üretilen öğelerin yer aldığı bir Türkçe Sözlük'ün ortaya konmasıyla (1944) sözcükleştirme anlamındaki kodlama somutlaşmış olmaktaydı.

Boeschoten (1997: 366) sözlükleri, yeni öğelerin yaygınlaşmasını arttıran en önemli araçlar olarak görmekte ve Türk dil devrimi sürecindeki sözlük çalışmalarını üç türe ayırmaktadır: Birincisi 1934'ten başlayarak yayımlanan ve yukarıda bizim de adlarını andığımız özleştirme kılavuzları olmaktadır. Bunlar Osmanlıca sözlükbirimler için karşılıklar önermek amacıyla ortaya konmuştur. Bu grupta Boeschoten; A. Püsküllüoğlu tarafından hazırlanan ve ilk baskısı 1966'da yapılan, günümüze kadar sürekli genişletilerek pek çok kez yayımlanan ve TDK tarafından yayınlanmadığı halde çok etkili olan *Öztürkçe Sözlük* ile *Özleştirme Kılavuzu* (1978)'na yer vermektedir. İkinci grupta 40'lı yıllardan başlayarak çeşitli bilim dallarıyla ve meslek alanlarıyla ilgili terim sözlükleri bulunmaktadır. Üçüncü grupta ise ilk kez 1944'te TDK tarafından yayımlanmış olan ve ölçünlü dilin sözvarlığını ortaya koyan *Türkçe Sözlük* bulunmaktadır. Boeschoten'ın Türkçe Sözlük'te tüm baskılarda özleşme eğilimi olduğu konusundaki yargısı, tüm sözlükler için geçerlidir. Bu eğilim Türkiye'deki dil planlamasında başlangıçtan -1950-60 arasındaki durgunluk dışında- 1980'e kadar olan dönemin en belirgin özelliğidir.

3.3. Uygulama

Uygulama, dil planlamasıyla ortaya çıkan ürünlerin benimsenmesi ve kullanılması üzerinde odaklaşmaktadır. Karam (1974: 110) uygulamanın dilin biçimlendiği kullanım ve yayılma olarak özel bir öneme sahip olduğunu belirtmekte, bu kapsamdaki etkinliklerin; normun ilk olarak saptanmasından, kodlanmasından (yazı dizgesi, dilbilgisi, teknik ve teknik olmayan sözlük anlamında) ve tüm topluma yayılmasından oluştuğunu belirtmektedir. Bu niteliğiyle uygulama, neredeyse tüm dil planlaması programını/etkinliklerini kapsamaktadır. Fishman-Das Gupta-Jernudd-Rubin (1971: 299-300)'e göre uygulama; dil planlaması ürünlerinin ve siyasalarının benimsenmesi için harcanan tüm çabaları gösterir. Bu çabalar dil siyasası kararlarının uygulanması için hazırlanan dilbilgisi, yazım kılavuzları, sözcük listeleri ve okullardaki öğretim programlarını kapsar. Uygulama çabalarının yeni dil siyasası ürünlerinin hedef kitlelerde yayılması üzerinde bir etkisi olabilir. Genel uygulama alanı öğretim programlarıyla ilgili araştırmaların gözden geçirilmesi, yöntemsel araştırmalar, gereçlerin sınandığı araştırmalar ve herhangi başka yaklaşımları içerecek biçimde genişletilebilir. Bu çabalar, resmi ya da resmi olmayan dil planlama kuruluşları ya da başka yetkili organlar (yürütme ve yasama) tarafından o andaki uygulamanın değerlendirilmesi ya da gelecekteki siyasa ve uygulamanın geliştirilmesi için kullanılabilir.

Haugen (1983) modelinde uygulama, bir yazarın, kurumun ya da hükümetin seçilen ve kodlanan dil biçiminin benimsenmesi ve yaygınlaştırılması ile ilgili etkinliği içermektedir ve eğitimsel yayılmayı anlatmaktadır.

Türkiye'deki dil planlamasında seçme ve kodlama sonucunda ortaya çıkan yeni modelin hemen uygulamaya başlandığı, başta devleti yönetenler olarak önce Atatürk, daha sonra İnönü olmak üzere herkes tarafından benimsendiği ve yaygınlaştırıldığı görülmektedir. Arap yazısının bırakılıp Latin yazısının alınması, toplumun her kesiminde çok kısa bir süre içinde bu yeni yazı dizgesinin kullanılmaya başlanması, yazılaştırma ile ilgili uygulamada benimsenme ve yaygınlaşma açısından hiçbir kuşkunun bulunmadığının kanıtıdır. Latin yazısının benimsenmesi ve toplumda kullanımının yaygınlaşması okuryazarlığı da giderek arttırmıştır ki okuryazarlık (Garvin 1973: 24-25) dil planlaması tartışmalarının hepsinde yer alan dört terimden biri (38) olarak anılmaktadır. Yeni yazı dizgesinin benimsenmesini izleyen bir yıl içinde, yani 1 Kasım 1929'a kadar "okuma-yazma öğrenenler, 7 yaşından yukarı nüfusun % 6,5'udur. 1935'te bu oran % 15 olmuştu, yıllık artış % 2,5 idi. 1936'da okuma-yazma bilenlerin -7 yaşından yukarı- genel nüfusa oranı % 17,5 olmuştu. (..) yine o başlangıçtan (1929) 20 yıl sonra (1949) okuryazarlık oranı yurdumuzda % 40'ı bulmuştu. 1950'den sonra halk eğitiminin durdurulması nedeniyle çok acınılacak bir durumdur ki bu oran 1960'ta en az % 60'a çıkacağına (..) % 39'a düşmüştü" (İnan 1979: 60).

Yeni yazı dizgesiyle aynı anda (1928) oluşturulan yazım kurallarıyla ortak yazma biçimine ulaşılmaya çalışılmış, dil planlaması sürecinde bu kurallar sürekli olarak gözden geçirilerek değişikliklerle yeni baskılara yansıtılmış, yazım kılavuzları milyonlarca basılarak okullarda, devlet kurumlarında, çeşitli kuruluşlarda vb. başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır.

Dilbilgiselleştirme teknik bir konu olduğundan ve dili kullananlar içselleştirdikleri kurallara göre söylemek iste-

diklerini dile getirdiklerinden dil planlaması konusunda buna aykırı bir uygulamanın ortaya çıkması beklenmeyecektir. Çünkü uygulamada da dilin (Türkçenin) kuralları geçerli olacak, aykırı durumlar yalnızca kimi sapmalar olarak değerlendirilecektir.

Türkiye'deki dil planlaması sürecinde yazılaştırma ve dilbilgiselleştirme anlamında ilk kodlamayı yapan ve uygulamaya koyan Dil Encümeni adlı kuruldur. Aynı kurul, Anadolu ağızlarından derleme çalışmalarına başlamakla Türkçenin sözvarlığının ortaya konması konusunda da çaba harcamıştır. Ancak sözcükleştirme anlamında kodlama ve kodlama sonucu ortaya çıkan ürünlerin yaygınlaşması anlamında uygulama 1932'de TDK'nin kurulmasıyla başlamıştır. Türkiye'deki dil planlaması her yönden en açık biçimde sözcükleştirme açısından dikkati çekmiştir. Yazılaştırma ve dilbilgiselleştirme açısından dil bir kez kodlandıktan sonra uzun süre değişikliğe gerek olmadan uygulanabildiği halde sözcükleştirme etkinliklerinin sürmesi/sürdürülmesi zorunludur. Başka bir deyişle ortaya çıkan yeni kavramların ve düşüncelerin adlandırılması anlamında kodlama ve onların yaygınlaştırılması anlamında uygulamanın sürekliliği vardır. Dil devrimi dendiğinde Türkiye'de anlaşılan da budur: sözcükleştirme anlamında kodlama ve yaygınlaştırma anlamında uygulama.

Dil planlaması sürecinde sözcükleştirme Türkçenin özleş(tiril)mesi yoluyla olduğundan uygulama da doğal olarak aynı yönde olmuştur ve 1950'ye kadar kodlanan biçimlerle ilgili uygulamada hiçbir sorunla karşılaşılmamıştır. Tam tersine dil planlaması ürünleri devleti yönetenlerden halka, kitle iletişim araçlarından okullara, ülkede tüm kesimlerde ve alanlarda coşkuyla benimsenmiştir.

Okul terimlerinin Türkçeleştirilmesiyle birlikte (1941, daha sonra1963'te genişletilmiştir) yalnızca kodlanmış de-

ğil genişletilmiş biçimlerin de uygulanmasına başlanmıştır. Ancak Boeschoten'ın (1997: 377) da belirttiği gibi okul dili ile ilgili kapsamlı araştırmalar yapılmadığı için ayrıntılı bir değerlendirme yapma olanağımız yoktur.

1950-1960 arasındaki dönemde siyasadaki değişiklik nedeniyle uygulamadaki bu tekbiçimliliğe karşı tepkiler ortaya çıkmıştır. İlk olarak 1945'te Türkçeleştirilmiş olan Anayasa metni yeniden eski Teşkilat-ı Esasiye Kanunu metnine, Türkçe okunmaya başlanan ezan da Arapça okunmaya başlanmıştır. Böylece farklı uygulamalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir dil planlaması kuruluşu olarak TDK varlığını ve konumunu korusa da edilgin bir durumda bırakılmıştır. Özleştirme sonucu ortaya konan ürünlerin kullanımında da aynı doğrultuda bir uygulama söz konusudur.

27 Mayıs 1960'tan sonra yayımlanan başbakanlık genelgeleriyle (1961) Türkçe karşılıkları bulunan yabancı sözcüklerin kullanılmaması, resmi yazışmalarda da aynı yolun izlenmesi istenmiştir (İmer 1976: 94). Böylece 1950 öncesine koşut bir uygulama devreye girmiş, ödünçlemeler yerine yeniden Türkçe öğeler yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. 1961 yılındaki Anayasa metni de aynı doğrultudaki uygulamanın bir kanıtıdır ve bu uygulama, 1982'de başka bir Anayasa metni hazırlansa ve yürürlüğe girse de günümüze kadar sürmüştür/sürmektedir. 1960 sonrasında edilginliği ortadan kalkan TDK'nin ürettiği yeni sözcükler ve terimler giderek artan biçimde kişi ve kuruluşlarca kullanılmıştır.

Ancak 60'ların sonuna doğru yeniden belirginleşmeye başlayan ve 70'lerde giderek artan dil tutumundaki kutuplaşmalar nedeniyle uygulamadaki farklılıklar da büyümeye başlamıştır. Kişisel düzeyde kendilerini ilerici görenler dil planlaması ürünlerini, tutucu görenler de ödünçlemeleri

(özellikle doğu kökenli olanları) kullanmaya özen göstermişlerdir. Aynı uygulama çeşitli toplumsal gruplarda (siyasal partiler, örgütler, dernekler vb.), hükümetlerde, basın kuruluşlarında ve yayınlarda da görülmektedir. Örneğin bu dönemde TDK yayınlarında yeni öğeler kullanılarak yaygınlaştırılmaya çalışılırken TKAE (Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü) yayınlarında ötekilere tepki olarak Osmanlıca öğelerin kullanılması sürdürülmekte ve dildeki değişime direnilmektedir.

Dil planlaması ürünlerinin eğitim alanındaki yaygınlaştırılması anlamındaki uygulamada 60'ların sonunda başlayıp 70'li yıllarda da sürdürülen en önemli iki olay; Milli Eğitim Bakanlığının (MEB) belirlediği "1000 Temel Eser" adlı bir dizinin yayımlanmaya başlanması ve tek ders kitabına dönülerek bunun da ısmarlama yoluyla hazırlatılmasıdır. Bu anlayış doğrultusunda yapılan işler; amaç, kapsam ve dil yönünden incelenerek çeşitli raporlar hazırlanmıştır (39) . Bu raporlardan anlaşıldığına göre, "1000 Temel Eser" dizisinde yer alacak yapıtların dili ile ilgili zamanın başbakanı ve milli eğitim bakanı şunları söylemektedir (40): "Eski Türk yazarlarının eserleri yeni nesillerin anlayacağı gibi *sadeleştirilerek basılacak*...Alfabe değişikliğinin ve dilde özleşme akımının zaruri olarak nesiller arasında meydana getirebileceği boşlukları doldurmak mümkün olacak ve böylece milli kültür mirasımızın yeni kuşaklara intikali sağlanacaktır"(Süleyman Demirel); "1000 Temel Eser, konuşulan yaşayan canlı Türkçemizle hem milli kültürümüzü yoğuran düşünce ve duygu dünyamızı aksettirecek, hem de Batının ilim ve teknik alanlarındaki görüşlerini yurdumuza getirecektir" (İlhami Ertem). Bu raporda "1000 Temel Eser" dizisi ile ilgili yapıtlarda kullanılan dilin belirtilen çizginin de gerisinde olduğu, diziyi hazırlayanların ve bakanlık görevlilerinin "yaşayan canlı Türkçe"den doğrudan doğruya Osmanlıcayı

anladıkları, yapıtlarda yalnızca sözcüklerin değil tümce örgüsünün de Türkçe olmadığı vurgulanmakta ve şu örnek verilmektedir (s. 26-27):

"Zira, ekseri kültür farkları, değişmeler üzerinde müspet veya menfi, şu veya bu şekilde müessir olmakla beraber, bu tesirlerin kültür farklarının nevine, mahiyetine göre tahavvül ettiğine şüphe yoktur. Filhakika kültürün periferinde, hatta ruhi temayüllerin, alaka ve muhtevanın merkezinde veya sair bazı sahalarda beliren öyle farklar vardık ki bunlar, sırf davranışlarda aksetmeleri, muhtelif fiil ve hareketlerin saiki olmaları veya sembolik bir kıymeti haiz cisimlere bağlı bulunmaları bakımından ancak mühim sayılabilirler, buna mukabil cemiyetin görünüşü, zihniyetini, umumi atitüdünü meydana getirme, onlara şekil verme bakımından ya hiç bir rolleri olmadığı veya bu hususta cüz'i bir tesir yaptıkları için pek ehemmiyetli değildir..."(Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, s. 349)

Ismarlama olarak ders kitapları hazırlatılmasındaki amacı da dönemin Talim ve Terbiye Kurulu Başkanı şöyle belirtmektedir: "Bu serideki (..) ders kitapları, ilmi muhtevası nisbetinde bugünkü Türkiye'den daha küçük bir Türkiye'ye rıza göstermeyen bir anlayış ve anlatış bütünlüğü içinde, Milli Eğitim Temel Kanununun genel amaçları paralelinde eğitimimizi 'milli' hüviyetine kavuşturmak ve muhtevasında da kendi gerçeklerimizin ifadesine imkan ve zemin hazırlayacak duruma getirmek maksadıyla tertiplenmiş bulunmaktadır"(41). Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ısmarlanarak hazırlatılan ve 1976-1977 öğretim yılında okutulmuş olan bu tek tip ders kitaplarında yeniden Osmanlıcaya dönülmekte ve bu dönüş "eğitimi millileş-

tirmenin" ölçütü sayılmaktadır (s.12). Ayrıca bu kitaplarda pek çok bilimsel yanlışın, bilimdışı anlayışların bulunduğu da hazırlanan raporda ortaya konmaktadır.

Basında, günlük gazetelerdeki köşe yazılarında ve haberlerde de aynı kutuplaşma sürmekte, benimsedikleri anlayışa göre ilerici kanatta yer alanlar dil planlaması ürünlerini, tutucu kanatta yer alanlar ise Osmanlıca öğeleri yaygınlaştırmaya çalışmaktadırlar. Kutuplaşmalarla birlikte basında bu iki farklı anlayışın temsilcileri *Cumhuriyet* (ilerici) ve *Tercüman* (tutucu) gazeteleri olmuştur.

Yazı diliyle ilgili olan bu uygulamalar konuşma dilinde de aynen sürmüştür. Kişi, kurum ve kuruluşlar kendi anlayışları doğrultusunda radyoda, çok sonraları televizyonda, parlamento konuşmalarında, söyleşilerde ve konferanslarda vb. benimsedikleri anlayış doğrultusunda dil planlaması ürünlerini ya da ödünçlemeleri kullanarak yaygınlaştırma çabası içinde olmuşlardır. Atatürk ve İnönü'nünkine benzer bir dil tutumu sergileyen Ecevit, konuşmalarında dil planlaması ürünlerini kullanmış, hatta *seçenek, önlem, özveri, ivedi, eşgüdüm* vb. yeni öğelerin kullanımının yaygınlaşmasına öncülük etmiştir (42).

Bu yaygınlaştırma çabaları ve kutuplaşma arasında dil planlama kuruluşu olarak TDK, planlamanın gereği olan değerlendirmeyi yapamamış, düzeltme girişimlerine de yalnız yazım alanında olmak üzere çok az yer vermiştir.

3.4. Genişletme

Her dil ve her değişke bir norma sahiptir. Dil planlamasındaki amaç, seçilen dilin ya da değişkenin norm-

larının toplumda benimsenmesini sağlamak ve onu geliştirmektir. Bu anlamda Ferguson (1968)'daki ölçünleştirme kavramı bir dilin/değişkenin dilsel toplulukta bölgelerüstü norm olarak benimsenmesi biçiminde yorumlanabilir ve bu da tekbiçimlilik *(uniformity)* sağlamayı anlatır (Jernudd & Das Gupta 1971: 204). Dolayısıyla yazılaştırma, dilbilgiselleştirme ve sözcükleştirme anlamında kodlama olarak başlayan ölçünleştirmenin genişletme *(elaboration)* olarak sürmesi, sürecin doğal bir sonucudur. Böylece kodlama ile başlayan bütüncenin oluşturulması ve ölçünleştirilmesi, daha ayrıntılı olarak genişletme ile sürdürülecektir. Ölçünlü dil/değişke oluşturulup kurulduktan sonra işlevsel yönden de geliştirilmesi ve genişletilmesi kaçınılmazdır.

Genişletme, tıpkı kodlama gibi, planlamanın dil (bütünce) yönü ile ilgilidir. Kodlama dilbilgisi, sözlük, yazım kılavuzu vb. hazırlanması yoluyla kullanımdaki bölgesel, toplumsal, sınıfsal ve öteki değişkelerin ölçünleştirilmesi ile ilgiliyken genişletme; işlevsel açıdan farklı bir ya da daha çok dil arasında özellikle mesleki ve teknik alanlardaki sözcük listelerinin birbirine aktarılabilmesi *(intertranslatability)* gereksinimi ile ilgilidir (Fishman ve öt. 1971: 295).

Haugen (1983) modelinde genişletme, işlevsel gelişme *(functional development)* olarak görülmektedir ve bu başlık altında iki konuya yer verilmektedir: *terimsel çağcıllaş(tır)ma (terminological modernization)* ve *biçemsel gelişme (stylistic development)*.

3.4.1. Terimsel çağcıllaş(tır)ma

Terimsel çağcıllaştırma dili işlemenin ve bilim dili olarak geliştirmenin en açık görüldüğü alanlardan biridir.

"Bir bilim dili en genel anlamda, bilimi oluşturan veri ve bilgileri sözlü ve yazılı olarak başkalarına aktarmak üzere kullanılan dildir" (Köksal 1983a: 12). Bu genel tanım birbirinden çok değişik durumları içerebilir. Köksal (1983a: 12), aşağıda aynen alıntılanan amaçlarla kullanılan dillerin bilim dili olarak değerlendirilebileceğini ve kabul edilebileceğini belirtmektedir:

1. Yeni bilimsel araştırmaların bulgularını dünyaya ilk kez açıklamak,

2. Yalnız belli bir ya da birkaç alandaki bilimsel araştırmaların bulgularını dünyaya ilk kez açıklamak,

3. Tüm bilim alanlarında, üniversite ve yüksekokul düzeyinde öğretim dili olarak kullanılmak.

Uzun tarihsel gelişmesi içinde zaman zaman Türkçe iletişim dili ve devlet dili olarak gündeme gelmiş olsa da (43) bilim dili olarak geliştirilmesinin *ilk kez* Cumhuriyet dönemindeki dil planlamasıyla gündeme geldiği söylenebilir. Cumhuriyet dönemi öncesindeki gelişme sürecinde, genel tutuma koşut olarak bilim dilinde de Arapça (ve Farsça) sözcükler ve bu iki dilin kurallarına göre üretilmiş ya da o dillerden aktarılmış terimler bulunmaktaydı. Tanzimat dönemi ve sonrasında bu terimler yanında yer yer Fransızca terimlerle de karşılaşılmıştır (44).

20. yüzyıl başlarında, Türkçenin yabancı dilbilgisi kurallarından arındırılıp sadeleştirilmesi konusu gündeme gelmişse de terimler konusundaki anlayışın daha farklı olduğu görülmektedir. Çünkü terimlerin Arapça ve Farsça öğelerden yapılması düşüncesi ağırlığını sürdürmektedir. Gökalp'in düşüncelerinden bu açıkça anlaşılmaktadır:

"İçtimai vicdan"ın "milliyetçilik, ümmetçilik, asırcılık" olmak üzere üç boyutu olduğunu kabul eden Ziya Gökalp; "lisanımızı mana itibariyle muassırlaştırmak, ıstılah cihetiyle İslamlaştırmak lazım olduğu gibi, sarf, nahiv, imla hususlarında Türkçeleştirmek de labüddür. Türkçede ıstılahlardan gayrı bütün kelimeler mümkünse Türkçe olmalı, yahut Türkçeleşmiş bulunmalı" demekle birlikte, sonradan yalnız sözcüklerin (lûgat) Türkçeleştirilmesinin doğru olmayacağını, elden geldiğince bütün terimlerin (ıstılah) de Türkçe sözcüklerden yapılmasının daha iyi olacağını belirtmektedir. Ancak bu yapılamazsa terimlerimizin Fransızca ya da Rusça yerine Arapça ya da Farsça olmasının daha iyi olacağını, böylece bütün Müslümanlar arasında olmazsa bile bütün Türkler arasında sözcüklerde olduğu gibi terimlerde de ortaklık sağlanabileceğini belirtip ortak bir edebiyat ve bilim diline sahip olmanın gerekliliğini söylemektedir. Fakat "(yeni mefhumlar) asrın, (ıstılahlar) ümmetin, (lûgatler) milletin natıkasıdır" tümcesinden de anlaşılacağı gibi Gökalp'te terimlerin "ümmet dili" olan Arapça ve Farsça öğelerden yapılması düşüncesi ağır basmaktadır (45).

Oysa Cumhuriyet döneminde TDK kurulduktan çok kısa bir süre sonra toplanan Birinci Türk Dili Kurultayında (26 Eylül 1932), terimleri Türkçeden karşılayabilmek amacıyla çalışma kolları oluşturulmuş, *Lûgat-Istılah* (Sözlük-Terim) *Kolu*, 16 uzmanlık bölümüne ayrılarak terim kadrolarını oluşturmuştur. Bu dallar şunlardır: Felsefe, matematik, astronomi, jeoloji, fizik, biyoloji, ruhbilim, tarih, toplumbilim, dilbilim, estetik ve güzel sanatlar, spor ve oyunlar, askerlik, hükümet örgütü, ulaşım ve taşıma, teknik ve el sanatları. Her bölümün hazırladığı terim listeleri bastırılarak uzman ve öğretmenlere dağıtılmış ve listelerdeki terimlere Türkçe karşılıklar bulunması istenmiştir (İmer 1976: 103).

Terim çalışmalarında önceliğin ilk ve ortaöğretime verilmesi ilkesi Üçüncü Türk Dili Kurultayında (1936) benimsenmiş, 1941 yılında *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu* adlı yapıt yayımlanmıştır. Bu yapıtta matematik, fizik, mekanik, kimya, zooloji, biyoloji, botanik, astronomi, jeoloji ve coğrafya alanından 3878 terim bulunmaktadır. Fiziksel oylumu geniş olan bu yapıtın yerini tutmak üzere 1963'te yayımlanan *Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu* ise 10088 terim içermektedir (46).

1960'tan sonra okul terimleri yanında uzmanlık terimlerinin Türkçeleştirilmesi üzerinde de durulmaya başlanmıştır. Bu kapsamda belirlenen bilim dallarındaki uzmanlarla işbirliği yapılmış, onların ürettikleri terimler TDK tarafından denetlendikten sonra yayımlanmıştır. Bu yolla bilim adamları tarafından hazırlanan terim sözlükleri üzerinde yapıtın yazarı/yazarları belirtilmekte, yeni terimlerin öneri niteliğinde olduğu da önsözde vurgulanmaktadır. Son sezim uygulama ile belirlenecek, ölçünleşme ve bütünleşme böylece sağlanacaktır

1960'a kadar olan çalışmalar ile 1960'tan sonraki çalışmalar arasındaki en belirgin ayrımlardan biri budur. 1960'a kadar yalnızca TDK içinde yapılan çalışmalara bu yıllardan sonra TDK dışındaki kurumlardan da destek alınmış, böylece Türkçenin bilim dili olarak geliştirilmesine daha geniş bir kesimin katılımı sağlanmıştır. 1960-1982 arasında pek çok bilim dalından uzman TDK ile işbirliği içinde terim sözlüğü hazırlamıştır. Hazırlanan terim sözlüklerinin sayısı 102'dir.

Öte yandan yayınlanan bu 102 yapıtta yer alan yaklaşık 107.000 madde başı terimle tutarlılığın sağlanması, var olabilecek çelişkileri, yer yer uyumsuzlukları ortadan kaldırmak amacıyla da TDK'de birtakım çalışmalara girişilmiştir. "(..) Tüm terim varlığını bilgisayar belleğine ak-

tarmadan önce(..) bir ara çözüm olarak 1974-81 yıllarında Kolda (Terim Kolunda) bir "Terimler Dizelgeliği" oluşturulmuş (..) yayınlanan sözlüklerde yer alan tüm sözcükler, tanımları, başka dillerdeki karşılıkları ile birlikte, kart tutanaklarına işlenerek, İngilizce karşılıkların abece sırasına göre dizilmiştir. Bu çalışma, terim sözlüklerinin birleştirilmesi yolunda ilk adımı oluşturmaktadır" (Köksal 1983b: 271).

Görüldüğü gibi terimsel çağcıllaştırmada ilk 50 yılda önce okul terimlerinin Türkçeleştirilmesi üzerinde durulmuş, yabancı dillerde (Fransızca, İngilizce, Almanca) ve Osmanlıcada karşılıkları verilen Türkçe terimlerin dizelgelendiği kılavuzlar yayımlanmıştır. Böylelikle Cumhuriyet döneminde yaygınlaştırılmaya çalışılan eğitimin Türkçenin kaynaklarından geliştirilen sözcüklerle yapılması desteklenmiştir. Atatürk bu çalışmaları yalnız desteklemekle kalmamış; ürettiği *artı, eksi, çarpı, bölü, üçgen, dörtgen, eğri, doğru* gibi pek çok matematik terimini yazdığı *Geometri* kitabıyla kullanıma sunmuştur ki bunların pek çoğu günümüzde de kullanılmaktadır (47).

Daha sonra "kılavuz"lardan "sözlük"lere geçilmiş, yayımlanan terim sözlükleri, ilgili bilim dallarının kavramlarını güvenilir biçimde açıklamıştır. "Belli bir daldaki bilimsel kavramların tanımlarını eksiksiz olarak vermenin Türkçeyi bilim dili olarak geliştirme yönündeki katkısı" (Köksal 1983b: 273) kolayca anlaşılabilir ve bu tür yayın yapan başka kurumlar da yoktur. İşte bu çabalar sonunda hem okul terimleri hem de pek çok bilim dalının terimleri Türkçeden üretilebilmiştir. Örnekler (48): *ikizkenar üçgen* [mat.] (Osm. müselles-i mütesâviy-üs-sakeyn, Fr. triangle isoècle), *içters (açı)* [mat.] (dâhilen mütebâdil, Fr. alterne intern), *yatay doğru* [mat.] (hattı-ı ufkî, Fr. horizontale), *yayılma* [fiz.] (Osm. intişar, Fr. propagation), *yarı-oynar*

eklem [biy.] (mafsal-ı nısf-ı müteharrike, Fr. articulation semi-mobile), *yassısolungaçlılar* [zool.] (Osm. zu'l mısraayn, Fr. bivalves, Lat. Lamelli branchiata), *ön göğüs* [zool.] (mukaddem sadr, Fr. prothorax), *sol karıncık* [zool.] (Osm. buteyn-i eyser, Fr. ventricule gauche), *sağ kulakçık* [zool.] (Osm. üzeyn-i eymen, Fr. auricule droite), *ortak bölen/ortak tam bölen* [mat.] (Osm. kasım-ı müşterek, Fr. diviseur commun), *orta kulak* [zool.] (Osm. üzn-i vusta, Fr. oreille moyennem), *ondalık sayı* [mat.] (Osm. a'şârî aded, Fr. nombre décimal), *kürek kemiği* [biy.zool.] (Osm. azm-ı ketif, Fr. omoplate, scapulum), *kesici dişler* [biy.] (esmân-ı katıa, Fr. dents incisives), *buğdaygiller* [bot.] (Osm. necliye, Fr. graminées, Lat. Graminae), *buzul* [jeol.coğr.] (Osm. cümudiye, Fr. glacier), *buğulaşma hızı* [fiz.] (Osm. sür'at-i tebahhur, Fr. vitesse d'évaporation), *alyuvar* [biy.] (Osm. küreyve-i hamra, Fr. globule rouge, Lat. Erythrocyte, Hématie), *akyuvar* [zool.biy.] (Osm. küreyve-i beyza, Fr. globule blanc, Lat. Leucocyte) vb.

Terimler alanında ilk 50 yılda Türkçeleştirme çabası harcanmayan, dolayısıyla Türkçeleri ile yer değiştirmeyip yabancı dillerdeki karşılıklarının kullanılması sürdürülen alanlar da olmuştur. Bunların başında tıp gelmektedir. Brendemoen (1990: 477) tıp alanını, uluslararası terimlerin Türkçeleriyle yer değiştirme girişiminin neredeyse yapılmadığı alanlardan biri olarak görmektedir. Gerçekten tıp alanında kılavuz niteliğinde çalışmalar yapılmış ve *Hekimlik Terimleri Kılavuzu* (Ankara: TDK, 1978) ve *Tıp Dili Türkçe Kılavuzu* (Ş. Canda, İzmir: Sivas Kanser Savaş Derneği Yayınları, 1983) gibi yapıtlar yayımlanmışsa da bunların tıp alanında uluslararası terimlerle Türkçe terimlerin yer değiştirmesine herhangi bir katkıda bulunduğundan söz etmeye olanak yoktur.

Brendemoen (1990: 478-479) hukuk ve dilbilgisi alanında da eski dilin bir ölçüde var olduğunu, bu alanlarda her ülkenin kendi terimleri olacağı için "batı etkisi"nin söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Çeşitli dalgalanmalar olsa da Anayasa dilinin Türkçe olduğunu belirten ve kimi yasaların, örneğin Ceza Yasası'nın Türkçeleştirilse de hukuk dilinin hâlâ bu kadar tutucu olduğunu söyleyen ve haklı olarak bunu tuhaf bulan Brendemoen, bunun nedenini hukuk dilinin dil devriminden önceye dayanmasına ve üniversitelerdeki ders kitaplarının hâlâ eski hukuk jargonuyla yazılmasına dayandırmaktadır.

Brendemoen'a göre dilbilgisi alanında, hiç değilse üniversite düzeyindeki tutuculuğun nedenleri arasında İstanbul Üniversitesindekilerin köklü bir dil devrimine karşı olmaları yer almaktadır. Ancak bu saptamanın yalnızca Türkoloji alanında ve geleneksel dilbilgisi sınırları içinde çalışmalar yapanlar için geçerli olduğu söylenebilir. Çünkü aynı kurumda başka filoloji dallarında ve dilbilim alanında çalışanlar çağcıl dilbilim ve edebiyat kavramlarını Türkçe öğelerle karşılamaya özen göstermektedirler. O nedenle yer değiştirme açısından (*ad/isim, eylem/fiil, adıl/zamir, belirteç/zarf, tümce/cümle, sözcük türleri/kelime sınıfları* seçiminde olduğu gibi) ufak çaplı sorunlar bulunsa da dilbilgisi, dilbilim ve edebiyat alanındaki terimlerin ilk 50 yılda Türkçeleştirildiği ve büyük ölçüde ödünçlemelerle yer değiştirdiği kabul edilebilir. Bu alandaki durum tıp ve hukuk alanından çok farklıdır.

Sonuç olarak ilk 50 yılda okul terimlerinin Türkçeleştirildiği ve doğu kökenli ödünçlemelerle tümüyle yer değiştirdiği, uzmanlık alanlarının pek çoğunda da Türkçeleştirme konusunda uzun yollar alındığı ve üretilen terimlerin çoğunun ödünçlemelerle yer değiştirdiği söylenebilir (49).

Ancak bu konuda yapılması gereken daha pek çok işin olduğu da bir gerçektir.

3.4.1. Biçemsel Gelişme

Bütünce planlamasının genişletme yönü, Bartsch (1987: 278)'a göre, dilbilgisi ve sözvarlığını geliştirmeyi, farklı kesit (register) ve biçemleri geliştirmeyi anlatır. Öyleki bu gelişmede bir dil, eski işlevleri yeni bir yolla ya da yeni istekleri yeni işlevler yoluyla karşılayabilir. Türkiye'deki yeniden yazılaştırma (ve dilbilgiselleştirme) gerçekleştirildiği sırada ve sonrasında çabalar en çok sözcükleştirme üzerinde yoğunlaşmıştır. Başlangıçta özellikle ödünçlemelerle yer değiştirmek üzere, daha sonra yeni kavramlara da karşılık olması için yeni öğeler yaratılmış ve kullanıma sunulmuştur. Dilin bir düzeyinde ortaya çıkan değişmelerin öteki düzeyleri etkilememesi söz konusu olamayacağına göre yeni sözcüklerin kullanımının yazım ve dilbilgisi yanında anlatım sorunlarını da gündeme getirmesi kaçınılmaz olacaktır. Süreç içinde çeşitli bilim dallarının gelişmesiyle dillerin sözvarlığının biçem ve hatta sözdizim alanında genişlediği bile öne sürülmektedir (Bartsch 1987: 279).

Türkiye'deki dil planlamasını ele alan çalışmalarda çoğunlukla sözvarlığı ve sözcüksel yenileşme üzerinde durulmuş olup dilbilgisel yenileşmeyle ilgili kimi sorunlar üzerinde duran çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu süreçteki biçemsel gelişme ve yenileşme çok az ele alınmıştır. Brendemoen (1990: 479-481) Türkiye'deki dil siyasasını ve Türk dil devrimini ele aldığı uzun yazıda, konunun sözcüksel olmayan yönüne değinirken biçemle ilgili olarak doğru-yanlış kullanımlardan söz etmiştir (50).

Boeschoten (1991: 172-173; 1997: 363-364, 369-372) da Türk dil devriminin sözvarlığı yanında sözvarlığı ile ilgili olmayan yönüne değinmiştir. Özellikle dil normu ve dil kullanımı alanında Boeschoten (1997: 369-372), bir bağlantı sıfatı olarak *-sel* kullanımı, ağızlardaki dilbilgisi özelliği olarak *-ende* (gelende) kullanımı, ödünçleme-yeni öğe seçimi, özleşmeci eğilimli biçem yanında karışık biçemin kullanımı, özleştirme çabalarındaki boşluk nedeniyle ortaya çıkan görünüm, yeni biçem etkisiyle eski biçemde ortaya çıkan değişme vb. konularına yer vermektedir.

Yapılan çalışmalar da göz önünde bulundurularak Türkiye'deki dil planlamasının ilk 50 yılında dikkati çeken anlatım ve biçem ile ilgili özellikler şöyle özetlenebilir:

1. 1950'ye kadar Türkiye'deki dil planlaması sürecinde gerek kodlama gerekse genişletme açısından , doğal olarak biçem açısından da herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Ne yeni bir model yaratılması, ne de yaratılan bu modelin ötekiler karşısında geliştirilmesi konusunda -ki bunlar ölçünleştirmenin iki temel basamağıdır (Ray 1968: 760-761)- uygulamayı etkileyecek tepkiler ortaya çıkmıştır. Yeniden yazılaştırma gerçekleştirilip daha çok yazıma bağlı dilbilgisi kuralları belirlendikten sonra bir yandan genişletmeyi etkileyecek dilbilgisi çalışmaları sürdürülürken bir yandan da sözcükleştirme çalışmaları sürdürülmüştür. Yeni sözcükler gerek ödünçlemelerle yer değiştirerek gerekse yeni kavramların karşılığı olarak hemen kullanılmaya başlanmıştır. Yapılan çalışmaları Atatürk, ondan sonra da İnönü gibi devlet büyükleri desteklemiş, yeni modeli benimsediklerini ortaya koymuşlardır. O nedenle bir bakıma devlet desteğinde sürdürülen dil planlaması çalışmalarında Türkçe, 1950'ye kadar olağanüstü bir tekbiçimlilik sergileyerek kullanılmış ve gelişmiştir. Kitle iletişim araçlarından olan gazetelerin haber dilinde Türkçe sözcüklerin oranın-

daki artış, bu hızlı gelişmelerin de somut kanıtıdır (51). Çeşitli gazetelerin haber dilinde yaptığımız sayımlardan alınan ortalamalarda 1931 yılında % 35 oranında Türkçe sözcük kullanılmışken bunun 1933'te % 44'e, 1936'da ve 1941'de % 48'e, 1946'da ise % 57'ye yükseldiği saptanmıştır (İmer 1973: 181).

2. 1950'den sonra dil planlamasının yanında ve karşısında görüşler belirmeye başlamış, bunlar biçem açısından da dalgalanmalara yol açmıştır. Başka bir deyişle bu dönemde, benimsenen siyasal eğilimlere koşut sözcük seçimi belirginleşmeye başlamış ya da tersine sözcük seçiminin kişi, kurum ve kuruluşların siyasal eğilimini de ortaya koyduğu kabul edilir olmuştur. 60'lı yıllarda bir ara devlet ve kurumlar düzeyinde tekbiçimliliğe dönüş olmuşsa da özellikle 70'li yıllarda kutuplaşma iyice artmıştır. Kendilerini ilerici olarak kabul eden sol görüşlü kişiler yeni sözcükleri, tutucu ve sağ görüşlü olanlar ise Osmanlıca öğeleri kullanmayı yeğlemiştir. Cüceloğlu & Slobin (1976) ve Tevrüz (1977) tarafından yapılan çalışmalar sözcük seçimi ile dilsel davranış arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Tevrüz "devrimci Türkçe, gelenekçi Türkçe ve Batılı Türkçe olarak tanımlanan sözcükleri saptamış ve bu üç tür sözcüğe (karşı) olan tutumları ve siyasal eğilimleri karşılaştırmıştır(..). Sonuçlar, siyasal eğilimde sol ve ortada olan grupların devrimci Türkçeye karşı olumlu, gelenekçi Türkçeye karşı olumsuz olduğunu göstermiştir. Batılı Türkçe sözcüklerin karşısında sol grup ve sağ grup kararsız kalmış, orta grup ise gelenekçi Türkçeye karşı olumlu, devrimci Türkçeye karşı da olumsuz tutumlar göstermiştir" (Lecompte 1980: 152-153).

Kişisel düzeyde saptanan bu sonuçlar o dönemlerin gözde kitle iletişim araçları olan gazetelerdeki haberlerin dilinde de gözlemlenmektedir. Örneğin 1977 yılında tutucu ve

sağ eğilimli olarak bilinen Tercüman gazetesinin haber dilinde % 65.5, ilerici ve sol görüşlü olarak bilinen Cumhuriyet gazetesinin haber dilinde ise % 75.5 oranında Türkçe sözcük kullanılmıştır. 1980 yılında aynı oran ilkinde % 72, ikincisinde % 81'dir (İmer 1990: 158). Sözcük seçiminde kutuplaşmaya neden olan bu % 9 oranındaki farktır. İşte bu nedenle yeni öğeleri kullanan "Öztürkçeciler", "solcu, ilericl,devrimci", hatta "sosyalist, komünist"; ödünçlemeleri kullanan "Osmanlıcacılar" ise "sağcı, gerici, tutucu", hatta "faşist" olarak nitelendirilmişlerdir. Sözcük seçimi nedeniyle kişilere yönelik siyasal eğilim belirlemeleri yeni sözcüklerin yaratıcısı olarak TDK'ye de yönelmiş, dolayısıyla TDK üyeleri ve çalışanları da aynı nitelemelerle karşı karşıya kalmıştır. Dil devrimine ve yeni öğelere karşı olanlar *Tercüman* gazetesinde, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* (kuruluşu: 1961) *Türk Dilini Koruma ve Geliştirme Cemiyeti* gibi örgütlerde bir araya gelmiş ve giderek artan bir dozda kendi görülerini savunmuşlardır. Oysa 15 Ocak 1980'de yayımlanan ve aşağıda sunulan iki farklı siyasal eğilimde olan gazetelerin aynı konuda verdikleri haberlerin dili, herhangi bir "kötü" biçemin söz konusu olmadığını, dolayısıyla sözcük seçimi arkasına gizlenen kutuplaşmanın dilin ve biçemin dışında ve ötesinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Tercüman gazetesinden alınan haber metni (haberin bütünü içinde % 72 oranında Türkçe sözcük kullanılmıştır):

"Yüksek öğretim kurumlarında, gerekli görüldüğü hallerde ikili öğretim veya gece öğretimi yapılacak, ihtiyaç görülen dallarda da dönem sayısı arttırılacak. Hazırlanmakta olan yüksek öğretim Kanununda ayrıca öğretim yardımcıları ile

öğrencilerin yönetime katılmaları da mümkün kılınıyor. Bu arada yüksek öğretim kurumlarına öğrenci alma işleminin de Yüksek Öğretim Kurulunun tesbit edeceği esaslar içinde yapılması öngörülüyor. Getirilen yeni hükümle de bütün yüksek öğretim kurumlarında kayıt tarihinden itibaren iki yıl içinde birinci sınıf derslerini başaramayan öğrencilerin kayıtları silinecek...”

Cumhuriyet gazetesinden alınan haber metni (haberin bütünü içinde % 83 oranında Türkçe sözcük kullanılmıştır):

“Milli Eğitim Bakanlığından dün yapılan bir açıklamada Üniversite Yasa Tasarısı üzerindeki çalışmaların henüz tamamlanmadığı, son şeklini almış bir tasarının bulunmadığı bildirilmiştir. Yüksek öğrenim kurumları ile ilgili yasa çalışmaları 12 Eylül harekatı sonrası hemen başlamış, üniversiteler ve yüksek öğrenim kurumlarına önce sorular niteliğinde, ancak taslak çalışmalarının eğilimini yansıtan bir bilgi gönderilerek görüş istenmiştir. Soruların niteliğinden merkezi denetimin ağırlık kazanacağı ve özerkliğin nitelik değiştireceğinin anlaşılması üzerine de Üniversiteler ve Üniversitelerarası Kurul’dan gönderilen görüş yazılarında, özellikle özerkliğin önemi üzerinde durulmuş, Anayasa ilkeleri vurgulanmıştır...”

Bu tür kutuplaşmalara rağmen gazetelerin haber metinlerinde kullanılan Türkçe sözcüklerin ortalama oranı, hiçbir zaman dil planlamasının başladığı yıllardaki orana düşmemiştir. 1950-1960 arasında haber dilinde kullanılan Türkçe sözcüklerin oranı % 51’e düşse de 1961’de % 56’ya, 1965’te % 60.5’e, 1977’de %71’e, 1980’de % 76.5’e yükselmiştir (İmer 1973: 181; İmer 1990: 158).

3. Dilin hangi düzeyinde olursa olsun ölçünleşmiş/ölçünleştirilmiş biçimlere uygun olmayan kullanımlar "kötü" olarak nitelendirilmektedir. Dilbilim açısından "iyi" ya da "kötü" biçemin Türkçe ya da ödünçlemelerin seçimiyle herhangi bir ilgisi olamayacağı açıktır. Bununla birlikte dil planlamasının bu ilk döneminde, özellikle öteden beri kullanılan ödünçlemelerle yer değiştirmek üzere önerilen Türkçe sözcüklerin yaratıcısı olan TDK "kötü" biçemler yaratmakla suçlanmıştır. Buna kanıt olarak, her bağlamda ve herhangi bir sözdizimsel düzenleme yapılmaksızın ve kısıtlamalara uyulmaksızın ödünç sözcükler ile yeni öğelerin birbirinin yerini alamamaları gösterilmiştir. Özellikle deyimler ve kalıplaşmış sözlerde yeni öğeler, ödünçlemelerin eğretilemeli kullanımlarıyla yer değiştirerek özleşmenin karşısında bir davranış ortaya konmuştur. Özleşmeye karşı olanlar yeni öğelerin ödünçlemeler ile her ortamda yer değiştiremediğini, o nedenle özleşmeye gerek olmadığını savunmuşlardır. Örneğin *eğitim*, Ar. kökenli *terbiye* sözcüğünün 'kimi yemeklerin suyunu türlü yollarla koyulaştırma'(TS) anlamını karşılamamaktadır. Sözgelimi *terbiyeli çorba* yerine **eğitimli çorba* denememektedir. Ayrıca *eğitimli çocuk* ile *terbiyeli çocuk* arasında ve bunlara benzer başka birkaç örnekte anlam farklılığı bulunmaktadır. İşte bu tür örnekeler ön plana çıkarılarak özleşmenin başarılı olamadığı doğrultusunda görüşler ileri sürülmüştür. Benzer tutumla *baş* sözcüğü Ar. *kafa* ile her ortamda yer değiştirmeye kalkışıp örneğin *kafalı çocuk* yerine **başlı çocuk* denemeyeceği, *kafa(yı) çekmek* 'içki içmek' ile *baş(ı) çekmek* 'ön ayak olmak' farklı anlamları yansıttığı için *baş* ile *kafa*'nın birbiriyle yer değiştiremeyeceği belirtilerek yine aynı tutum içine girilmiştir.

Doğal olarak Türkçe karşılıklar ödünçlemelerin kullanıldığı tüm bağlamlarda kullanılamayacağı gibi kimi deyim

ve kalıplaşmış sözlerdekilerle de yer değiştirmeyebilecektir. Ancak sözvarlığı ve anlam açısından özleşmede başarı sağlamak, karşılanamayan anlamlar için yeni başka öğeler üretmekle olanaklıdır. Başka bir deyişle herhangi bir ödünçlemenin yerine geçmek için üretilen yeni öğe, o ödünçlemenin sözlükte yer alan pek çok anlamından yalnızca birini ya da birkaçını karşılayabilir ama tümünü karşılamayabilir. Bu durumda karşılanamayan anlamlar için başka yeni öğeler üretmek kaçınılmazdır. Türkiye'deki dil planlaması sürecinde ne yazık ki bu konu üzerinde durulmamıştır ve bu nedenle özleşmede zaman zaman bir boşluk ortaya çıkmıştır. Yabancı sözcüklerle yer değiştirmek amacıyla üretilen yeni öğe, her ortamda ödünçleme yerine kullanılmaya kalkılınca anlamsal ve sözdizimsel açıdan dile aykırı biçimler ortaya çıkmış, bunun suçu da özleşmeye ve dil devrimine yüklenmiştir. Deyimlerde ve kalıplaşmış sözlerdeki ödünçlemelerin Türkçe öğelerle yer değiştirmesi konusu ise özleşmenin başarısız olduğunu göstermek için amacıyla ortaya atılan çarpıtmalardır.

4. Öte yandan özellikle aynı kök/gövdeden türetilen yeni sözcükler arasındaki anlam farkları ayırt edilmediği için kodlanmış biçemlere aykırı seçimlerle de bu ilk 50 yılda karşılaşılmıştır. Örneğin *ayrıntı-ayrım-ayrıcalık-ayrılık* sözcüklerinin kullanılmalarında dil planlamasının her iki evresinde de büyük bir karmaşa (52) yaşanmakta, dilbilim ve filoloji öğrenimi görmüş olanlar bile aralarındaki farkı göremeyip bunları birbirleri yerine kullanmaktadırlar. Bu nedenle ölçünleşmiş biçimlere aykırı olarak "Saussure'ün ayrımları"ndan, "bilimde ayrımcı değil birleştirici olmak(!)""tan, "iki şey arasındaki ayrıcalık"tan söz edilebilmektedir. Benzer durum *olası-olanak* sözcükleri için de geçerlidir. Kimi kesimlerde sık sık 'mümkün' için *olası*, 'mümkün değil' ve 'imkânsız'ı karşılamak üzere de *olası değil* kullanılmaktadır. Oysa *olası* 'muhtemel', *olasılık*

'ihtimal'; *olanak* da 'imkan' anlamlarıyla önerilip kodlanmıştır. Dolayısıyla 'mümkün değil', 'imkânsız', 'imkân yoktur' yerine *olanak yoktur* denirse ölçünlü biçeme uygun davranılmış olacaktır.

Buna ek olarak ilk evrede sözcük, anlam, sözdizimi ve biçem düzeyinde çoğunlukla ölçünleşmiş biçimlere yer verilmekle birlikte zaman zaman 1980 sonrasında yoğunlaşacak olan ölçündışı kullanımlarla da karşılaşılmış, bunlar "dil yanlışları" olarak nitelendirilmiştir. "Dil yanlışları" arasında Aksoy (1980: 21-183), az önce belirttiğimiz birbiriyle karıştırılan sözcüklere ek olarak yanlış anlamda kullanılan sözcükler; gereksiz sözcükler; yinelemeler; çelişen sözler; tamlama, özne, tümleç, yüklem yanlışları; gereksiz yardımcı eylemler, yanlış yerde bulunan sözcükler, bozuk anlatımlar, atasözlerinde ve deyimlerde yanlışlar vb. saymaktadır.

Bu bağlamda *ileri/öne sürmek* 'iddia etmek' yerine *savunmak* 'müdafaa etmek' kullanımı vb., aynı kökten olmayan seçimlere örnek gösterilebilir (Aksoy 1980: 57-58). Ayrıca *aşağı yukarı-tam* (bundan *aşağı yukarı tam* bir asır evvel [Aksoy 1980: 104], *belki-tabii* (belki İstanbul ağzında bizim aydın yargıcın medresede öğrendiği resmi lisanda bulunmayan yerli bazı fiil çekimleri, ekler, kelimeler var *tabii* [Aksoy 1980: 102]) vb. öğelerin aynı tümcede kullanılması bir çelişki yaratmaktadır.

5. Gerek özgün metinlerde gerekse çevirilerde, metinler arasındaki tutarlık metnin, can alıcı özelliklerinden biridir. Metinlerarasında ortaya konacak tutarlık, sözcük ve tümce düzeyinde bağlantıların kurulabilmesine ve metnin anlamının çıkarılabilmesine dayanır. Bu bağlantıların kurulamadığı metinler 1980'den önce de 1980'den sonra da üretilmiştir. Ödünçlemelerin yoğun olarak kullanıldığı metinlerde olduğu gibi yalnızca öztürkçe öğelerin kullanılmaya

çalışıldığı metinlerde de gerekli anlam ve sözdizimi düzenlemesi yapılmazsa bağlantılar kurulup tutarlık sağlanamamakta, bu da metnin okunurluğunu etkilemektedir (53). Öte yandan hem ödünçlemelerin hem de öztürkçe öğelerin bulunduğu karma bir biçemin de "daha sağlıklı" bir yol olmadığı belirtilmektedir (Kocaman 1994: 45). Ancak dilbilimsel açıdan "daha sağlıklı"nın ne anlama geldiğini kestirmeye olanak yoktur.

4. 1980'DEN SONRA TÜRKÇE

Bu bölümde 1980'den sonra Türkçedeki gelişmelerin ilk 50 yıldaki gelişmelere ne ölçüde benzediği ya da onlardan hangi yönlerden ayrıldığı yine temel alınan model doğrultusunda betimlenmeye çalışılacaktır.

4.1. Seçim

50'li yıllarda tohumları atılan, 60'lı yılların başında bir ara duraksayan, ama 60'ların sonunda, özellikle 70'li yıllarda iyice kızışan Öztürkçeciler ve Osmanlıcacılar arasındaki kutuplaşmada özleşmeye karşı olanlar Tercüman gazetesindeki 'Yaşayan Türkçe' köşesinde hem TDK'ye hem de yeni sözcüklere karşı yoğun bir saldırı başlatmışlardır. 'Yaşayan Türkçe' anlayışı, 19. yüzyıldaki geçerli anlayışa koşut olarak dilin canlı bir varlık (organizma) olduğunu, kendi doğal ortamı içinde yaşayıp gelişmesi gerektiğini benimseyen bir grup Türkolog, filolog ve tutucu çevre tarafından savunulmuştur. Bu başlık altında yazılan yazılarda TDK'ye dil planlamasına ve özleşmeye karşı davranışlar ortaya konarak adeta bir erk savaşımına girişilmiştir.

12 Eylül 1980'deki askeri darbeden sonra ilk 50 yılda özleştirilmiş ve geliştirilmeye çalışılmış Türkçe üzerinde birtakım sınırlandırmaların getirilmesi düşünülmüştür. Bu nedenle dil planlamasının ve özleşmenin simgesi durumunda olan TDK'nin yeniden yapılandırılması, daha doğrusu bu kuruma hükümete bağlı resmi bir konum kazandırılmasıyla işe başlanmıştır.

Türkçenin gelişmesi açısından 80'lerdeki durumu etkileyen üç olaydan söz edilmektedir. Bunlar SİSAV semineri, yeni TDK'nin oluşturulması ve TRT'nin yasak sözcükler listesi yayımlamasıdır (Boeshoten 1991: 173-175; Boeschoten 1997: 367).

Bunlardan SİSAV (Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Vakfı) semineri, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden çok kısa bir süre sonra, 26-27 Aralık 1980'de Tercüman gazetesinin ve doğal olarak 'Yaşayan Türkçe' savunucularının, Türkiye'deki Türkologların çoğunun ve tutucu kesimlerin desteklediği ve katıldığı bir toplantıdır. Bu toplantı; yeni anayasa hazırlanmazdan önce TDK'nin yeniden yapılandırılması, TDK yönetiminin tutucu kesime, Türkologlara ve onlarla aynı görüşleri paylaşan filologlara verilmesi gerektiğinin açıklanması anlamına geliyordu. Nitekim 12 Eylül 1980'in lideri Kenan Evren de kutlama telgrafı aracılığıyla bu kesime sempatisini dile getirmiş ve 1982'de hazırlanan Anayasa'ya dayandırılarak TDK yeniden yapılandırılmıştır.

İkinci etkili olay işte bu yeni TDK'nin oluşturulmasıdır. Bu yeni yapılandırmada Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDTYK) adıyla başbakanlık denetiminde bir kurum oluşturulmuş ve Türk Dil Kurumu, kardeşi Türk Tarih Kurumu (ve yeni oluşturulan Atatürk Kültür Merkezi ve Atatürk Araştırma Merkezi) ile birlikte bu şemsiye kuruma bağlanmıştır. Eski TDK üyelerinin bir bölümü Türkçenin özleşmesine katkıda bulunmak amacıyla *Dil*

Derneği'nin (kuruluşu: 1987) çatısı altında bir araya gelmiş ise de bu örgüt maddi olanaksızlıklar başta olmak üzere çeşitli nedenlerle edilgin bir konumda kalmıştır. TDK'nin bu biçimde özerkliğinin ortadan kaldırılıp hükümete bağlı bir resmi kurum olarak yeniden yapılandırılışı, Cumhuriyet dönemindeki tüm seçim, kodlama ve ölçünleştirme, uygulama ve genişletme süreçlerini etkileyecek bir karmaşanın ve duraksamanın da başlangıcı oluyordu. Öyleki bu değişiklik bugün yeni bir dil planlaması gerektirecek ölçüde Türkçenin gelişmesini etkilemiştir.

80'lerde Türkçenin gelişmesini etkileyen üçüncü olay olarak 1985 tarihli TRT genelgesi anılmaktadır. TRT yönetimi önce bir genelge yayımlayarak belirlediği 205 sözcüğün kullanımını yasaklamış, daha sonra (1 Şubat 1985) ikinci bir genelge ile bu sözcüklerin programlarda, reklam yayınlarında ve yazışmalarda kullanılmaması kararına titizlikle uyulmasını istemiştir (*Cumhuriyet*, 26.2.1985). Brendemoen (1990:483) sözcük yasağının uluslararası basında geniş yankı bulduğunu belirtmektedir. Ayrıca Brendemoen bu sözcüklerin filologlar tarafından yanlış türetilen sözcükler olduğuna inanıldığını belirtirken Boeschoten (1997:367) yasak listesindeki sözcüklerin tek seçeneklerinin batı kökenli ödünçlemeler olduğunu belirtmektedir.

Biz bunlara dördüncü bir noktayı eklemek istiyoruz. Bu, siyasayı ve 1980 sonrasında Türkçenin gelişimini belirleyici olan 29.6.1984 tarih ve 19-383-16269 sayılı Turgut Özal imzasını taşıyan yazışma dili konusundaki Başbakanlık genelgesidir. Bu genelgede *"(..)Türkçemizin yapısı ve güzelliğini zedeleyecek hareketlere izin verilmemesi"*, *"ana dilimizin tabiî seyri içinde gelişmesi gerektiği"* görüşü belirtildikten sonra gelen sınırlayıcı bölümü şöyledir: *"Kamu kurum ve kuruluşlarınca yapılan resmî yazışmalarda ve yayınlarda, güzel Türkçemizin aşırılıklardan kaçınılarak kulla-*

nılması; yapı, imlâ ve kelimelere dikkat edilmesi zorunludur. Bu itibarla, Türk Dili konusunda yapılan ilmî çalışmalar sonuçlanıncaya kadar, kamu kurum ve kuruluşlarının her türlü yazışmalarda ve yayınlarda Anayasa dilini ölçü olarak kabul etmeleri uygun görülmüştür."

Böylece 1980 sonrasında ilk üç etkenle ortamı hazırlanan siyasa ortaya konuyor; seçim, genelgenin alıntıladığımız bölümleriyle yapılmış, sorun ortaya konup normlar belirlenmiş oluyordu. Bundan böyle Türkçenin gelişmesinde aşağıdaki noktalar önemli olacaktı :

(a) Türkçenin yapısı ve güzelliğini zedeleyecek hareketlere izin verilmeyecektir.

(b) Dilin tabii seyri içinde gelişmesi gerekir.

(c) Türkçenin aşırılıklardan kaçınılarak kullanılması zorunludur.

(d) Yazışmalarda Anayasa dili ölçü alınacaktır ("ilmî" çalışmalar sonuçlanıncaya kadar).

Bu noktalar dilbilim açısından şöyle değerlendirilebilir:

(a) ve (c)'deki saptamalar, herhangi bir bilimsel dayanaktan yoksundur. Dilbilimde "bir dilin yapısı ve güzelliğini zedelemek" ya da "bir dili aşırılıklardan kaçınarak kullanmak" ile ilgili hiçbir açıklama bulunmamaktadır, dolayısıyla bu anlatımlar herhangi bir anlam taşımamaktadır. (b)'deki saptama, 19. yüzyıl dilbilim anlayışı özlemini dile getirmektedir. Bu anlayışa göre "dil canlı bir organizmadır: doğar, yaşar, gelişir ve ölür". Dolayısıyla "dil planlanamaz, dilin gelişmesine müdahalede bulunulamaz,

dilde özleşme olamaz". Oysa çağcıl (modern) dilbilim "dilin canlı bir organizma" olduğu görüşünü hiçbir biçimde kabul etmez. Dilin planlanabileceği konusunda da herhangi bir kuşku yoktur (bkz. 1. Bölüm). (d)'de ise kesin olmasa da Anayasa dilinin ölçünlü dil ilan edilmesi gibi bir durum söz konusudur. Oysa Anayasa dili bir alan (hukuk) dilidir. Bu dilin tıp, ekonomi, dilbilim, bilgisayar, mühendislik, edebiyat gibi tüm alanlarda, günlük dilde ve kitle iletişiminde gereksinimleri karşılamasına olanak yoktur. Ayrıca (d)'den "ilmi" çalışmalar yapıldıktan sonra "ölçü" alınacak dilin değişmesi olasılığı da çıkarsanabilir.

Yapılan bu seçimin ve ortaya konan siyasanın Cumhuriyet döneminin başlangıcında Atatürk önderliğinde yapılıp İsmet İnönü ve Bülent Ecevit gibi devlet adamlarının çabalarıyla sürdürülen seçimden çok farklı olduğu açıkça bellidir. Bu siyasa doğrultusunda bütünceyle ilgili olarak kodlama alanında yapılanlar da aşağıda betimlenmektedir.

4.2. Kodlama

Belirlenen yeni siyasa doğrultusunda 1980 sonrasında Türkçede yapılmaya çalışılan düzenlemeler ve "ilmi" çalışmalar büyük çapta yazım ve sözcükleştirme üzerinde yoğunlaşmıştır.

4.2.1. Yazım

Yeniden yapılandırılan TDK, bir *İmlâ Kılavuzu* (1985) yayımlamakla işe başlamıştır. Türkiye'de ilk *İmlâ Lûgati*

1928 yılında Türkçenin kodlanmasında büyük çabalar harcayan Dil Encümeni tarafından yayımlanmıştır. 1981 yılına kadar düzenlemelerle *Yeni Yazım (İmlâ) Kılavuzu* ve *Yeni Yazım Kılavuzu* adıyla toplam 18 kez ve milyonlarca basılmıştır. Ayrıca 1978 yılında Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan bir genelgeyle bu kılavuz, tüm okullarda başvuru kitabı olarak kabul edilmiştir (Özel 1986: 162-163). Kısacası Cumhuriyet döneminde ülkede yazım birliğinin sağlanmasında ve yerleşmesinde bu kılavuz önemli bir rol oynamıştır.

Durum böyleyken yeni TDK tarafından yayınlanan (1986) kılavuzda yerleşmiş ve yerleşme yolunda olan yazım kurallarının bir bölümü, herhangi bir gerekçe gösterilmeden değiştirilmiştir. Değiştirilen kuralların başında bileşik sözcüklerin yazımı gelmektedir. 1986'da yayımlanan kılavuz, öteden beri bitişik yazılmaya alışılmış ve yazımları gelenekleşip yaygınlaşmış sözcüklerin ayrı yazılmasını kurallaştırmaya çalışıp pek çok tutarsızlıkla birlikte yayımlamıştır. Oysa yazıbilimsel sözcük (Alm. *graphematisches Wort*), "yazılı bir metnin gözle görünen birimi" olarak tanımlanmakta ve bir sözcüğün ne olduğunun ancak metinde bulunan aralıklarla anlaşıldığı belirtilmektedir (İmer 1990: 88-89). Dolayısıyla bileşik sözcüklerin bitişik ya da ayrı yazılmaları, yazılı metinler açısından farklı değerlere sahip olacak ve farklı algılanacaktır. Örneğin yol tarif ederken;

(a) Dosdoğru yürüyün, karşınıza çıkan *ilk okuldan* sola dönün.

(b) Dosdoğru yürüyün, karşınıza çıkan *ilkokuldan* sola dönün.

tümcelerinde (a)'daki *ilk okul*, anaokulu, lise ya da yüksekokul olabilecekken (b)'deki *ilkokul*'un 'zorunlu ve temel eğitimin alındığı' okul olduğu anlaşılmaktadır. Ya da

(c) * *Kadın budu, hanım göbeği, vezir parmağı yedim.*

(d) *Kadınbudu, hanımgöbeği, vezirparmağı yedim.*

örneklerinde (c), yazıbilimsel sözcük tanımına göre yamyam olmayan bir insanın gerçekleştirebileceği eylemlerden değildir ve o nedenle yıldız (*) ile gösterilmiştir. Bu durumda 'yemek' eylemi ancak (d)'deki yazımla gerçekleştirilebilir.

İşte bu nedenle bileşik sözcüklerin bitişik ya da ayrı yazılmaları gelenekleşmiş yazım kurallarıyla oynamanın ötesinde bir anlam taşımıştır ve yazıbilimsel sözcüğün görülmesini ve algılanmasını engellemiş, dolayısıyla farklı anlamlar çıkarılmasına, hatta kimi zaman iletişimsizliğe neden olmuştur.

Burada başka bir noktanın da altını çizmek gerekir sanırız. Yazım, uzlaşmaya dayalı ve dilden ayrı kabul edilen ikincil bir dizgedir. Doğal olarak yazımda, gerektikçe birtakım düzenlemeler yapılabilir (54). Ancak bunun için gereksinim duyulması, geniş çapta ve her kesimden katılımla yapılacak değişikliklerin tartışılması, sonuçların kestirilmesi ve uzlaşmaya varılması beklenir. Bu açıdan *İmlâ Kılavuzu* (1986)'nda bileşik sözcükleri ayrı yazma kuralının getirilmesiyle hangi gereksinimin karşılandığı ya da hangi karışıklığın önlenmeye çalışıldığının kestirilmesine olanak yoktur. Nitekim gelişmeleri bir süre izledikten sonra Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), 1993'te bir genelge yayımlayarak kimi bileşik sözcüklerin geleneklere uygun olarak bitişik yazılması gereğini duyurmuştur (bkz. 5.2.). Böylece aynı devletin değişik kurumlarında Türkçe farklı farklı yazılır olmuştur. Ayrıca yeni TDK'nin bu girişimi, kimi yönlerden yeniye kimi yönlerden eskiye benzeyen ya da yalnızca birini temel alan pek çok yazım kılavuzunun ortaya çıkmasına neden olmuş, bu da büyük bir yazım

kargaşası yaratmıştır (55). Bugünlerde nasıl olsa yazım kılavuzlarından birisine uygun olur düşüncesiyle çok değişik yazımlarla karşılaşılabilmektedir.

Bu kargaşa, başka bir açıdan 1980 sonrasında Türkçede sayıları hızla artan yabancı kökenli, özellikle İngilizce sözcüklerin yazımında da yaşanmaktadır. Bu sözcüklerin kendi özgün yazımlarıyla da kullanılmaya başlanması bir yandan Türkçede kullanılmayan >x< ve >w< gibi yazı-birimlerin de görülmesine öte yandan ses(birim)-yazıbirim arasındaki bire bir çakışma anlamındaki tutarlılığın bulunmadığı örneklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu türden örnekler ilk 50 yılda yazımları ölçünleşmiş olan batı kökenli öğelerde ikili bir yazımın (*blucin/blue jean* vb.) da ortaya çıkmasına neden olmuştur (bkz. 5.2.). Ancak bu tür sorunlar yok sayılarak görmezlikten gelinmiş, dolayısıyla yayımlanan kılavuzda bu türden sorunların çözümüne yer verilmemiştir.

Sonuç olarak; 1980 sonrasında gerek Türkçe öğeler gerekse ödünçlemelerin yazımı açısından ilk 50 yıldaki geleneklere sırt çevirildiği, yerine yenisi de konamadığı için ölçünleşmiş bir yazımın bulunmadığı, tam tersine bir kargaşanın yaşandığı söylenmelidir. Bu kargaşanın bir devlet kurumu olarak yeni TDK tarafından başlatılması üzücüdür.

4.2.2. Sözcükleş(tir)me

1980 sonrasında Türkçede yapılmaya çalışılan büyük bir düzenleme girişimi de sözcükleştirme alanındadır.

1984 tarihli Başbakanlık genelgesi, 1982 yılında oluşturulan Anayasanın dilinin temel alınmasını öngörmekle söz-

cükleştirmenin bu alan diline dayandırılmasını gündeme getirmiştir.

Dilbilimsel açıdan her dil ve her dil değişkesi ölçünlü dil olma özelliklerini kendi içinde taşımaktadır. Bu, kuramsal olarak benimsenmektedir. Ancak uygulamalar göz önünde bulundurulduğunda tüm dilsel toplulukta benimsenme olasılığı yüksek olan dilin/değişkenin ölçünlü dil oluşturmada temel alındığı da bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında bir alan (hukuk) dilinin ölçünlü dil oluşturmak için temel alınmasının alışılmış bir durum olduğu söylenemez.

Bununla birlikte anayasanın, aynı alandaki ceza, borçlar, ticaret yasaları gibi yoğun olarak hukuk terimlerini içermediği ve toplumun çok geniş bir kesimini, hatta tümünü ilgilendirdiği gerçeği göz önünde bulundurularak bunun olanaksız olmadığı söylenebilir.

TDK'nin yeniden yapılandırılması sonrasında Anayasa (1982)'nın dili, ilk 50 yıldaki dilden çok farklıymış gibi sunulmuş, onu işleme ve geliştirme çabaları içine girilmiştir. Oysa durum hiç de öyle değildir.

Aksoy (1986a:138-139), 1982 Anayasasındaki dilin kaynağı konusunda şu bilgiyi anımsatmaktadır: "bu kaynak, 1945 Anayasasıdır. "Anayasa" terimi de ilk kez onunla dilimize girmiştir. 1945 Anayasası, ağdalı bir Osmanlıca ile yazılmış olan Teşkilat-ı Esasiye Kanununun, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün girişimiyle, dil devrimi anlayışı doğrultusunda Türkçeleştirilmiş biçimidir. Burada kullanılan dilin yaşayan Türkçeye uymadığı gerekçesiyle 1952'de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu geri getirilmişse de 1961 Anayasası, Teşkilat-ı Esasiye Kanununun değil, 1945 Anayasasının dilini benimsemiş, yani Teşkilat-ı Esasiye Kanununda hep Arapça olarak yer almış olan pek çok sözcük ve terimi 1945 Anayasasında geçen yeni Türkçeleriyle karşılamıştır.(..)Bu

sözcük ve terimlerin hepsi 1982 Anayasasında da vardır. Yalnız bunlar değil, (..) dil devrimiyle gelen daha yüzlerce yeni Türkçe sözcük vardır. Demek ki 1982 Anayasasının dil kaynağı, dil devrimi doğrultusunda Türkçeleştirilmiş olan 1945 Anayasasıdır". Aksoy bu görüşlerini ayrıca örnekler vererek de kanıtlamaktadır.

1980 sonrasında sözcükleştirme çabaları ölçünlü Türkçenin sözvarlığını ortaya koyan sözlüklerin hazırlanması ile sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu işe *Anayasa Sözlüğü* (1985)'nün hazırlanması ile başlanmıştır (56).

Önsözde belirtildiğine göre "(..)bu küçük kılavuz, resmi yazışma ve yayınlarda Anayasa dilinin ölçü olarak kullanılmasını kolaylaştırmak amacıyla düzenlenmiştir" (s.V11). Daha sonra sözlük olduğu belirtilen ve o doğrultuda adlandırılan çalışmada, Anayasa metninde geçen tüm sözcük ve terimler alfabetik sırayla verilmiş ve herbirinin hangi maddede geçtiği gösterilip bir ya da birkaçından örnek gösterilmiştir. Türkçe sözcük ve terimlerin çoğunlukla Osmanlıca karşılıkları verilmiştir ve sözlükte ayrıca Osmanlıca bir dizin bulunmaktadır.

Aksoy (1986a: 139) tarafından yapılan araştırmaya göre Anayasa Sözlüğü'nde madde başı olan sözcüklerin sayısı 1471'dir. Bunların 888 tanesi Türkçe, 351'i Arapça, 24'ü Farsça, 67'si batı dilleri sözcükleri, 141'i de Türkçe ekler ya da yardımcı eylemler almış ödünçlemelerdir. Bu sözlük, 1982 Anayasası dilinin ölçü alınması doğrultusunda belirlenen siyasanın, Türkçenin ilk 50 yıldaki konumunu daha da sağlamlaştırdığını ortaya koymuştur. Çünkü bu metinde Osmanlıcaları artık hiç kullanılmayan Türkçe sözcüklerin, en büyük grubu oluşturduğu görülmektedir. Örneğin *andlaşma, basın, başkan, başkent, bilim, bitkisel, bölge, dayanışma, denetlemek, denge, duruşma, eşitlik, geçici, gensoru, genelge, gündem, içerik, içtüzük, onay, oturum, oylama,*

önerge, sıkıyönetim, suçüstü, tören, tutanak, tutuklu, tüzel kişilik, yargılamak, yürürlük, yolluk, yürütme vb. daha pek çok sözcüğün Osmanlıcaları kullanılmamıştır. İkinci kalabalık grubu aynı kavram için hem Türkçe hem Osmanlıca sözcüklerin kullanılması oluşturmaktadır. Bu durumu Aksoy (1986a:144) "Türkçeye yöneliş diye yorumlamak gerekir" biçiminde değerlendirmektedir. Ancak Eski Anadolu Türkçesi döneminde, benzer durumun Türkçe öğelerin yok olup ödünçlemelerin dilde kalmasıyla sonuçlandığı (Aksan 1969: 97-108) göz önünde tutularak hiç değilse şimdilik bir belirsizlik durumunun olduğu söylenebilir. Örneğin *amaç/hedef, ayrıcalık/imtiyaz, bildirim/beyan, çıkar/menfaat, güvence/emniyet, işlem/muamele, koşul/şart, öneri/teklif, ülke/memleket, yararlanmak/faydalanmak, yönetim/idare,* vb. Anayasa metninde birlikte yer almaktadır. Bunlardan bir bölümünün anlamsal farklılaşmaya uğrayıp uğramadığının ayrıca incelenmesi gerekir. Anayasa (1982) metninde *belediye, ceza, ders, devlet, esnaf, faiz, hapis, silah, şehit, tehlike, vasiyetname* gibi yerleşmiş yabancı öğeler kullanıldığı gibi ilk 50 yılda üretilmiş Türkçe karşılıkları ile yer değiştirememiş Osmanlıca öğeler de vardır. Örneğin *aidat, bedel, bina, cevap, faaliyet, fiyat, hürriyet, ihracat, ihtiyaç, kanun, mevcut, müsbet, müdahale, tabiat, tehdit, teşkil, unsur, unvan* gibi. Aksoy (1986a: 147)'a göre "Anayasamızı Osmanlıcaya bağlı, özleştirmeye karşı gibi görenlerin dayanağı bu (son) bölümdeki sözcüklerdir". Oysa kimi metin yazarlarının "özleşmeyi benimsemiş olmasına karşın eski alışkanlıkların kimisini daha bırakamamış olmasını doğal saymak gerekir. Bu durum, Anayasamızın tutucu dili yeğlediğini göstermez" diyerek Aksoy (1986a: 148) Anayasanın dilinin Osmanlıca değil Türkçe yanlısı bir tutumu olduğunu belirtmektedir.

1980 sonrasında en büyük sözcükleştirme çabası *Türkçe Sözlük* (1988, 2 cilt)'ün yayımlanmasıyla ortaya konmuş-

tur. 1944'ten 1983'e kadar yedi baskı yaparak genişletilen Türkçe Sözlük (1988), çeşitli etkenlerle bu baskıda da genişletilmiştir. 1983'te yayımlanan yedinci baskı, 38.775 madde başı içerirken 1988'de yayımlanan sözlük 43.508 madde başı içermektedir. Bunlardan Türkçe olanların sayısı 30.532, yabancı kökenlilerin sayısı ise 12.976'dır (Sayalı 1992:18). Yalnızca 1940-1950 yılları arasında İngilizcenin sözvarlığına yirmi bin girdi olduğu göz önüne alınırsa Türkçenin sözvarlığını ortaya koyan Türkçe Sözlük'te 1944'ten bu yana, İngilizceye on yılda giren sözcük sayısı kadar girdi olduğu görülecektir. Yapılan istatistik çalışmalarda da Türkçe Sözlük'ün yıllık büyüme hızının % 1.66 olduğu, sözvarlığının da aynı oranda büyüdüğü ortaya konmuştur (Emecan 1998: 64-65).

Bir dilin sözlüğünün yerli-yabancı, eski-yeni, seyrek kullanılan-sık kullanılan, bölgesel- ölçünlü, argo- jargon (yaygın) vb. her türlü öğeyi içermesi; açık, çabuk kavranabilen, anlam ayrıntılarını ortaya koyabilen tanımlar içermesi ve her yönden (köken, yazım vb.) tutarlık sergilemesi beklenir. Şu bir gerçektir ki dil planlaması sürecinde ilk 50 yılda da Türkçenin sözvarlığını ortaya koyan yeterli ve yetkin, her türlü gereksinimi karşılayan bir Türkçe sözlük hazırlanamamıştır. *Türkçe Sözlük* (1988, bundan sonra TS olarak kullanılacaktır)'te de bir yandan önceki eksikler sürdürülmüş, bir yandan da bunlara birtakım tutarsızlıklar eklenmiştir.

Nitekim TS (1988)'de pek çok yeni girdi bulunmasına rağmen kullanım sıklığı çok daha fazla olan kimi öğelerin yer almadığı (*büyükşehir, by pass, devre mülk, katma değer vergisi, medya, mont, montgomeri, uydu yayını, uydu kent, tüp geçit vb.*) dikkati çekmektedir (Uç 1994: 16). Öte yandan TS (1988) köken, biçimbilim ve yazım açısından tutarsızlıklar,

tanım ve örneklendirme açısından da pek çok yetersizlikle yayımlanmıştır (57).

TS (1988)'de yer alan 30.532 Türkçe öğenin Sözlük'teki öğeler arasındaki payı % 70'tir (Sayalı 1992: 20). Daha önceki sözlüklerde geçmemiş olan eklere yer verilmesi (örneğin 331 madde başı olan >Ü< harfinin 26 madde başını ekler oluşturmaktadır), eklerin tüm eşbiçimliklerinin madde başı olarak gösterilmesi (örneğin {-CI} ekinin 8 eşbiçimliği de ayrı ayrı birer madde olarak yer almaktadır), Türkçe ek almış yabancı kökenli sözcüklerin de Türkçe sözcüklerden sayılması (örneğin *camcı, camlatmak* vb.), madde başı özelliği olmadığı halde kimi sözcüklerin madde başı yapılması (örneğin *sokucu, çubuksuz, bunun, bunda* vb.), dil planlamasının ilk yıllarında önerilmiş ancak tutunmamış ve hiç kullanılmamış öğelerin madde başı yapılmasının sürdürülmesi (örneğin *ilbay, erkinci, işyar, zorgu* vb.) toplam sayıyı ve oranı arttırmaktadır. Öte yandan Cumhuriyetten önceki sözvarlığının büyük bir bölümünü oluşturan Arapça ve Farsça öğelerin büyük ölçüde azaldığı dikkati çekmektedir. Nitekim 1901'de Kamus-ı Türki'de % 55 oranında olan bu öğeler, TS 1974'te % 19'a, TS 1988'de ise % 16'ya düşmüştür (Sayalı 1992: 21).

TS (1988)'in en eleştirilen yönü, yedinci baskıda yer alan madde başı öğelerin, anlamlarının tanığı olan yazar ve ozan adlarının bu baskıda çıkarılmış olmasıdır. Sözlükçülükte madde başı sözcüklerin kullanımlarının örneklendirilmesinde bir yazar ya da ozan kullanımının tanıklığı koşulu bulunmamakla birlikte bir önceki baskıda yer verilen adların bu baskıda çıkarılması, yadırganmayacak bir davranış da değildir.

Sözcükleştirmede son olarak *Okul Sözlüğü* (1994)'ne yer vermek gerekecektir (58). Büyük çapta öğrenci ve öğretmenlerin kullanımına yönelik olarak hazırlanış olan bu

sözlük, 1980 sonrasındaki değişiklikleri yaygınlaştırmayı amaçlamaktadır. Bu niteliğiyle aynı zamanda uygulama kapsamında da düşünülebilir.

Okul sözlükleri temelde, genel sözlüklerin oylumu daraltılmış, çeşitli yönlerden yalınlaştırılmış biçimleridir. 1994'te hazırlanan Okul Sözlüğü için de bu geçerlidir. Öyleyse TS (1988)'e yöneltilen eleştirilerin doğal olarak Okul Sözlüğü için de geçerli olacağı öncelikle benimsenebilir. Ancak Okul Sözlüğü için yalnızca tek bir araştırıcının yaptığı eleştirilerin bir kitap oluşturacak ölçüde fazla olması, ciddi bir sorunla karşı karşıya bulunulduğuna dikkati çekmektedir.

Çotuksöken 1994-1996 yılları arasında çeşitli yayın organlarında Okul Sözlüğü üzerine yazdığı eleştirileri *Okul Sözlüğü'nün Eleştirisi* adıyla bir kitapta toplamıştır (59). Bu eleştirilerde üzerinde durulan en önemli noktalar sözlüğün çeşitli yönlerden çok fazla yanlış içermesi, verdiği bilgilerle öğrencilerin kafasını karıştıracak, öğretmeni sınıfta güç duruma sokacak bir çalışma olmasıdır. Çotuksöken (1996: 19-22)'e göre Okul Sözlüğü'ndeki yanlışlar başlıca şu gruplarda toplanabilir:

1. Kökenbilimsel yanlışlar: Bunlar sözcüğün hangi dilden ödünçleme olduğunu belirtmede sözlükte yapılan yanlışlardır. Bu kapsamda 70 yanlış saptanmıştır. *Arter, bienal, ego, kek, keza, naklen, patinaj, sureta, uhde* gibi pek çok sözcük ödünçleme olmasına rağmen Türkçe gibi gösterilmiştir, bir başka deyişle yanlarında Türkçe olmadıklarını belirten herhangi bir not ya da kısaltma bulunmamaktadır.

2. Sesletim (söyleyiş) yanlışları: Ödünçlemelerin söyleyiş özelliklerinde çeşitli yanlışlar yapılmıştır. Pek çok yanlış içeren *hakir* maddesinde, Arapçada olduğu gibi, /k/'nin kalın söyleneceği belirtilmektedir. Oysa bu sözcük yalın durumda /hakir/, ünlüyle başlayan ek alması durumunda

/haki:r/ biçiminde sesletilir ve Türkçe söyleyişte /k/ ince sesletilir.

3. Yazım yanlışları: Sözlükte çok değişik türden yazım yanlışları bulunmaktadır. Aynı sözcük kimi yerde *hal, yüz yıl, köprü yol, sıfat-fiil, birara, birbiri vb. biçiminde kimi yerlerde hal, yüzyıl, köprüyol, sıfat fiil, bir ara, biribiri* vb. biçiminde yazılmıştır.

4. Tanım yanlışları ve tutarsızlıkları: Okul Sözlüğü'ndeki tanımlar çoğunlukla Türkçenin genel sözlüğü olan Türkçe Sözlük (1988)'ten aktarılmıştır. Bu da doğaldır. Ancak kimi tanımlarda bu aktarmalar beceriksizce yapılmıştır. Kimi tanımlar da ya belirsizlik içermektedir ya da bozuktur. Örneğin *Atatürkçülük* için yapılan tanımın *akılcılık, çağdaşlık, evrensellik, bilimcilik* için de aynen geçerli olabileceği, bu niteliğiyle sözlüksel tanımlamalarda pek çok eksiklikler olduğu, bunun başka örnekler için de söz konusu edilebileceği belirtilmekte, tanımlamadaki ilkesizlik ve eksiklikler için pek çok örnek verilmektedir (Çotuksöken 1996: 13-15).

5. Dilbilgisi terimleri: Bunlar arasında kimi terimlerin (isteme kipleri, dilek-şart kipi, şimdiki zaman kipi vb.) Okul Sözlüğü'nde yer almadığı belirtilmekte, kimi terimler için (örneğin "fiil") anlaşılmaz ve kapalı tanımlar (s.15) yapılması eleştirilmektedir.

Sonuç olarak bu nitelikleriyle Okul Sözlüğü, "niteliksiz, en bol yanlışlı, verdiği bilgilerle öğrencilerin kafasını karıştıracak, öğretmenleri sınıfta güç duruma sokacak, çok tehlikeli bir kaynak" (Çotuksöken 1996: 7) olarak nitelendirilmektedir.

Böylece 1980 sonrasındaki sözcükleştirme çalışmalarında herhangi bir başarı sağlama, ölçünleştirmeye katkıda bulunma şöyle dursun, bilinçsizce ve sonucu hesaplanmadan yapılan işler nedeniyle tam tersine ölçünleştirmeyi

ortadan kaldırmaya ve karmaşa yaratmaya yönelik çabalar harcanmıştır, denebilir.

4.3. Uygulama

Dil planlamasında 80'li yıllardan günümüze kadar olan dönemin en dikkate değer olayı, Cumhuriyet döneminde başlangıçtan beri Türkçenin kodlanması ve genişletilmesi kısaca bütünce planlaması konusunda önemli bir yeri olan TDK'nin yeniden yapılandırılmasıdır. Bu yeniden yapılandırma, yalnızca örgütlenmedeki değişikliği yansıtmayıp aynı zamanda uygulamada ortaya çıkacak değişik sorunların da doğmasına neden olacak bir dönemin başlangıcı olmuştur. Çünkü yeni TDK, bu dönemde dil planlama kuruluşu olma işlevini yitirdiği halde dil planlaması kuruluşu imiş gibi uygulamayı yönlendirecek düzenlemelere girişmiş, ancak bu çabalar bir sonuç vermemiştir.

1980 sonrasındaki uygulamaların aşağıda açıklanacak nedenlerden dolayı yazı dili ve konuşma dilinde ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir.

Önceki dönemden farklı olarak dikkati çeken özellikler yazı dilinde yazım ve sözcükleştirme, konuşma dilinde ise söyleyiş ve biçem alanında yoğunlaşmaktadır.

Yazım alanındaki uygulamalarda 1980 sonrasında tam bir kargaşa yaşanmaya başlanmıştır. Çünkü yeni TDK'nin yayımladığı *İmlâ Kılavuzu* (1985) ve ondan sonra yayımlanan daha pek çok kılavuz, birbirinden farklı yazım ilkeleri ve kuralları ortaya koyduğundan önceki dönemdeki uygulamalarda belirginleşen yazım birliğine doğru gidişi ve gelenekleşmeyi durdurmuş, karmakarışık uygulamalara

yol açmıştır. Yeni TDK'nin öncekinden farklı olarak bir dil planlama kuruluşu olmaması, ortaya koyduğu dil planlaması alanına girebilecek çalışmalarda otorite olarak görülmesine engel olmuş, eski TDK üyelerinin bir bölümünün bir araya gelmesiyle kurulan Dil Derneği de çeşitli nedenlerle dil planlaması kuruluşu işlevi görememiştir. Yazım alanındaki karışıklığın ortadan kaldırılması için çeşitli devlet kurumları TDK'nin yayımladığı yazım kılavuzuna aykırı genelgeler yayınlayarak eski birliği korumaya çalışmaktadırlar (bkz. 5.2). Ancak yayımlanmış çok sayıda yazım kılavuzunun bulunması ve sorunlu konuların her kılavuzda farklı ilkelerle kurallaştırılması, uygulamalarda birliğe gitmeyi engellemektedir.

Öte yandan 1980 sonrasında Türkçede hızla artan İngilizce sözcüklerin yazımı konusunda şimdiye kadar ne yeni TDK ne de yazım kılavuzu çıkaran başka kişi ya da kuruluşlardan öneri gelmiştir. Bunlar yok sayılarak üzerinde durulmamıştır. Kısacası; Türkçe bu dönemde, Cumhuriyet döneminde hiç rastlanmadığı ölçüde büyük bir yazımsal kargaşa içine girmiştir.

1980 sonrasında sözcükleştirme açısından uygulamanın yönlendirilmesi Başbakanlık genelgesi (1984) ile olmuştur. Bu genelge yaklaşık yirmi yıl önce (1961) yayımlanan genelgelerle (bkz. 3.3) çelişmektedir. Çünkü 1984 tarihli genelgede dilin doğal olarak ("tabiî seyri içinde") gelişmesi gerektiği belirtilmekle (bkz. 4.1) dile müdahale edilmesine ve dil planlamasına karşı olunduğu, özleşme ile ortaya çıkan ürünlerin kullanılmasından yana olunmadığı örtük olarak sezdirilmektedir. Aynı genelgede resmi yazışmalarda ve yayınlarda Anayasa (1982) metnindeki dilin ölçüt alınmasının uygun görülmesi, ancak bu metinde Osmanlıca öğelerden çok Türkçe öğelere yer verilmiş olması (Aksoy 1986a: 139), kendiliğinden, önceden kestirilemeyen

bir uygulamaya yol açmıştır. Bu, "dilin canlı bir organizma gibi tabiî seyri içinde gelişmesi" dolayısıyla dile müdahale sonucu ortaya çıkan ürünlerin yaygınlaşmaması gerektiği görüşünde olanların beklentilerinin (60) tersine, Osmanlıca yerine Türkçe öğelerin yaygınlaşmasıyla sonuçlanmıştır.

Bir yandan da 1985 yılındaki TRT genelgeleriyle, Türkçenin yapı ve işleyişine ters düştüğü, ölçünleşemediği ve "zorlama" olduğu gerekçesiyle kimi sözcüklerin kullanılmasının yasaklanması doğrultusunda bir uygulama başlatılmak istenmiş, ancak ondan da bir sonuç alınamamıştır. Yapılan çalışmalarda, öne sürülen gerekçelerin aksine, bu sözcüklerin çoğunun 'iyi' ve 'en iyi' düzeyde bilindiği ortaya çıkmıştır. Karahan ve König (1997) tarafından yapılan çalışmada yasak listesindeki sözcüklerin yalnızca % 12'sinin 'en az bilinen' lerden olduğu (ki bunlar % 0 (sıfır) ile % 40 arasında bilinmektedir) saptanmıştır. Bu sözcükler; *bulunç, çeviren, varsıl, tüze, koşut, anlatı, ekin, dizge, anlak, yetişek, taşım* ve *ödence*'dir. Bunun dışında 18 sözcüğün 'orta' düzeyde (% 41 ile % 70 arasında) bilindiği ortaya çıkmıştır. Bunlar da; *dinlence, başyapıt, etmen, yerleşke, imge, uslamlamak, dirimsel, kalıt, başyazman, eder, öykün-mek, izlence, özyaşam, istenç, sevecen, aymaz, onursal, devrim* sözcükleridir. Bunun dışında 67 sözcük 'iyi' düzeyde (% 71 ile % 99 arasında) ve 14 sözcük de 'en iyi' düzeyde (% 100 oranında) bilinmektedir (Karahan ve König 1997: 153-157). Yapısal açıdan yapılan değerlendirmede ise; kimi köklerden üretilen (örneğin listede öykü kökünden 7, ulus kökünden 6 sözcük bulunmaktadır) sözcüklerle kimi eklerle türetilen (örneğin {-sEl} ekiyle 33, {-lIk} ekiyle 22, {-Im} ekiyle türetilmiş 18 sözcük yasak listesinde yer almaktadır) sözcüklerin yasaklandığı, ayrıca *gizem* ve *sevecen* gibi sözcük türetme kurallarına uymayanlarla öneklerle (*baş, dış, eş, ön, öz* gibi) üretilen sözcüklerin de yasak listesinde yer aldığı saptanmıştır (s. 150-151). Ancak bu özelliklerin

sözcüklerin bilinme oranında etkili olmadığı ortaya çıkmıştır. Örneğin {-sEl} ekiyle üretilenlerden yasaklanmış olan 33 sözcükten testte yer alan 16 sözcük arasında 'en az bilinen' grubuna giren sözcük bulunmamakta; orta düzeyde bilinenler grubunda 2, iyi bilinenler grubunda 13, en iyi bilinenler arasında da 1 sözcük bulunmaktadır (s. 160). Sonuç olarak kimi sözcüklerin yasaklanması, uygulamada hiçbir sonuç vermemiştir.

Tüm bunlar sonunda yazı dili açısından uygulamada ortaya çıkan en çarpıcı sonuç; basın organlarında ve yayınlarda sözcük seçimi açısından kutuplaşmanın ortadan kalkmasıdır. Öztürkçe-Osmanlıca ayrımının yapılmaması ile ilgili 4.4.2'de verilen örnekten de anlaşılacağı gibi, hangi görüşte olursa olsun, her gazetede bugün en az üçte ikisi Türkçe öğelerden oluşan bir dil kullanılmaktadır. Bu nedenle Boeschoten (1997: 377)'ın Doğançay-Aktuna (1995a)'nın kökten dincilerin giderek daha çok miktarda Arapça kökenli sözcükleri yeğledikleri konusundaki görüşünü 'abartma' olarak yorumlamasına biz de katılıyoruz. Çünkü hangi kesimden ve hangi düzeyde olursa olsun bugün Arapça ödünçlemeler Türkçede fazla kullanılmamaktadır. TS (1988)'deki payları, Farsça öğelerle birlikte % 16'dır (Sayalı 1992:21).

Öyle görünüyor ki yazı dilinde sözcükleştirme açısından ortaya konan uygulamalarda önceki dönemden büyük bir farklılık bulunmamakta, dil planlaması ürünlerinin yaygın biçimde kullanılması sürdürülmektedir. Öğretim programlarının diliyle ilgili ayrıntılı çalışmalar olmadığı için eğitimsel yaygınlaşma konusunda bir yargıda bulunma olanağımız da yoktur. Tekin (1997b: 12)'den anlaşıldığına göre; bu dönemde içinde çok sayıda üniversite öğretim üye ve yardımcısının bulunduğu bir ekip tarafından hazırlanan Türkçe ve edebiyat alanındaki ders kitaplarında dilin

"kendi kanunları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık" olarak tanımlanması, en azından dil planlaması ürünlerine önyargılı olunduğunun ve uygulamada yer verilmek istenmediğinin belirtisidir. Bu tür bir yaklaşım, Tekin (1997b: 12-16 ve 1998: 2-5)'de belirtilen pek çok bilimsel yanlışı da birlikte getirmektedir. Bu dönemde yabancı (İngilizce) dille öğretim yapan okulların sayısındaki artışın dil planlaması ilkelerinden biri olarak anılan uluslararasılaştırma (Cobarrubias 1983) ile bağıntılı olup olmadığı, yabancı dille öğretimin (ikidilliliğin) dil planlaması ile ilişkisinin boyutları ise ayrı bir çalışmada ele alınacak kadar geniştir.

Konuşma dilinde yazı diline koşut bir uygulamadan söz etmek kolay değildir. 1980 sonrasında yayın organlarında devlet tekelinin kalkması ve 1950'lerde başlayan kentleşme oranının giderek yükselmesi, ölçünleştirilmiş Türkçenin kullanılmasında önemli payı olan iki etken olarak anılabilir.

Yayın organlarında devlet tekelinin kalkması, 1990 yılında özel televizyonların kurulması ve özellikle 1993'ten sonra özel radyolarla birlikte sayılarının artması, önceki dönemlerden farklı kullanımların yaygınlaşmasına neden olmuştur. Televizyonda (ve radyoda) rekabet ortamının doğması, izlenme paylarını arttırma kaygısını ön plana çıkarmış, bu amaçla ölçünlü-ölçünsüz, yerli-yabancı her türlü dil/değişke çeşitli sapmalarla kullanılarak ilgi çekilmeye çalışılmış ve bunlardan kimileri yaygınlaşmaya başlamıştır. Geçer dil olarak İngilizceden ödünçlemelerin (*klip, sound, vizyon, hard rock, night party, snack bar* vb.) özel televizyonların (ve radyoların) kurulmasından sonra yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir. Nitekim Özsoy (1996: 220) tarafından yapılan bir araştırmada televizyon yayınlarında değişik türde programların izlenmesiyle gözlemlenen sapmaların çoğunlukla yabancı sözcük kullanımı, vurgu ve deyimleşme alanlarında yoğunlaştığı belirtilmektedir (61).

Yabancı sözcüklerin artmasında olduğu gibi *kafayı yemek, entel takılmak, dertlere takılmak, kafasına göre oynamak* gibi deyimlerin ortaya çıkmasında; tenis, eskrim, Afganistan, Hindistan vb. yerine tenis, eskrim, Afganistan, Hindistan vb. vurgu alanındaki sapmaların artmasında ve yayılmasında 1980 sonrasındaki özel televizyonların (ve radyoların) payı bulunduğu bir gerçektir.

Öte yandan nüfusun kentlerde yaşayan oranının giderek artması (1950'de bu oran % 18.7 iken 1980'de % 45.4'e yükselmiştir, bugün ise % 65 olduğu kabul edilmektedir [İmer 1995a: 15]) sonucu, özellikle kentlileşmeye çalışan bu kesim tarafından fazla izlenen eğlence programlarındaki ve kimi dizilerdeki izlenme oranını arttırmak için programlarda (ve reklamlarda) hem Türkçe öğeler hem de ödünçlemeler bölgesel söyleyişlerle de yer almaya başlamıştır. Son dönemde Türkçede yaygınlaşan *video, klip, klas* gibi ödünçlemeler bu nedenle günlük dilde de /vido/, /glip/, /glas/ biçiminde bölgesel özelliklerle sesletilir olmuştur. Postman (1995)'a dayanarak Dündar (1998)'ın da belirttiği gibi "televizyonun anlaşılmak için özel bir eğitim gerektirmediği ve zengin-fakir, okumuş-cahil ayrımı yapmadan 6 yaşından 60 yaşına kadar her kesime ulaşabildiği", televizyon dilinin herkesin algılayabileceği düzeyde kodlandığı göz önüne alınırsa bu yaygınlaşmaya şaşmamak gerekir.

Bu gözlemlere ve çalışmalara dayanarak 1980 öncesi ve sonrası arasında uygulama alanındaki en büyük farkın konuşma dilinde ortaya çıktığı söylenebilir. İlk dönemde ölçünlü dil kullanılması gereken ortamlarda Türkçe, bu değişkenin özellikleriyle kullanılırken 1980 sonrasında hemen her dilsel düzeyde kimi sapmalarla da kullanılmaya başlanmıştır. Bu sapmalar kimi çevrelerce "kirlenme", "bozulma", "yozlaşma" olarak nitelendirilmektedir. Ancak

bu adlandırmalar dilbilimsel tabana dayanmayan öznel ve duygusal betimlemeler olmaktan öte bir anlam taşımamaktadır. Nitekim yapılan bir çalışmada (Osam 1997) yabancı sözcüklerin kullanımı açısından Türkçede bir kirlenmenin olmadığı ortaya konmuştur. Türkçede kullanılmaya başlanan ödünçlemelerin sözcüksel düzeydeki gereksinimle herhangi bir ilgisi bulunmadığı, bunun nedeninin daha çok toplumsal gerçeklere dayandığı, ruhsal nedenlerden dolayı bir "yukarıdan" etkilenmenin söz konusu olduğu belirtilmektedir. Trudgill (1984) ve Grillo (1989)'ya dayanarak Osam (1997: 219); yabancı sözcüklerin kullanımının en çok değişime istek duyan ve ona hazır olan katmanları etkilediğini belirtmektedir. Özellikle 1990'dan sonra Türkçeye akın eden yabancı sözcüklerin "yapay ödünçlemeler" (s.216) olduğunu belirten Osam, bunların dil içinde "nitelikli artış"ın gerektirdiği (ki yabancı sözcük dilde bir gereksinimi karşılıyorsa sözvarlığında "nitelikli artış"tan söz edilebilir) özelliklerin hiçbirini taşımadığını ve yalnızca "nicelikli artış"a yol açtığını belirtmektedir. Osam, Türkçede ortaya çıkan durumun yalnızca nicelik açısından artış olduğunu, başka bir deyişle bu sözcüklerin geldikleri gibi gideceklerini, sayısal verilerin bu görüşü kesin biçimde desteklediğini söylemektedir.

Bununla birlikte biraz daha temkinli davranarak şu söylenebilir: Bir dilsel toplulukta ortak normlara dayalı olan ölçünlü dil de değişmez değere sahip değildir. Yabancı sözcüklerin ve bölgesel özelliklerin etkisiyle konuşma dilinde artan bu sapmalar ve dalgalanmaların sonraki değişmelerin başlangıcı olup olmadığı ileriki yıllarda belli olacaktır (İmer 1995b:24-38).

4.4. Genişletme

1980 sonrasında sözcükleştirme alanındaki eğilimlerin genel görünümler bakımından genişletmede de söz konusu olduğu söylenebilir. Terimsel çağcıllaş(tır)ma ve biçemsel gelişme bakımından bu dönem aşağıda betimlenmektedir.

4.4.1. Terimsel Çağcıllaş(tır)ma

İlk 50 yılda "Türk Dil Kurumu'nun bilim sözlerini genişletmede en önemli çabası terim sözlükleri yayınlayarak bilim çevrelerini destekleme biçiminde değerlendirilebilir" (Köksal 1983c: 137). Ne yazık ki 1983'ten sonraki TDK'de aynı eğilimi görmeye olanak yoktur. Bunun nedeni, ilk 50 yılda olağanüstü bir ivme kazanan terim çalışmalarının durma noktasına gelmesidir. Terim sözlüklerinin birleştirilmesi yolunda ilk adım atılmış ve tüm terim varlığının bilgisayar belleğine aktarılmasına ramak kalmışken ortaya çıkan bu durgunluk, bilim dilinin gelişmesi ve genişlemesi adına üzücüdür.

Hangi kesimden hangi anlayıştan olursa olsun bugün hiç kimsenin terimlerin Türkçeden üretilmesine karşı çıkacağı düşünülemez. Çünkü terimlerin Türkçe olmasının çeşitli yararları bulunmaktadır. Başkan (1974: 179)'a göre bunlar şöyle sıralanır: tanımada yardım, bellemede ve anımsamada kolaylık, bağlantılamada saydamlık. Öte yandan terimlerin özleşmesinde kavram zenginliği ve düşünüm saydamlığı gerekçeleri de ileri sürülebilir:

"Bunlardan kavram zenginliği, dünyada ve evrende sonsuz denecek kadar sayıda inceliği ve kavram ayrıntısı bulunduğu-

nu ve bu nedenle de dillerin bunları yansıtabilmeleri için elden geldiğince çok sayıda sözcük kullanmaları gerektiğini anlatmaktadır. Düşünüm saydamlığı ise, terimlerin Türkçe olması sonunda insanların çeşitli kavramları ve bunların ayrıntılarını gösteren çok sayıdaki sözcükleri anlamaları, bellemeleri, anımsamaları ve kullanmalarının kolaylaştağı ve böylece, kendi başlarına bir düzen oluşturan terimler aracılığı ile, çeşitli kavramlar arasındaki bağlantıların ve ilişkilerin çok defa açık-seçik biçimde görüldüğünü, bunun doğal bir sonucu olarak da çok daha saydam ve tutarlı bir düşünümün ve tasımın olanaklı hale geldiğini belirtmektedir" (Başkan 1974: 175-176).

Tüm dünyada yaşanan kavram patlaması sonucunda pek çok dil yetersizleşmeye başlamıştır. Bu kavram seli karşısında izlenecek siyasaların çok daha bilinçle ve bilgiyle belirlenmesi, kısa ve uzun süreli çalışma planlarının ortaya konması gerekmektedir. Köksal (1983a: 11-12) tarafından verilen bilgide 1980 yılındaki UNESCO yayınlarında yeryüzündeki tüm bilimsel kavramlar için terim sayısının 900.000 dolayında olduğu belirtilmiştir. ABD'deki NASA yetkilllerinin bir tek uzay mekiği Columbia'nın gerçekleştirilmesi için 15.000 dolayında yeni terim üretildiğini açıklamaları (Köksal 1983a:11) karşısında son yirmi yıl içinde bu sayının nerelere ulaştığını kestirmek dahi güçtür. Ayrıca çeşitli ülkelerde, örneğin Fas'ta, UNESCO'nun da desteğiyle, ikidilli, üçdilli sözlük ve gömülerden çeviri yoluyla bu 900.000 terimin tanımlarının tutanaklara geçirilip dizinlendiği (Köksal 1983a: 12) göz önünde bulundurulursa, yapılacak daha pek çok işin olduğu ortaya çıkacaktır. İşte böyle bir ortamda ilk 50 yılda 900.000 kavramın yaklaşık dokuzda biri (yayınlanmış 102 sözlükte yaklaşık 107.000 madde başı terimin bulunduğunu daha önce belirtmiştik)

üzerinde çalışılmışken 1983 sonrasındaki TDK'nin o çalışmaları sürdürmemesinin ya da onları yok saymaya kalkışmasının açıklanabilir yanı yoktur.

1983 sonrasındaki TDK'de bugüne kadar tek bir terim sözlüğü yayımlanmıştır: *Gramer Terimleri Sözlüğü* (62). TDK'de ilk 50 yıl içinde, daha doğrusu 1949'dan 1983'e kadar, dilbilim ve dilbilgisi alanında üç kez terim sözlüğü yayımlanmıştır. Bunlardan ilki J. Marouseau'nun "Lexique de la terminologie linguistique" adlı yapıtı temel alınarak, ancak Türkçe örnekler verilerek hazırlanmış olan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (1949), ikincisi V. Hatiboğlu başkanlığında Dilbilgisi Kolu tarafından hazırlanan *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* (1969), üçüncüsü de B. Vardar başkanlığında bir uzmanlar topluluğu tarafından hazırlanan Dilbilim ve *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* (1980)'dür (63). Bunların hepsi terim kadrosu bakımından kendinden öncekini aşmıştır. 1980'de hazırlanan sözlük, özellikle dilbilim terimlerini de içermesi bakımından kendi döneminde büyük bir gereksinimi karşılamıştır. Bunlar dışında dilbilim ve dilbilgisi terimleri alanında TDK dışında yapılan ve yayımlanan çalışmalar da bulunmaktadır. Tüm bu çalışmalarda toplumun her kesiminde ve her düzeyinde benimsenmiş olan ve ölçünleşen dilbilgisi terimi yerine "gramer" teriminin kullanılmasının amacını kestirmeye olanak yoktur. Ayrıca hiç değilse terim kadrosu bakımından TDK'de kendisinden önce yayımlanan sözlüklerde yer almayan terimlere yer vererek eksikleri gidermesini beklemek de doğal olsa gerektir. Ancak Sözlük'te bu konuda herhangi bir çaba harcanmamıştır. Hem çeşitli kuramlar ve yaklaşımların hem de bunlardan herbirinin çok çeşitli kavramlarının bulunduğu dilbilgisi alanında, 21. yüzyıla bir-iki yıl kala, böyle yetersiz bir sözlükle karşılaşmak üzücüdür. Başka bir deyişle bu sözlük, terim kadrosu bakımından dilbilgisi öğretimi yapmak için yetersizdir, dilbilgisi alanında Türkçenin bilim

dili olarak gelişmesine herhangi bir katkıda bulunmamaktadır. Üstelik bilimsel açıdan pek çok yanlış içerdiği için de şiddetli bir biçimde eleştirilmiştir (64).

1980 sonrasında özleşen/özleştirilen terimlerle ilgili değişik bir sorunun iyice belirginleşmeye başladığı dikkati çekmektedir. O da kimi alanlardaki terimlerle ilgili ölçünleşme sorunudur. Bu sorun, bir kavram için birden çok Türkçe terimin önerilmesinden ve kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu türden durumlarda doğal olarak ölçünleşme gerçekleşememekte ve köken bakımından ödünçleme-Türkçe terimlerin kullanımı yerine bu kez farklı Türkçe-Türkçe terimlerin kullanılmasından kaynaklanan bir kargaşa yaşanmaktadır. Bu durum kimi zaman saydamlığa gölge düşürebilmektedir. Bu eğilim, sözcükleştirmede 1980 sonrasında yoğunlaşan anlamsal yeni öğelerle ilgili olarak saptadıklarımıza (bkz. 5.4.3) ters düşmektedir. Çünkü sözcükleştirmede içeriğinde değişme olmasına rağmen kavramların, dilde öteden beri var olan ve kullanılan sözcüklerle (anlamsal yeni öğe) anlatılması sürdürülmektedir. Oysa terim alanında ortaya çıkan bu durumda, içeriğinde hiçbir değişme olmaksızın kavramlar, farklı sözcük/dizimlerle anlatılabilmektedir. Bu saptama hem yer değiştirme hem de yeni kavramlara karşılık olması amacıyla üretilen öğeler için geçerlidir. Dilbilim ve dilbilgisi alanında bununla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Sözgelişi ad durumu için kullanılan terimler böyledir: *accusative*'i karşılamak üzere kullanılan *belirtme durumu/ yükleme durumu /-i durumu; dative* için *yönelme durumu /-e durumu; locative* için *kalma durumu/ -de durumu; ablative için çıkma durumu/ -den durumu* vb. bunlardandır. Benzer biçimde *communication* için *iletişim/ bildirişim/ bildirişme; communicative competence* için *iletişim yetisi/ bildirişimsel edinç; stylistics* için *biçembilim/ deyişbilim*; *morphology* için *yapı bilgisi/ biçimbilgisi/ biçimbilim/ biçimbilimi; syntax* için *tümce bilgisi/ tüm-*

cebilim/ sözdizim/ sözdizimi vb. kullanılmaktadır. Öte yandan *phonetics* karşılığı olarak hem *sesbilgisi* hem *sesbilim; phonology* karşılığı için de hem *sesbilim* hem *görevsel sesbilim* hem de *sesdizim* terimlerinin kullanılması düşünüm saydamlığına gölge düşürmektedir. Sözgelişi *sesbilim* deyince *phonetics*'in mi yoksa *phonology*'nin mi amaçlandığı anlaşılamamaktadır.

Sonuç olarak 1980 sonrasında dilbilim ve dilbilgisi gibi alanlarda terimsel çağcıllaştırma konusuyla ilgili genişletmede kimi terimlerde ölçünleşmenin sağlanamadığı söylenebilir. Dilbilim ve dilbilgisi terimlerinin ölçünleştirilmesi amacıyla K.İmer-A.Kocaman-S.Özsoy'dan oluşan kurul (65) çalışmalar yapmaktadır.

1980 sonrasında terimsel çağcıllaşmayla ilgili olarak söylenebilecek son ve önemli bir nokta da sözcükleştirmeye koşut olarak pek çok dalda (özellikle fen bilimlerinde, mühendislikte ve ekonomide) İngilizce terimlerin çoğalmasıdır. Bilgisayarlı erişim olanaklarının artması ve yabancı dille öğretimin yaygınlaşması nedeniyle İngilizce terimler Türkçede hızla yaygınlaşmaktadır. Tüm yeryüzünün bir kavram seli karşısında bulunduğu, buna karşılık planlı çalışmaların yapılmadığı ve 1983 sonrasındaki TDK'nin de işlevini yerine getiremediği düşünülecek olursa bu sonucun ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu anlaşılacaktır. Bu durumda tıp ve hukuk alanındaki terimlerle yeni TDK döneminde hiç ilgilenilmediğini açıklamaya gerek olmayacaktır.

4.4.2. Biçemsel Gelişme

Türkçe 1980 sonrasında çeşitli toplumsal olayların etkisiyle; kentleşme, televizyon ve radyoda devlet tekelinin kalkması, İngilizcenin her düzeyde öğretim dili olarak kullanılması gibi nedenlerle farklı bir değişme sürecine girmiştir. Bu süreçte dilin hemen her düzeyinde bir dalgalanma başlamıştır. İlk 50 yıldakinden farklı bir anlayışla yeni TDK tarafından ortaya konan İmlâ Kılavuzu (1985), Türkçe Sözlük (1988) ve Okul Sözlüğü (1994) gibi yayınlar bu dalgalanmalar için çözüm olmamış, önceki durumu da bozduğu için tam tersine çeşitli düzeylerde bir kargaşa ortaya çıkmıştır.

İlk 50 yıldakinden farklı olarak 1980 sonrasında ortaya çıkan ve olumlu görülebilecek olan bir gelişme Türkçe ve yabancı sözcüklerin seçiminde ortaya çıkan kutuplaşmanın giderek yok olmasıdır. Türkiyede 1980 sonrasında, önceki dönemlerde yaşanan Öztürkçe-Osmanlıca çatışması, seçtiği sözcüklerin kökenine göre insanların ilerici-tutucu ya da solcu-sağcı diye nitelendirilmesine rastlanmamaktadır. Örneğin siyasal partilerin liderleri siyasal söylemlerindeki farklılıkları sözcük seçiminden daha farklı temellere dayandırmaktadırlar. Bugün önceki dönemlerde özleşmeye karşı olanların dahi yazılarında ve konuşmalarında üçte ikiden daha fazla oranda Türkçe sözcük kullandıkları görülmektedir. Örneğin Aksoy (1982: 96-97) tarafından yapılan bir sayımda, 70'li yıllarda yazılarında % 59 oranında Türkçe sözcük kullanan ve özleşmeye karşı olan F. Timurtaş'ın 1980'de Tercüman gazetesinde çıkan bir yazısında % 75 oranında Türkçe sözcük kullandığı belirlenmiştir. Sözcük sayımı yapılan yazısında Timurtaş, Osmanlıca olan *devam ettirmek, inkişaf, istinat eden, alaka, evvela yerine sürdürmek,*

gelişme, dayalı, ilgi, önce sözcüklerini; ayrıca yönetici, sağduyu, dernek, dergi gibi Türkçe sözcükleri kullanmıştır.

Aynı durum önceleri özleşme karşısında yer alan gazetelerin haber dilinde de ortaya çıkmaktadır. Gazetelerin haber dilindeki Öztürkçe-Osmanlıca sözcük kullanımına göre destekledikleri siyasal eğilimi belirlemeye artık olanak yoktur. Çünkü gazeteler haberlerin verilişinde tekbiçimli bir görünüm sergilemeye başlamışlardır. Örneğin aşağıdaki metnin Türkçe sözcük kullanımına bakılarak hangi siyasal eğilimdeki gazeteden alındığını kestirmeye olanak bulunmamaktadır:

"Geçen yıl kamu yatırımlarından kişi başına en çok payı Bingöl aldı. Kişi başına Bingöl'de 60 milyon liralık kamu yatırımı gerçekleştirilirken, miktar olarak en büyük payı ise 65 trilyon lira ile Ankara kaptı" (66).

1985-1990 yılları arasında önceleri özleşmeye karşı bir tutumu olan Tercüman gazetesinde ortalama % 69.6, başlangıçtan beri özleşme yanlısı tutumu olan Cumhuriyet gazetesinde ise % 72 oranında Türkçe sözcük kullanılmıştır. Görüldüğü gibi önceki dönemde iki gazetenin Türkçe sözcük kullanmaları arasında % 9 oranında bir fark varken-ki o da büyütülecek bir oran değildi- 1980 sonrasında bu % 2.4'e düşmüştür (Köse 1992: 46). Bu farkı ortaya koyan *yanıt/cevap, yasa/kanun, yıl/sene, neden/sebep, düşünce/fikir, öne sür-/iddia et-* arasındaki seçimdir. Sonuçta 1985-1990 yılları arasında Cumhuriyet ve Tercüman gazetelerinde ortalama % 70.8 oranında Türkçe sözcük kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Gazete haber dilinde İngilizcenin etkisi televizyondaki ve radyodaki kadar çok değildir ya da bu etki haber diline yansımamaktadır.

Bunun dışında ilk 50 yılda biçem açısından Türkçede gözlemlenen özelliklerin 1980 sonrasında da sürdüğü söy-

lenebilir. Aynı kök/gövdeden türetilmiş öğeler arasında anlam farklarının ayırt edilememesiyle ve "dil yanlışları" (Aksoy 1980) olarak adlandırılan özelliklerle bu dönemde de karşılaşılmaktadır. Bunlardan "gereksiz sözcükler" ve "yinelemeler" (Aksoy 1980: 72-97) başlığı altında ele alınanlar ayrı bir çalışmada incelenecek kadar fazladır ve değişik özellikler sergilemektedir. Örneğin yapılan bir çalışmada (Yemenici 1996: 48-56), farklı kültürlerden olanların yinelemeleri, farklı amaçlar için kullandıkları, belirsizlikten kaçınma amacıyla aynı içeriğin hem ek bilgiyle hem de aynı bilgi değeriyle yinelenmesinin Türk söyleminin özelliklerinden olduğu ortaya konmuştur. Biçem ve söylem alanında yapılacak çalışmalarda bu "gereksizlik"in ve "yineleme"nin, dilbilimsel açıdan bir artıklık *(redundancy)* mı yoksa sözcüksel düzeyde bir anlamsal farklılaşma *(semantic differentiation)* mı ortaya koyduğunun incelenmesi gerekecektir. Bu bağlamda *birlik (ve) beraberlik* içinde olmak, Atatürk'ün *fikir ve düşünc*elerini anlamak, cumhurbaşkanlığı *sorunu meselesi, türlü çeşitli* sıkıntılar, aralarında *nüans farkı* bulunmak, konuşma organlarının *devinim hareketi*, kurultayın *dilek ve temenni*ler bölümü, *gelecekte istikbali* olan bir genç (67) gibi örnekler, söylemsel düzeyde belirsizlikten kaçınma amacıyla başvurulan sözcüksel yinelemeler olarak görülebilir. Bunlar 12 Eylül 1980'den sonra *birlik (ve) beraberlik içinde olmak* diziminin kullanımı ile yaygınlaşmaya başlamış ve örnekseme sonucu buna ötekiler de eklenmiştir. Ancak artıklık ortaya koyduğu da bir gerçektir. Geniş çaplı soruşturmalar ve ayrıntılı incelemelerle bu türden kullanımların arkasında yatan ruhsal etkenler ve özleşmeye karşı tutum ortaya çıkarılabilir. Şu anda bunların anlamsal farklılaşmayla kullanılıp kullanılmadığını söylemek pek kolay görünmemektedir.

1980 sonrasında Türkçede dikkati çeken önemli özelliklerden biri {-sEl}'in çok işlek bir ek durumuna gelmesidir.

Dil planlamasının ilk döneminde gerek yapısal özellikleri gerekse kökeni açısından çok tarşılan bu ek (ve eşbiçimlikleri) ile türetilmiş sözcükler, 1980 sonrasında çok yaygın bir biçimde kullanılır olmuş ve büyük bir gereksinimi karşılamıştır. Ancak bu kez de özleşme yanlısı olanlar, özellikle çeviri alanında zaman zaman bu ekin gereksiz yere kullanıldığını (örneğin *insansal uzay, anlamsal-kavramsal bölüm, duygusal-coşkusal-çağrışımsal değer* vb.) belirtmeye başlamışlar (Kocaman 1994: 44) ve *uzaysal bağıntılar, algısal uzay, siyasal, toplumsal, ahlaksal yaşam* vb. kullanımları "anlaşılması güç", "dil estetiğine aykırı" olarak nitelendirmişlerdir (Külebi-Kocaman 1997: 211, 212); ama onlar yerine herhangi bir öneride de bulunmamışlardır.

Boeschoten (1993:57-58) bu ekin ortaya çıkardığı tartışmaların hep biçim alanında yoğunlaştığını, oysa bu öğenin dil dizgesinde yayılmasının nedeninin anlamla ilgili olduğunu belirtmektedir. "Yeniçağın dillere getirdiği sistematik yenilikler" arasında "bağıntı sıfatları" olarak adlandırılan bir kategorinin bulunduğunu, dil devriminin bağıntı sıfatları sınıfını anlamsal kategori olarak ne yarattığını ne de geliştirdiğini belirtip bunu geliştirenin çağdaş yaşamın gereksinimleri olduğunu söylemektedir (s.67).

1980 sonrasında Türkçenin günlük kullanımında bunlardan öte birtakım biçem özellikleri de vardır. Örneğin konuşma dilinde kısaltmaları sözcükleştirme eğiliminin yaygınlaşmaya başladığı dikkati çeken özelliklerden biridir: *AKM'ye (/a:ke.me.ye/) gidiyorum, İMKB'de(/i:me:ka:be:de/) çalışıyor, CSO'daki (/ce:se:o:daki/) konser* gibi.

Kocaman (1998: 485-497) kentleşmenin yaygınlaşması, kitle iletişiminin etkisi ve okullarda İngilizce ile eğitimin artmasının günlük konuşmaların biçeminde pek çok dalgalanmaya neden olduğunu belirtmekte ve bunları gruplandırarak örneklendirmektedir. Günlük iletişimde ödünçle-

melerin artmasını (*talk show, compact dist, visa, hard disc, sound, clip, nostalgia, vision* vb.), yabancı sözcüklerin Türkçe yardımcı eylemlerle kullanılmasını (*onore etmek, finanse etmek, bloke etmek, parsiyel ya da total protez yapmak, sorti yapmak* vb.), hitap biçimlerinde bölgesel kullanımlardan sızmaların olmasını ve sen-siz ayrımının yapılmamasını, çeviri öğelerin etkisini, TV reklamlarındaki gibi telgraf biçemi denebilecek kullanımlarının ortaya çıkmasını, vb. bunlar arasında saymaktadır. *Görüşürüz, korkarım gelemeyeceğim, sanırım haklısın* gibi kullanımların doğrudan doğruya İngilizceden çeviri olduğunu ve sıklıkla Türkçede kullanıldığını belirtmektedir. Kocaman'a göre televizyon reklamlarında kullanılan dil, hem *siz*'den çok *sen*'in kullanımını hem de çok kısa, telgraf biçemini (*clear şampuan, yıka ve çık!*) günlük dilde yaygınlaştırmaktadır (68). Dündar (1988) da, Postman (1995)'ın görüşlerine dayanarak televizyonun çocuklukla yetişkinlik arasındaki sınır çizgisini yok ettiğini, *"Ağzı olan konuşuyo...di mi baba ya..."* sorusunu *"Hak'katen oğlum ya..."* diye yanıtlayan babaların (kendilerince) bir ortak dil yakalamış olduğunu belirtmektedir.

Sonuç olarak 1980 sonrasında biçem açısından Türkçenin gelişmesi yazı dili ve konuşma dilinde farklı yönlerde olmuştur. Gazetelerdeki haber dilinde önceki dönemden farklı olarak Osmanlıca ve Türkçe sözcüklerin seçiminde tekbiçimliliğe ulaşılmış, köken ve yapı açısından karşı çıkılan kullanımlar ({-sEl}'de olduğu gibi) herkes tarafından kabul görmüştür. Konuşma dilinde ve özellikle özel radyo ve televizyonların dilinde ise İngilizce ödünçlemelerin (69), çevirinin ve sesli-görüntülü reklamların etkisiyle önceki dönemden oldukça farklı biçemlerin ortaya çıktığı söylenebilir.

5. DİL PLANLAMASI ve ÖZLEŞME

Özleş(tir)me *(purism, purification)*, dil planlamasının amaçlarından biridir (Nahir 1984). Dil planlamasının dilin gelişimine akılcı, amaçlı ve örgütlü bir müdahale *(intervention)* olduğu göz önünde bulundurulursa özleşmeyi de bu programın bir parçası olarak görmek güç olmayacaktır (Thomas 1991: 84, 215). Kaldı ki özleşmenin dilin gelişimine müdahalede bulunma girişimi olduğu açıkça belirtilmekte (Thomas 1991: 84), böylece dile müdahale edilip edilemeyeceği konusundaki tartışmalar kendiliğinden gündemden düşmektedir (70). Dilin gelişmesine müdahaleden anlaşılan, doğal olarak bütüncenin geliştirilmesidir. Böylece dilin konumu sağlamlaştırılır, saygınlığı arttırılır, öteki kodlara karşı korunur ve dilsel topluluktaki belli dilsel davranışların gelişimi sağlanır. Özleş(tir)menin dil planlamasının öteki amaçlarıyla uyumlu olması da temel ilkelerdendir (71).

Dil planlaması gibi özleşme de en iyi biçimde toplumdilbilim çerçevesinde ele alınıp değerlendirilebilir. Dahası toplumdilbilimin özleşme konusundaki kuramsal çerçevenin oluşumuna katkısı büyüktür. Bu çerçevede özleşme konusu özerk bir dil kuramı olarak benimsen-

mesinden dil kuramı dışında tutulmasına kadar çeşitli anlayışlar doğrultusunda tanımlanmıştır (72).

Özleşme genellikle yazılı ölçünlü dillerle ilişkili olup kodlama işleminin bir parçası olarak görülmektedir (Thomas 1991: 2). Bu açıdan bakıldığında, betimleme için temel aldığımız modelin biçim (siyasa) planlamasındaki dil (bütünce) ile ilgili olan yönünü kapsamaktadır ki bu bölüm zaten kodlama, bir başka deyişle ölçünleştirme süreçlerini içermektedir

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki özleşme konusunda herkesin benimsediği ortak bir tanım ve konuyla ilgili ortak terimler yoktur. 19. yüzyıl ortalarından bu yana yapılan özleşme tanımlarına bakıldığında herkesin benimsediği ortak bir noktaya ulaşılamadığı dikkati çekmektedir. Betimselci okulun temsilcilerinden işlevselcilere kadar pek çok araştırıcı tarafından özleşme tanımlanmıştır (Thomas 1991: 10-12). Aşağıdaki tanım, özleşmenin tüm yönlerini kapsar görünmektedir:

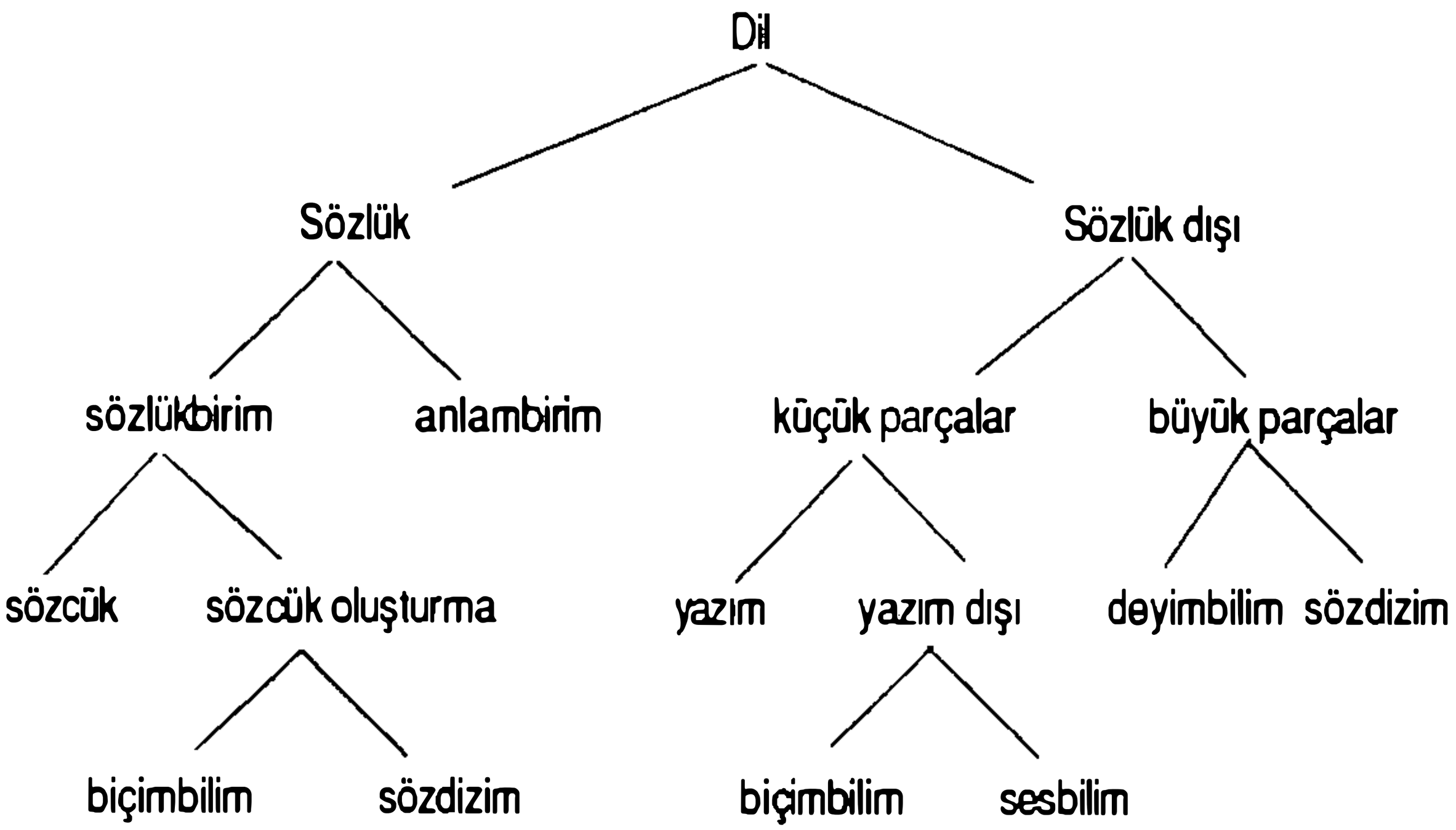
"Özleş(tir)me, bir dilsel topluluğun (ya da o topluluğun bir bölümünün) bir dili koruma ya da yabancı kabul edilen veya istenmeyen (başka) öğelerden (ağızları, grup dillerini ve aynı dilin biçemlerini de köken olarak kapsayacak biçimde) kurtarma isteğinin açıklanmasıdır. Bütün dilsel düzeylere yönelebilir, ama öncelikle sözvarlığı düzeyine yöneliktir. Hepsinden önemlisi özleş(tir)me, ölçünlü dilleri planlama, işleme ve kodlamadaki bir görünümdür" (Thomas 1991:12).

Bu tanımdan yola çıkıldığında özleş(tir)me, bütünce planlamasında işlev (dili işleme) ile ilgili bölümdeki genişletmeyi de içine almaktadır. Çünkü özleş(tir)me, kodlama ve ölçünleştirme sürecindekinden öte bir sürerlik ve süreklilik ortaya koymakta, dilin terimsel açıdan çağcıl-

laşması ve biçemsel açıdan gelişmesine yönelik olan dili işlemeyi de kapsamaktadır ve öncelikle sözvarlığını ilgilendirmektedir.

Türkiye'deki dil planlamasının özleş(tir)me açısından görünümü aşağıda bu anlayış çerçevesinde değerlendirilecektir.

Özleş(tir)me potansiyel olarak tüm dilsel düzeylerde olabilmektedir. Ancak bir düzeyde yapılan özleşme ötekileri gerekli kılmayabilir. Yapılan çalışmalarda sesbilim *(phonology)*, biçimbilim *(morphology)* sözdizim *(syntax)*, sözcük anlambilimi *(lexico-semantics)*, deyimbilim *(phraseoology)* ve yazım *(orthography)* alanlarındaki özleş(tir)meden söz edilmekte ve sözlük ile ilgili ve sözlük dışı olan bu türlerin dilsel düzeyler bakımından hiyerarşisi şöyle gösterilmektedir (Thomas 1991: 67):



Tablo 4: Özleş(tir)mede Dil Düzeyleri Hiyerarşisi

5.1. Sesbilgisi ve Sesbilim Açısından Özleş(tir)me

Sesbilgisi ve sesbilim alanındaki özleşme, özleşme tanımına (Thomas 1991: 12) uyarlanarak; yabancı ve istenmeyen (bölgesel kullanımlar vb.) seslerden ve sesbirimlerden ölçünlü dilin kurtarılması olarak anlaşılabilir. Sesbilgisi ve sesbilim alanındaki özleş(tir)menin çok seyrek olduğu belirtilmekte ve bu düzeydeki özleş(tir)menin ölçünlü dilin normlarını korumak için yapılan dili işlemenin bir yönü olarak ele alınması önerilmektedir (Thomas 1991:63).

Türkiye'deki dil planlamasının ilk evresinde bütüncenin ortaya konması sırasında ne yabancı sözcüklerdeki ne de bölgesel ve öteki kullanımlardaki sesler ve sesbirimlerin kodlaması yapılmıştır. Bu da doğaldır. Aynı dizge içinde yer alsa da ağızların ve grup dillerinin sesleriyle karşıtlık oluşturmak, ölçünlü dillerin bir evrenselidir (Thomas 1991: 62). Dolayısıyla ölçünlü Türkçe, temel alınan İstanbul ağzındaki sesler ve sesbirimsel özellikler temel alınarak kodlandıktan sonra gelişmesini sürdürmüştür.

Dil planlamasının ilk 50 yılında buna aykırı bir durumla karşılaşıldığı söylenemez. Bir başka deyişle bu evrede sesbilgisi ve sesbilim açısından Türkçe ile yabancı diller ve ölçünlü Türkçe ile Türkçenin öteki değişkeleri (özellikle bölgesel kullanımlar) arasındaki fark korunmuş, onlardan herhangi bir etkilenme olmamıştır.

Ancak 1980 sonrasındaki evre için aynı şeyi söylemek güçtür. Bu dönemde ölçünlü Türkçe sesbilgisi ve sesbilim açısından iki yönden etkilenmeyle karşı karşıya

kalmıştır. Bunun sonucunda dil planlaması sürecinde ilk 50 yılda "istenmeyen" özellikler, bu dönemde farklı kaynaklardan çıkarak yeniden kullanılmaya başlanmıştır.

Bunlar, az önce de söylendiği gibi başlıca 2 gruba ayrılabilir:

1. Yabancı dillerdeki seslerden, sesbirimlerden ve özelliklerden etkilenme.

2. Bölgesel kullanımlardaki seslerden, sesbirimlerden ve özelliklerden etkilenme.

Bunlara üçüncü bir grup olarak Türkçedeki bazı yazı-birimlerin söylenişindeki belirsizlik/tutarsızlık da eklenebilir

1980 sonrasında, tüm dünyada olduğu gibi, Türkçenin en çok etkilendiği dil İngilizcedir. Tarihsel süreç içinde ve dil planlamasının ilk evresinde batı kökenli sözcükler İngilizceden de alınsa çoğunlukla Fransızca söyleyişle Türkçede yerleşirken bu dönemde İngilizce söyleyişle duyulur olmuş, hatta önceki dönemlerde ödünçlenmiş batı kökenli sözcükler de zaman zaman bu eğilimden etkilenmiştir. Örneğin *koleksiyon, prodüksiyon* gibi sözcükler /kılekşın/, /prıdakşın/ biçiminde İngilizcedekine benzer söylenmeye başlanmıştır. Bunun yanında İngilizce sözcüklerdeki ve ödünçlemelerdeki [w] sesi, ilk dönemde çoğunlukla [v] ile, Türkçedekine yaklaştırılarak sesletilirken bu dönemde kitle iletişim araçlarında [w] biçiminde sesletildiğine de rastlanmaktadır. Örneğin *Wimpy, weekend, winSA* sözcüklerinin önsesindeki >w<, [v] yanında [w] ile de söylenir olmuştur.

Öte yandan özellikle bilgisayar ve elektronik alanındaki teknolojinin gelişmesiyle her dilde yaygınlaşan kısaltmaların sesletimi de aynı öbek içinde düşünülebilir.

Örneğin *CD* /si:di:/, *PC* /pi:si:/, *FM* /'ef'em/, *TV* /ti:vi:/ gibi kısaltmalar İngilizcedekine benzer biçimde sesletilmektedir. Hatta Türkçede oluşturulan kısaltmaların bu eğilime koşut biçimde sesletilmesi, etkinin yoğunluğunun kanıtıdır. *Has Bilgi Birikim*'in kısaltması olan *HBB*, /he.be.be./ biçiminde değil /eyçbi:bi:/ biçiminde sesletilmekte ve reklamı yapılmaktadır.

1980 sonrasında ölçünlü Türkçenin bölgesel seslerden/sesbirimlerden ve özelliklerden de çok fazla etkilendiği gözlenmektedir. 1950'lerden bu yana hızlı bir kentleşme sürecine giren Türkiye'de bunun çeşitli değerlere ve davranışlara yansıması da bu döneme rastlamıştır. Günümüzde Türkiye'de % 65 dolayında olduğu kabul edilen kentleşme, dilsel davranışları da etkilemiş, çeşitli ağızlardaki özelliklerin ölçünlü Türkçe kullanılması beklenen ortamlarda kullanılması sonucunu doğurmuştur. Sesbilgisi ve sesbilim açısından bu özellikler şunlardır (İmer 1990: 144-145; İmer 1995a: 17-18; Tekin 1995b:; Aksan 1995: 12; Keleş 1995: 6-10):

(a) Anadolu ağızlarında kullanılan kimi seslerin ölçünlü Türkçede de kullanılmaya başlanması: Bunlardan en sık rastlananı kapalı /e/ yerine açık /e/'nin artdamaksıl /q/ yerine gırtlak sızıcısı /x/'nin, ince /l/ yerine kalın /l/'nin, /j/ yerine /c/'nin kullanılmasıdır. Kitle iletişim araçlarında *ev, sevmek, sevgi, kendi* vb. sözcükler açık /e/ ile *äv, sävmek, sävgi, kändi* vb. olarak; *ak-, çık-, yok, çok* vb. sözcükler *ax-, çıx-, yox, çox* vb. olarak, *laf, imal, rol, şalter* vb. sözcüklerindeki /l/, kalın /l/ olarak (İmer 1995b), *jeton, jilet, jandarma* vb. sözcükler de *ceton, cilet, candarma* olarak sıkça duyulmaktadır.

(b) Uzun ünlülerin kısa, kısa ünlülerin uzun söylenmesi: Bu, ölçünlü Türkçedeki Arapça ve Farsça kökenli ödünçlemelerde bulunan uzun ünlülerin bölgesel kulla-

nımların etkisiyle kısa, aynı durumdaki kısa ünlülerin de uzun söylenmesi anlamına gelmektedir. Örneğin */a:lem/*, */a:şık/*, */dünya:/*, */rica:/*, *kira:/* gibi sözcüklerde uzun söylenmesi beklenen ünlüler */alem/*, */aşık/*, */dünya/*, */rica/*, */kira/* biçiminde kısa söylenmektedir. Buna karşılık */hakem/*. */zafer/*, */dahi/* 'de, da' sözcüklerindeki kısa ünlülerin de */ha:kem/*, */za:fer/*, */da:hi/* 'de, da' biçiminde uzun söylenmelerine rastlanmaktadır. Kitle iletişim araçlarında bu durum ile ilgili pek çok örnek bulunmaktadır.

(c) Bölgesel kullanımlardaki vurgunun ölçünlü Türkçede de kullanılmaya başlanması: Ağızlar kimi kez ölçünlü dilden farklı vurgu özellikleri taşıyabilmektedirler. 1980 sonrasında bu özellikler de ölçünlü Türkçe kullanılması beklenen durumlarda sıkça işitilir olmuştur. Kimi sözcüklerde (örneğin **maşa** yerine **ma**şa, çekmece yerine **ç**ekmece gibi), sayılarda (örneğin **o**n beş yerine on beş, **ü**ç yüz yerine üç **y**üz gibi), ülke ve yer adlarında (örneğin Bulgaristan yerine Bulgaristan, Erzincan yerine Erzincan'da olduğu gibi) bu özellikler belirgindir.

Üçüncü grup olarak yer verilebileceğini belirttiğimiz bazı yazıbirimlerin sesletilmesindeki belirsizlik/tutarsızlık özellikle kısaltmaların söylenişinde ortaya çıkmaktadır. >k< ve >h< yazıbirimlerinin sesletiminde 1980 sonrasında gittikçe artan bir belirsizlik ve tutarsızlık duyulur olmuştur. Bu yazıbirimlerin ölçünlü Türkçedeki sesletimi /ke/ ve /he/ biçimindedir. Daha doğrusu ilk 50 yılda yazıbirimler ünsüzün yanına ince-düz-geniş bir ünlü olan /e/ getirilerek sesletilmekteydi ve bu ölçünleşmişti. Ancak yaklaşık son 20 yıldan bu yana >k< ve >h< yazıbirimlerinin kalın-düz-geniş bir ünlü olan /a/ ile de sesletildiği duyulmakta, bu, özellikle kısaltmaların söylenişinde dikkati çekmektedir. Örneğin KDV /ka:de:ve:/, İMKB /i:me:ka:be:/, TDK /te:de:ka:/, PKK /pe:ka:ka:/ gibi

örnekler yanında AKM /a:ke:me:/ gibi ölçünleşmiş söylenişlerin bulunması bir belirsizlik/ tutarsızlık ortaya koymaktadır. Benzer durum >h< için de söz konusudur. Ölçünleşmiş /he/ sesletimi yanında /ha/nın, ayrıca /eyç/ ve /(h)aş/ sesletimlerinin kullanılması, CHP için /ce:he:pe:/ yanında /ce:ha:pe:/, SHP için /se:he:pe:/ yanında /se:ha:pe:/ söylenişlerinin bulunması da bir belirsizlik/tutarsızlık ortaya koymaktadır.

5.2. Yazımsal Özleş(tir)me

Yazımsal özleş(tir)me dile geleneksel bir yaklaşım olarak görülebilir (Thomas 1991: 66). Konuşulan dilde ortaya çıkan pek çok değişiklik yazıma oldukça geç yansıdığı için böyle nitelenmektedir. Öte yandan yazı dizgesinde yerli dilin sesbilim dizgesine uymayan sözcükler de hemen ortaya çıkarılabilir (Thomas 1991: 65). Örneğin Fransızcadaki *doute* 'kuşku' sözcüğünün Türkçedeki *dut* 'bir ağaç, o ağacın meyvesi' sözcüğünden farklı olduğunu, *douze* 'on iki' sözcüğünün Türkçedeki *tuz* sözcüğünün bölgesel kullanımlardaki söylenişi (/*duz*/) olmadığını, İngilizcedeki *dish* 'tabak' sözcüğünün Türkçedeki *diş* ile farkı yazımda açıkça görülmektedir. Bunlardan da anlaşıldığı gibi yazım, bir kodun başka bir kod ile arasındaki farkı en yüksek düzeye çıkarmak için kullanılabilir. Aynı yazı dizgeleri kullanılsa bile dilsel topluluklarda kararlaştırılıp uzlaşma sağlanılan ortak yazma biçimleri farklı olmaktadır. Sözgelişi Latin yazı dizgesiyle dillerini yazıya geçiren toplum ve topluluklar aynı sesi bu nedenle farklı harflerle yazabilmektedirler. Türkçe yazanların >ş< ile gösterdiği sesi İngilizce yazanlar >sh<, Fransızca yazanlar >ch<, Al-

manca yazanlar >sch< ile gösterebilmektedirler. Bunlar kodlama aşamasındaki yazılaştırma sırasında saptanmakta ve ölçünleştirilmiş dillerin yazılmasında bu ortak yazma biçimine uyulmaktadır.

Türkiye'deki dil planlamasının ilk 50 yılında, yazılaştırmayı izleyerek saptanan yazma biçimlerine çoğunlukla uyulmuştur. Ödünçlemelerin, bileşiklerin yazımı, düzeltme iminin kullanılması konusunda zaman zaman belirsizlikler yaşanmışsa da genellikle yazımsal özleş-(tir)me sağlanmış, ortak bir yazma biçimine kavuşulmaya başlanmıştır.

1980 sonrasında yazım konusunda da önceki dönemlerde sağlanmış görünen pek çok uzlaşmanın ortadan kalkması/kaldırılması söz konusudur. Bu dönemde yazımsal özleşmeye/uzlaşmaya aykırı durumlar; ödünçlemeler ve bileşikler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

1980 sonrasında bu alanda ödünçlemelerle ilgili şu özellikler dikkati çekmektedir:

1. 1928'den bu yana Türkçenin yazılmasında kullanılmayan kimi yazıbirimlerin kullanılmaya başlanması: Bunların başında >x< ve >w< gelmektedir. Bu yazıbirimlerle yazılan İngilizce sözcükler, özgün yazımlarıyla Türkçede de kullanılmaya başlanmıştır: *Eximbank, fax* (/faks/), *axion, dixi* (son ikisi temizlik malzemesi markalarıdır); *worlcard, Swissotel, Wimpy, winSA* vb.

2. Latin yazısının benimsenmesinde çoğunlukla uyulan tek ses-tek yazıbirim ilkesine, dolayısıyla tutarlılığa aykırı durumlarla karşılaşılması: Örneğin **ch***eesburger,* **ch***eck up* örneklerindeki gibi /ç/ sesinin bulunduğu İngilizce ödünçlemelerin >ch< yazıbirimiyle, *Show TV, Flash TV* gibi örneklerindeki gibi /ş/ sesinin bulunduğu

ödünçlemelerin de >sh< yazıbirimiyle yazılmasında olduğu gibi.

3. Özgün yazımla aktarılan ödünçlemelerde İngilizcedekine benzer bir sesletimin kullanılması: Bu durum yine bir sesin bir yazıbirimle karşılanması konusundaki tutarlılığa aykırı düşmektedir. Örneğin /k/ sesi yazıda hem >k< hem de >c< ile, /i/ sesi hem >i< hem de >y< ile. gösterilebilmektedir. Bununla ilgili örnekler aşağıda gösterilmiştir:

Yazıbirim	Sesletim	Örnekler
>c<	/k/	telecard, café, factoring
>y<	/i/	bodyguard, derby (maçları)
>u<	/a/	punk, check up, rugby, 7 up
>o<	/a/	body, hot dog
>a<	/e/	play off, fast food

Kimi zaman da ödünçlemedeki bir yazıbirim, kaynanünlü ile sesletilebilmektedir:

>i<	/ay/	scoth bright

4. İngilizceden yapılan yeni ödünçlemelerdeki ikili yazımın (*medya/media, faks/fax* vb.) eski ödünçlemeleri de kapsamaya başlaması: Önceki dönemlerde ortak yazma biçimine kavuşturulduğu sanılan bu öğeler yeni dönemdeki ödünçlemelerden etkilenerek ikili bir yazımla görünür olmuştur. Kimi zaman ölçünleşmiş biçimiyle

blucin, çekap, vat, şov, flaş vb. olarak kimi zaman da özgün yazımlarıyla *blue jean, check up, watt, show, flash* vb. olarak kullanılmaktadır.

1980'den sonra ilk 50 yıldan farklı olarak yazım alanında ortaya çıkan bir başka sorun da bileşikler konusundadır. 1928'den bu yana harcanan çabalar sonunda birleşik olarak yazılması konusunda uzlaşma sağlanan bileşiklerin bu dönemde, herhangi bir ilkeye bağlı olmaksızın, yeni TDK tarafından ayrı yazılmasının önerilmesi ve hazırlanan yazım kılavuzlarına da bu biçimlerin alınması sonrasında büyük bir kargaşa yaşanmaya başlanmıştır. Örneğin aşağıdaki sözcüklerin 1980'e kadar olan gelenekleşmiş yazımı ile 1980'den sonra önerilen ve hazırlanan yazım kılavuzlarına alınan biçimleri farklıdır:

<u>1980'e kadar</u>	<u>1980'den sonra</u>
adaçayı	ada çayı
akciğer	ak ciğer
atasözü	ata sözü
dilbilgisi	dil bilgisi
güzelavratotu	güzel avrat otu .
hanımgöbeği	hanım göbeği
ilkokul	ilk okul
soyadı	soy adı
yeryüzü	yer yüzü
vb.	vb.

Ancak bu tür öğelerin bitişik yazılmasının gelenekleştiğini kabul eden devlet kurumları 1983'te oluşturulan TDK'nin ayrı yazma ilkelerini kabul etmeyerek kurum içinde kendi düzenlemelerini yapma yoluna gitmişlerdir. Örneğin 24.4.1993 tarih ve 451.02/564 sayılı "imlâ birliği" konusunda Milli Eğitim Bakanlığı'nın genelgesinin (1993/25) ikinci maddesi şöyledir:

"İmlâ Kılavuzunda (yeni TDK tarafından 1993 yılında yayınlanan) ayrı yazılacağı belirtilen ancak alışılagelen şekilde kanun metinlerinde, teamülde ve gelenekte birleşik olarak yazılagelen ilkokul, ilköğretim, ortaokul, ortaöğretim, Yüksekokul, Yükseköğretim, ilkbahar, Gaziantep, atasözü gibi kelimeler bundan sonra da birleşik yazılacaktır."

Böylece toplumun özel-genel her kurumunda ve kuruluşunda yazım alanında bir kargaşa yaşanmaya başlanmış, geleneklere sırt çevrilmiş, ama yenisi de yerleştirilememiştir. Bugün nasılsa yazım kılavuzlarından birine uygundur düşüncesiyle herkes kendi istediği şekilde Türkçeyi yazmaktadır. Türkçeyi geliştirmeye harcanacak çabalar yerine kodlamayla ilgili yeni sorunlarla uğraşmak durumunda kalınması en azından yazımsal özleşme için zamanın boşa harcanmasından başka bir anlam taşımamıştır/taşımayacaktır.

5.3. Biçimbilimsel ve Sözdizimsel Özleş(tir)me

Sesbilgisel ve sesbilimsel özleşme gibi biçimbilimsel özleşme de dili işlemenin bir bölümü olarak görülebilir

(Thomas 1991: 63). Bu bağlamda çekim biçimbilimi (*flexionel morphology*) açısından bir bölgesel kullanımın ya da yabancı bir dilin biçimbirimlerinin alınması ya da reddedilmesi söz konusudur. Türetim biçimbilimi (*derivational morphology*) alanında ise istenmeyen sözcük oluşumlarına tepkiler çok daha yaygındır.

Dil planlaması sürecinde, doğu kökenli öğeler açısından ilk 50 yılda biçimsel özleş(tir)me amacına ulaşmış, 1980 sonrasında da amaca aykırı bir durum ortaya çıkmamıştır. Bugün de Türkçede kullanılan ve biçimbilimsel özleşmeye uğramamış görünen öğeler çoğunlukla yerleşmiş ödünçlemelerdir. Örneğin Arapça sözcüklerden *-at (cem-i müennes salim)* eki ile çoğul yapılmış öğelerden bir bölümü ile büküm *(flexion)* sonucunda çoğul *(cem-i mükesser)* duruma getirilmiş öğelerden bir bölümü biçimbilimsel özleşmeye uğramadan günümüzde de kullanılmaktadır: *ihracat* (ihrac'ın çoğulu), *ithalat* (ithal'in çoğulu), *teşkilat* (teşkil'in çoğulu), *vukuat* (vuku'nun çoğulu), *tuluat* (tulu'nun çoğulu); *evlat* (velet'in çoğulu), *evham* (vehm'in çoğulu), *emlak* (mülk'ün çoğulu), *evrak* (varak'ın çoğulu) vb. Bunlardan bir bölümünün (*tulu, varak, vehm, velet* vb.) tekil biçimleri günümüzde bilinmemekte ya da yaygın olarak kullanılmamaktadır. Farsça kurallara göre yapılmış, iki sözcükten oluşan "vasf-ı terkibi"ler de günümüzde tanınmamakta olup yalnızca yerleşmiş birkaç ödünçlemede kullanımı sürmektedir: *rehber* (reh-ber 'yol gösteren, kılavuz'), *felaketzede* (felaket-zede 'felakete uğramış'), *günahkâr* (günah-kâr 'günah işleyen') gibi.

Bunlar dışında doğu kökenli, özellikle Arapça bağlaç, ilgeç ve birleşik kuruluşlardan günümüzde kullanılanların yerleşmiş ödünçlemeler olduğu kabul edilebilir:

alelacele, mamafih, ilelebet, bilhassa, bizzat, lalettayin gibi (73).

1980 sonrasında Türkçenin sözvarlığında batı kökenli biçimbilimsel öğelerin arttığı ve türetime katıldığı dikkati çekmektedir. Örneğin **mega** (*megapol, mega plan, mega reform, mega proje* vb.), **multi** (*multivizyon, multimedya*), **süper** (*süper benzin, süper emekli, süper güç, süper star*), **co (/ko/)** (*co-pilot, co-prodüksiyon*), **alo** (*alo bilgi, alo fidan, alo gürültü, alo vatan*) gibi sözcükler önek işleviyle pek çok birimin üretilmesinde kullanılmaktadır. Önceki dönemlerde ödünçlenmiş olan *telefon, televizyon* gibi sözcüklerden tanıdığımız **tele**, bu dönemde benzer işlevle Türkçe sözcüklerle türetmeler yapmaya başlamıştır: *teleişlem, telekız* gibi. Öte yandan yine batıdan ödünçlenmiş olan **-matik**, bir sonek işleviyle hem ad hem de eylem köklerinden yeni öğeler üretmekte kullanılır olmuştur: *bankamatik, bilgimatik, piliçmatik; dokunmatik, yıkamatik* (74).

Biçimbilimsel açıdan bölgesel kullanımların ölçünlü Türkçedeki etkisi sesbilgisi ve sesbilim alanındaki kadar büyük değildir. Bir başka deyişle ölçünlü Türkçenin Anadolu ağızlarının çok sayıda biçimbilimsel özelliğinden etkilendiği söylenemez. *Yengemgil, amcamgil, Ayşegil* gibi örneklerdeki {-gil} sonekinin ilk 50 yıldakinden farklı olarak ölçünlü Türkçedeki *yengemler, amcamlar, Ayşeler* yerine zaman zaman kullanıldığı gözlemlenmektedir. Dil planlaması sürecinde bu ek, botanik ve zooloji terimlerinin üretiminde büyük çapta işleklik kazanmış ve ölçünleşmiş biçimler yaratmıştır. Örneğin *yırtıcımartıgiller* [zool.] (Fr. *stercorarídés,* Lat. Stercorariidae), *yayınbalığıgiller* [zool] (Os. *riâdiye*, Fr. *siluridés,* Lat. *Siluridae*), *kirpigiller* [zool.] (Fr. *érinacidés*, Lat. *Erinaceidae*); *buğdaygiller* [bot] (Osm.*necliye*, Fr. *graminées*, Lat. *Graminae*),

iğdegiller [bot.] (Osm. *el'anyasiye*, Fr. *eléagnacées*, Lat. *Elaegnaceae*), vb. Ancak günlük kullanımlarda ölçünleşmiş sayılmayıp bölgesel özellikli görülmektedir.

Sözdizimsel özleşme de çoğunlukla dili işleme konusuyla ilgilidir (Thomas 1991: 64). Türk dil devriminin ilk 50 yılındaki Türkçeleştirme etkinliği sözcük dizilişinde de kendini gösterrniş, önceki dönemlerdeki Arapça ve Farsça diziliş kuralları yerine bütünüyle Türkçe diziliş kuralları egemen kılınmıştır. Sözvarlığındaki ve sözcük dizilişindeki özleş(tir)me bir eşdeğişirlik sergilemiştir. Çoğunlukla Türkçe sözcüklerin kullanıldığı dizimlerde diziliş kurallarının da Türkçe olması doğaldır. Arapça sözcüklerin kullanıldığı *Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Riyaseti* tamlaması Farsça kurallara göre oluşturulabilir ama *Genel Kurmay Başkanlığı* tamlamasını aynı diziliş kuralına göre oluşturmak olanaksızdır. Dil planlaması sürecinde Türkçenin sözvarlığında yerli öğelerin artmasıyla Arapça ve Farsça diziliş kuralları da kullanılmaz olmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi öncesinde kullanılan Arapça ve Farsça tamlama biçimlerinden kullanımı sürenler de ilk 50 yılda kullanımdan çıkmıştır. Bugün bunlardan kimileri kalıplaşmış biçimde, özel ad ya da terim olarak , ama ilk anlamlarındaki gönderimlerden de uzaklaşmış olarak tek bir sözcükmüş gibi kullanılmaktadır: *darülaceze* 'yoksullar yurdu' (FD), *darüşşafaka* 'İstanbul'da yetim ve öksüzler için kurulmuş olan yatılı lise' (FD), *darülbedayi* 'konservatuvarın eski adı' (FD), *nan-i aziz* (İstanbul'da Üsküdar'da bir sokak adı) vb. İki Arapça sözcükten Farsça diziliş kuralına göre yapılmış bir tamlama olan *resm-i kabul* 'kabul töreni' ile yine aynı kurala göre bir Arapça ve bir Türkçe sözcükten yapılmış olan *resm-i geçit* 'geçit töreni' gibi tamlamaların diziliş özellikleri ve anlamları günümüzde tanınmadığından, ancak buna rağmen kullanılmaya çalışıl-

dığından sık sık kitle iletişim araçlarında vurgu ve uzunluk yanlışlarıyla */resmi: kabul/* ve */resmi: geçit/* biçiminde söylenmektedir.

Ancak şu bir gerçektir ki Tanzimat döneminde farkına varılıp 20. yüzyıl başlarında artmaya başlayan Arapça ve Farsça kuralları dilden atma çabası, Cumhuriyet döneminde Türkçenin sözvarlığındaki özleşme ile bütünüyle amacına ulaşmış ve sözdizimsel özleş(tir)me tam anlamıyla bu dönemde gerçekleşmiştir. 1980 sonrasında da buna aykırı bir durum ortaya çıkmamıştır.

5.4. Sözvarlığı Açısından Özleş(tir)me

Bu bölümde Thomas (1991: 65)'ın belirlediği doğrultuda sözvarlığındaki özleşme ile var olan sözcüklerdeki anlam değişmeleri yoluyla ortaya çıkan/çıkmakta olan yenilenmeler ele alınacaktır.

Özleşme denince, tanımda da açıkça ortaya konduğu gibi, ilk akla gelen sözcüksel düzeydeki özleşmedir. Türkçenin sözvarlığı açısından dil planlamasının ilk 50 yılı, aynı zamanda bir özleş(tir)me dönemi olmuştur. Bu dönemdeki etkinlikler;

1. Kullanılmakta olan ödünçlemelerin Türkçe kökenli öğelerden üretilmiş karşılıklarla yer değiştirmesi,

2. Ortaya çıkan yeni kavramlara Türkçeden karşılıklar üretilmesi

olmak üzere iki alanda toplanabilir.

Şu bir gerçektir ki, dil planlaması sürecinde sözcükleş(tir)me, Türkçeyi kodlama ve genişletme, özleş(tir)me ile olmuştur. 1950'den sonra ödünçlemeler yerine Türkçe öğelerin önerilmesi ve benimsenmesi konusunda birtakım tepkiler ortaya çıkmışsa da bunların bugünkü sonucu etkilediği söylenemez. Ayrıca her toplumda özleşme açısından birtakım sözcüksel öğelere tepkide bulunmak neredeyse evrensel bir davranıştır (Thomas 1991: 65). Türkiyede 1950'den sonra özleşmeye karşı tepkiler; yeni kavramlara Türkçeden karşılıklar üretilmesi nedeniyle değil, daha çok kullanılmakta olan ödünçlemeler yerine Türkçeden karşılıklar önerilmesi ve önerilenlerin ödünçlemelerle yer değiştirmesi nedeniyle ortaya çıkmış ve 1950-1980 arasında özleşmeyi destekleyen (öz)Türkçeciler ile özleşmeye karşı olan Osmanlıcacılar arasında yoğun bir kutuplaşma yaşanmıştır. Aynı tepkilerin özleşmeye karşı olan grup tarafından yeni ortaya çıkan kavramlar için önerilen Türkçe karşılıklar konusunda bu ölçüde yoğun olmadığı söylenebilir.

Türkçenin sözvarlığı hem Arapça ve Farsça ödünçlemelerle yer değiştirmek üzere hem de yeni kavramlara karşılık olmak üzere çeşitli yollarla üretilmiş sözcük ve terimlerle özleştirilmiştir. Boeschoten (1991: 169-170; 1997: 363) dil planlaması sürecinde yeni sözvarlığının oluşturulmasında başlıca iki kaynaktan söz etmektedir: 1. Yeni sözcüklerin Osmanlıca kaynaklardan taranması, bölgesel kullanımlardan derlenmesi ve kimi zaman başka Türk dillerinden alınması, 2. Örnekseme yoluyla tümüyle yeni öğeler yaratılması ki bunlar; türetme eklerinin alanının genişletilmesi, akraba Türk dillerinden yeni türetim eklerinin ödünçlenmesi, Avrupa dillerindeki etkiyle bağıntı sıfatı {-sEl}'in diliçi gelişmeye uğraması ve kimi yeni öğelerin ödünçlemeyi çağrıştıracak biçimde yaratılması olarak belirlenmektedir. Dil planlaması ya-

pılan ülkelerde genel olarak ortak özellikler gösteren (İmer 1976: 33-35) bu yollara başvurulma sıklığı göz önünde bulundurularak aşağıda değinilmektedir (75):

5.4.1. Türetme

Türetme bir köke ya da gövdeye türetim ekleri getirilerek yeni sözlüksel birimler üretmek demektir. Türkçe eklemeli bir dil olduğu için türetme soneklerle yapılmakta, örnekseme (analogy) de bu işlemde etkili olmaktadır. *Gelenek* 'örf, anane', *yapı* 'bina, inşaat, bünye, vb.', *kural* 'kaide', *bildiri* 'tebliğ', *tutum* 'tavır', *basın* 'matbuat', *yayın* 'neşriyat', *görev* 'vazife, *girişim* 'teşebbüs', *ödenek* 'tahsisat', *oturum* 'celse', *akım* 'cereyan', vb. pek çok sözcük ve terim, dil planlaması sürecinin ilk döneminde üretilmiş, önceki dönemlerde Türkçeye girmiş olan yabancı karşılıklarıyla yer değiştirerek yeniden kodlanmıştır. Bugün yediden yetmişe herkes bu öğeleri kullanmaktadır. Az sayıda da olsa gerek kullanılmakta olan ödünçlemeler yerine gerekse yeni kavramların karşılanmasında yabancı dillerdeki (özellikle Fransızcadaki) sözcüklerin ses yapısına benzer, ancak Türkçenin kurallarına uygun olan türetmeler de yapılmıştır. Örneğin *belleten (<belle-, bellet-, bellet-en)* 'bilim kurumlarının çalışmalarıyla ilgili yazı ve haberleri yayınlayan dergi, bilim dergisi' (Aksan 1976: 25) bunlardan biridir. Bu sözcüğün türetilmesinde Fransızcadaki *bülten (<bulletin)* sözcüğünün etkisi olduğu belirtilmektedir. *Okul (oku-l)* sözcüğünün türetilmesinde de genellikle Fransızcadaki *école*'ün, *umut(<um-ut)* ve *danışman(<danışman)* sözcüklerinin türetilmesinde Farsçadaki *ümit* ve *danişmend*'in etkisinden söz edilir.

Ölçünlü Türkçenin sözvarlığını ortaya koyan Türkçe Sözlük'te (5. Baskı) bulunan on altı bini aşkın Türkçe kökenli sözcüğün yaklaşık % 85'ini türemiş sözcüklerin oluşturduğu söylenmektedir. Bu sayının içinde özleşme sürecinde türetilenlerle birlikte ağızlardan derlenmiş olanlar da bulunmaktadır. Aynı veri üzerinde yapılan çalışmada Türkçede ad ve eylem türeten ekler içinde en sık kullanılanlar ve bunların türettiği sözcük sayısı şöyle saptanmıştır (Özel 1977: 21-22):

Ekler	Türemiş Sözcük Sayısı
-mak	3900
-lı	1700
-lık	1600
-cı	850
-la-	750
-sız	700
-ma	500
-ş	100
-ç	110
-gın	109
-an	85
-gan	80
-sal	80
-cık	77
-daş	45

Türkiye'de 1980 sonrasında planlı olarak sözvarlığında özleş(tir)meye, özel olarak da türetmeye başvurulmamıştır. *Tetikçi, çeldirici, evsel, dönüt, konuşlandırmak* gibi birkaç yeni öğe, planlı bir türetmenin sonucu olmayıp dildeki üretme gizilgücü çerçevesinde yeni kavramları karşılamak üzere ortaya atılıp yaygınlaşan sözcüklerdendir.

1980 sonrasında türetme yerine ilk dönemde üretilen öğelere yeni ya da özel anlamlar yüklenerek bir tür özleş(tir)me yoluna başvurulduğu söylenebilir ki bunlara anlamsal yeni öğeler olarak canlandırma (5.4.3) içinde yer verilecektir.

5.4.2. Bileştirme

Sözvarlığının özleştirilmesinde en çok kullanılan yollardan biri de bileştirmedir. Aynı ya da değişik sözcük sınıflarından iki ya da daha çok sözcüğün yan yana kullanılması anlamındaki bu yolla da dil planlaması sürecinde Türkçede pek çok öğe üretilmiş ve hem kodlama hem de genişletme yapılmıştır: *Önsöz* 'mukaddime', *bilinçaltı* 'tahteşşuur', *önsezi* 'hissikablelvuku', *sağduyu* 'aklıselim', *başyazar* 'sermuharrir', *alçakgönüllü* 'mütevazı', *büyükelçi* 'sefir', *sözdizim* 'nahiv', *izdüşüm* 'irtisam', *işveren* 'patron', *akaryakıt* 'petrol', *çarpanlara ayırma* 'mazrubata tefrik', *emici kıllar* 'eş'arı mumassa) vb.

Planlama sürecinde ilk 50 yılda yapılan bileştirmelerde dizimin her iki öğesinin de yerli olmasına özen gösterilirken 1980 sonrasında Türkçenin üretme gizilgücü çerçevesinde, ancak plansız ve kendiliğinden ortaya çıkan bileştirmelerde bu türden bir kaygıyla karşılaşıl-

mamaktadır. Rastlantı sonucu az da olsa iki yerli öğeden oluşmuş bileştirmelerle karşılaşılsa da ya bir öğesi ya da her iki öğesi yabancı olup Türkçenin diziliş kurallarına göre yapılmış bileştirmelerle daha çok karşılaşıldığı söylenebilir. Örnekler:

Türkçe+Türkçe	Türkçe+Yabancı	Yabancı+Yabancı
toplutaşım	yazar kasa	devre mülk
toplu konut	muzır yasası	pasif jimnastik
iç barış	pişmanlık yasası	hava korsanı
kesin dönüş	hedef kitle	korsan kaset
yakacak yardımı	açık büfe	halı saha
kurumlar sınavı	halka açılmak	halk otobüsü
atık su	çocuk mahkemeleri	paravan şirket
vb.	vergi iadesi	duşa kabin
	vb.	vb.

Yabancı+Türkçe
toplutaşım
toplu konut
iç barış
kesin dönüş
yakacak yardımı
kurumlar sınavı
atık su
vb.

İkiden çok sözcükten yapılmış bileştirmelerde de öğelerin Türkçe olması doğrultusunda herhangi bir kaygı gözlenmemektedir: *Türk-İslam sentezi, imar affi kanunu* vb. (76).

5.4.3. Canlandırma

Canlandırma, dilin eski dönemlerinde var olan ama sonradan unutulmuş olan öğeleri eski yapıtlardan tarayarak ortaya çıkarma ve yeniden kullanıma sunma demektir. Sözvarlığının bu yolla özleş(tiril)mesi aynı zamanda sözcüksel-anlamsal özleşme (Thomas 1991:65) kapsamında düşünülmektedir. Bu öğeler eskiden yazı dilinde kullanılmış olup sonradan ya unutulup kullanılmaz duruma gelmiş ya da bir bölümü yalnızca halk dilinde kullanılmaya devam etmiştir. Canlandırma yoluyla eskiden kullanılan pek çok öğe ya eski metinlerde kullanıldığı anlamla ya da değişik bir anlamla, kimi zaman olduğu gibi kimi zaman da birtakım ses değişiklikleriyle ölçünlü dilde kullanım alanı bulmuştur (77). Özleşme sürecinde eski metinlerde kullanıldığı anlamla ölçünlü Türkçede canlandırılan sözcüklere şu örnekler verilebilir: *us* 'akıl', *kamu* 'bütün, hep, herkes', *çevre* 'muhit', *barış* 'sulh', *basınç* 'tazyik', *gerçek* 'hakikat', *giysi* 'elbise', *görkem* 'ihtişam', *kutlu* 'mübarek', *kut(lu)lamak* 'tebrik etmek', *mutlu* 'mesut', *nesne* 'şey', *nicelik* 'keyfiyet', *nitelik* 'mahiyet', *onamak* 'muvaffak olmak', *onarmak* 'tamir etmek, ıslah etmek', *oran* 'nisbet', *önlemek* 'mani olmak', *savaş* 'harp', *ürün* 'mahsul', *yasa* 'kanun, kaide', *yitmek* 'kaybolmak', *yöre* 'etraf, civar, yön, cihet' vb.

13.-19. yüzyıllardaki Türkçenin ses özelliklerini taşıdıkları için kimi ses değişiklikleriyle ölçünlü Türkçeye aktarılan sözcükler için de şu örnekler verilebilir: *belirmek* (<belürmek), 'tezahür etmek', *çevik* (<çevük) 'cevval', *dalgıç* (<dalguç) 'gavvas', *denli* (<denlü) 'kadar, *ezgi* (<ezgü) 'nağme, makam', *karşılık* (<karşuluk) 'muhalefet', *kılavuz* (<rehber) 'kulavuz', *tanık* (<tanuk) 'şa-

hit, delil', *yankı* (<yanku) 'aks-i seda', *yargı* (<yargu) 'hüküm', *yitik* (<yitük) 'kayıp', *yanıt* (<yanut) 'cevap' vb.

Başka ülkelerdeki dil planlamalarında olduğu gibi (78) Türkiye'deki dil planlaması sürecinde de canlandırma sırasında anlamsal yeni öğeler ortaya çıkmıştır (79). Bir başka deyişle yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, canlandırılan sözcükler, eskiden kullanıldığı anlamıyla canlandırıldığı gibi anlam genişlemesi ya da daralmasıyla ya da değişik bir anlamla da ölçünleşme sürecine girebilmiştir. Anlamsal yeni öğe, gösterilen (signifiée) ya da kavram (concept) ile ilgili anlam değişimini anlatmaktadır (80). Dil planlamasının başlangıcında canlandırma yoluyla bugün de yaygın olarak kullanılan pek çok anlamsal yeni öğe ölçünlü Türkçeye kazandırılmıştır. Örneğin *savcı* 'müddeiumumi', eskiden 'sözcü, söz götürüp getiren, elçi' anlamlarında iken İslamlığın Türkler arasında yayılmasından sonra 'peygamber' anlamını (Aksan 1962: 229), Cumhuriyet döneminde de bugünkü anlamını kazanmıştır. *Ödül* 'mükâfat, armağan', eskiden kazanan güreşçiye verilen para, koç, inek, at vb. mükâfat anlamında iken (Aksan 1962: 231; Dilçin 1974: 103) sonradan bugünkü anlamı kazanmıştır. Benzer durum *evren* 'zaman, kâinat' (eski anlamı 'ejderha' [Dilçin 1974: 102]), *gezegen* 'seyyare' (eski anlamı 'daima gezen' [Dilçin 1974: 103]), *kamu* 'bir ülkedeki halkın bütünü, maşer' (eski anlamı 'bütün, hep, herkes' [Dilçin 1974: 103]), vb. sözcükler için de söz konusudur.

Anlam değişmelerinin çoğunlukla uzun bir süre içinde meydana geldiği belirtilmektedir (Aksan 1971:146). 1980 sonrasındaki anlamsal yeni öğelerin değerlendirilmesinde bu gerçeği gözden uzak tutmamak gerekir. Bir başka deyişle bu son dönemde ortaya çıkan anlamsal

yeni öğelere kesinleşmiş gözüyle bakmak güçtür. Bu nedenle verilecek örneklerde anlam değişmesinden değil, ancak alam dalgalanmasından söz edilebileceğinin altını çizmek gerekir. 1980 sonrasında Türkçenin sözvarlığında göze çarpan anlam dalgalanmalarının çoğu siyaset ile ilgili görülen alandaki sözcüklerdedir. *Ülkücü, devrimci, Atatürkçü* gibi sözcükler; 1980 sonrasında anlam dalgalanmasıyla karşı karşıya kalmış olan sözcüklere örnek gösterilebilir. 1980 sonrasının anlamsal yeni öğeler açısından ilgi çekici örneklerinden olan bu sözcüklerden ilki ve ikincisi, 70'li yıllarda siyasal açıdan birbirine karşıt olan iki grubun kendilerine ad olarak seçtikleri öğelerdendir. Bunlardan *ülkücü*, dil planlamasının ilk dönemindeki 'idealist' anlamından kayarak neredeyse 'pantürkist' anlamıyla özdeşleşmiştir. *Devrimci* sözcüğüne ise 'devrim yapan, (Cumhuriyet) devrimine bağlı' anlamı dışında 1980 sonrasında 'ihtilalci' anlamı yüklenmek istenmiş, kullanımı neredeyse yasaklanmıştır (81). Oysa 'devrim' sözcüğünü Cumhuriyet döneminde ilk kullanan Atatürk'tür. Bu sözcük Cumhuriyet döneminde ilk kez Atatürk'ün 9.5.1935 tarihli bir konuşmasında geçmektedir (82):

"Uçurum kenarında yıkık bir ülke... Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar...Yıllarca süren savaş... Ondan sonra, içerde ve dışarda saygı ile tanılan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için arasız devrimler... İşte Türk genel devriminin bir kısa diyemi..."

"(...)Partimizin (o tarihteki CHP), *Halkevlerile bütün yurtdaşlara kucağını açması vatanda sosyal ve kültürel bir devrim yaptı"*

Atatürkçü göstereni ise Atatürk'ün görüş ve düşüncelerini 'benimsemeyip' 'benimsiyor gibi' görünen, Onun adını dillerinden düşürmeyerek ilkelerini çiğneyen bazı kesimlerin zaman zaman kendilerine kalkan yaptıkları ve böylece kendilerini 'kahraman', ve 'büyük' kılmaya çalıştıkları bir anlamsal yeni öğe durumundadır. Böyle bir dalgalanma olmasaydı *Ben Atatürkçü Değilim* (Nadir Nadi) başlıklı bir kitap yazılamazdı.

5.4.4. Derleme

Derleme, aynı ölçünlü dilin birleştirdiği lehçe ve ağızların sözvarlığının ortaya konması amacıyla yapılan alan çalışması anlamına gelmektedir. Dil planlaması sürecinde yapılan derleme çalışmalarıyla ağızlardaki kimi öğeler ölçünlü Türkçede de kullanıma sunulmuştur. Bu öğelerin bir bölümü dilin eski dönemlerinde kullanılmış ancak sonradan unutulmuş olup yalnızca bölgesel kullanımlarda yaşamayı sürdürmüş olabilir.

Türkiye'deki dil planlaması ve özleşme sürecinde derleme işine yabancı sözcüklerin ağızlarda yaşayan karşılıklarının belirlenmesi amacıyla Atatürk'ün imzasını taşıyan bir Bakanlar Kurulu kararıyla (21.11.1932) başlanmıştır.

Derleme çalışmaları Türk Dili Tetkik Cemiyeti (sonraki TDK) tarafından hazırlanan kılavuz gereğince ülke çapında sürdürülmüş ve ürünler 1939-1957 yılları arasında yayımlanan *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* adlı yapıtla ortaya konmuştur. Sonraki yıllarda

çalışmalar sürdürülmüş ve *Derleme Sözlüğü* (1963-1982) adlı 12 ciltlik yapıt ortaya çıkmıştır.

Türkiye'deki özleşme sürecinde derleme ürünlerinden hangilerinin ölçünlü Türkçeye aktarılıp kullanılır olduğu konusunda ne yazık ki derli toplu bir çalışma yoktur. Doğal olarak ağızlarda kullanılan öğeler dilin eski dönemlerinde de kullanılmış, ancak sonradan ölçünlü dilde unutulup yalnız ağızlarda yaşamaya devam etmiş olabilir. Bu nitelikteki öğeler canlandırma kapsamında da düşünülebilir.

Dil planlaması sürecinde ağızlardan derlenip kullanıma sunulan ve Türkçe Sözlük'te DS (Derleme Sözlüğü) kısaltmasıyla yer alan sözcükler için şu örnekler verilebilir: *aymak* '1. kendine gelmek, ayılmak, 2. mec. gerçeği anlamak' (TS 1983), *elenti* 'arpa, buğday ve benzerlerinin kalburdan geçirilmiş bölümü' (TS 1983), *gölet/gölek* 'küçük su birikintisi, gölcük' (TS 1983), *pürçek* '1. şakaklardan sarkan saç, zülüf, 2. bitkilerin saçaklı kökü ya da püskülü' (TS 1983), *sak* '1. uyanık, gözü açık, müteyakkız 2. uykusu hafif' (TS 1983), vb.

1980 sonrasında planlı özleş(tir)me çalışmaları yapılmadığından ağızlardaki sözlüksel birimlerin Türkçenin sözvarlığı içine katılması konusunda da çalışmalar yapılmamıştır. Ancak 50'lerde başlayıp 60'lı yıllarla birlikte hızı artan kentleşme nedeniyle ağızlarda kullanılan kimi öğelerin ölçünlü Türkçedeki öğelerle yer değiştirmesi ve yaygınlaşmaya başlaması dikkati çekmektedir. Örneğin *dolaşmak* yerine *dolanmak (dolanıp geleyim), giymek yerine giyinmek (elbisesini giyindi), itmek yerine ittirmek (ittirince devrildi), döndürmek yerine döndermek (dönderip durma)* ölçünlü Türkçe kullanılması beklenen ortamlarda duyulur olmuştur. Türkçenin çeşitli ağızlarında 'patates' için kullanılan *kumpir* sözcüğü, büyük

kentlerde 'fırında yüksek ısıda pişirilmiş iri patatese çeşitli garnitürlerin eklenmesiyle hazırlanan ve yenen patates' için yaygın biçimde kullanılmaktadır.

1980 sonrasında ağızların ölçünlü Türkçe üzerindeki etkisi dizimsel alandaki tamlama oluşumlarında da görülmektedir. Bu dönemde *amcamın oğlu, dayımın oğlu halamın oğlu* gibi tamlamalar yerine (bizim) *amcaoğlu, dayıoğlu, halaoğlu* gibi sözcükleştirme eğilimleriyle de karşılaşılmaya başlanmıştır (83).

1980 sonrasında hitap biçimlerinin önceki dönemlere göre değişiklik göstermeye başlamasında yine kentleşme nedeniyle büyük kentlerde artan kırsal alan nüfusunun ve o nüfusun kullandığı bölgesel kullanımların etkisi vardır. "Eskiden büyük kentlerde sık duyulan *beyamca, beybaba, amcabey, beyim, beyefendi* yerine **dayı**; *küçükhanım, hanım kızım, hemşire* yerine **yenge**, **anne**, **abla**, **bayan**; *birader* yerine **yeğen**, **yeğenim**, **koçum**, **kardeş** yerleşmeye başlamıştır" (Aksan 1995: 12).

5.4.5. Çeviri

Başka bir dildeki sözcüğün anlamının dile çevrilmesi yoluyla her dilde ve her dönemde yeni öğeler yaratılmaktadır. Dil planlaması sürecinde olunsun ya da olunmasın bu yolla ortaya çıkan öğeler dilin sözvarlığında kullanım alanı bulmaktadır. İçinde bulunduğumuz hızlı iletişim çağında kaçınılmaz olarak ve hatta kendiliğinden bu yolla pek çok öğenin yaratıldığı söylenebilir. Ancak Thomas (1991: 72) çeviri öğelerin özleştirmecileri bir ikilemde bıraktığını belirtmektedir. Çünkü bunlar bir yandan ödünçlemelerden daha çok kabul edi-

lebilir bir özellik göstermektedirler, öte yandan onlardan daha etkili düzeyde yabancı bir kaynağın müdahalesini ortaya koymaktadırlar. Dolayısıyla ödünçlemelerin yabancı oluşları açıkça görülebilirken çeviri öğeler için aynı şeyi söylemek güçtür. Türkiye'deki dil planlamasının ilk döneminde çeviri yoluyla yapılan yerlileştirmede ölçülü bir yol izlenerek Türkçenin kendi anlatım özelliklerinden uzaklaşmadığı söylenebilir (İmer 1976: 115).

Çeviri öğelerin büyük bir bölümü birden çok sözcükten oluşmaktadır. Ayrıca çok sözcüklü öğelerin başka bir dilden çevrilmiş olup olmadıklarının kestirilmesi tek sözcüklü olanlardan daha kolaydır (84). Dil planlamasının ilk döneminde, çeviri yoluyla yapılan özleştirmede, bileştirmede olduğu gibi, Türkçe kökenli öğelerin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Örneğin *kapak kızı* (İng. cover girl [Aksan 1962: 219]), *değer yargısı* (Fr. jugement de valeur [Aksan 1962: 218]), *anaokulu* (Fr. école maternele [Aksan 1962:219]),*soğuk savaş* (Fr. la guerre froide, İng. cold war, Alın. kalter Krieg [Aksan 1962: 222]), *gelgit* [coğr., ast.] (Osm. medd ü cezir, Fr. va et vient [Ort.Öğr. Ter.Kıl.], *eşyağış eğrileri* [coğr.] (Osm. mütesâviy-ül matar münhanileri, Fr.isoyètes-courbes (Orta Öğr.Ter.Kıl.]), *yerçekirdeği* [jeol.] (Alm. Erdkern, Fr. noyeau terrestre, İng. earth's core, nucleus, Osm. nüve-i arz [Yerbilim Ter.Söz.]), *içdeniz* [coğr., jeol.] (Fr. mer intérieur [Orta Öğr. Ter.Kıl.]), *yıldız ışığı* [astr.] (Alm. Sternlicht, Fr. lumière stellaire, İng. star light, Osm. ziyayı kevkeb [Gökbilim Ter. Sözl.]), vb. örnekler bu özelliği taşımaktadır. Doğal olarak zaman zaman tek öğesi yabancı olan çeviri öğeler de yaratılmış ve kullanılmıştır: *elkitabı* (İng. handbook, Alm. Handbuch [Aksan 1962: 222]), *sesduvarı* (Fr. mur du son [Aksan 1962: 219]), *sahneye koymak* (Fr. mettre en scène [Aksan 1962: 218]), *ortak pazar* (Alm. gemeinsamer Markt, İng. common

market, Fr. marché commun [Aksan 1962: 223]), *kara-borsa* (İt. borsa nera, Fr. marche noire, İng. black market, Alm. Schwarzmarkt [Aksan 1962: 225]) vb. öğelerdeki *kitap, duvar, sahne, pazar, borsa* sözcükleri Türkçede yerleşmiş yabancı öğelerdendir.

İletişim ve teknoloji olanaklarının iyiden iyiye arttığı 20. yüzyılın son çeyreğinde ödünçlemelere koşut olarak çeviri öğelerin de bir artış gösterdiği dikkati çekmektedir. Bilgisayarlı erişim olanakları ve anında çeviri yapma gereği sözcüksel düzeyde ödünçlemelerin, dizimsel düzeyde çeviri öğelerin artmasına yol açmaktadır. *Yeşiller* (Alm. die Grünen), *dazlaklar* (İng. skinheads, Alm. Skinheads), anlam genişlemesiyle birlikte *özelleş(tir)mek* (İng. privatization), *çevreci* (environmentalist) gibi az sayıdaki tek sözcüklü çeviri öğeler bu yargıyı değiştirmemektedir.

Dil planlamasının ilk döneminde ödünçlemeleri özleştirmek amacıyla çeviri yoluna başvurulmuş, büyük ölçüde Arapça ve Farsça öğeler, daha sonra özellikle terim alanında, batı kökenli öğeler, çeviri yoluyla oluşturulan Türkçe öğeler ile yer değiştirmiştir. 1980 sonrasında, tüm dünyada geçer dil durumuna gelmiş olan İngilizceden çeviri yoluyla yeni öğeler yaratılmaktadır. Ancak bunlar da çoğunlukla planlı bir özleştirmenin ürünü değildir. Bu dönemde çeviri yoluyla öğelerinin tümü ya da biri Türkçe kökenli olan dizimler yaratıldığı gibi öğelerinin tümü yabancı kökenli olan dizimler de yaratılmıştır/yaratılmaktadır. Alanın uzmanları tarafından oluşturulduğunu sandığımız çeviri öğeler için iletişim ve ekonomi alanından şu örnekler verilebilir:

Her iki sözcüğü Türkçe kökenli olan çeviri öğeler: *Uydu yayını* (satelite broadcast), *geçiş dönemi* (transitional stage), *gümrük birliği* (customs union), *gelir dağılımı*

(income distribution), *dış yardım* (foreign aid), *katma değer vergisi* (value added tax), *dış borç yükü* (foreign debt burden), vb..

Tek sözcüğü Türkçe/yabancı kökenli olan çeviri öğeler: *Çanak anten* (dish antenna), *uzaktan kumanda* (remote control), *katma protokol* (additional protocol), *ekonomik kalkınma* (economic development), *ekonomik birlik* (economic union), *serbest bölgeler* (free zones), *serbest dolaşım* (free movement), *çokuluslu şirketler* (multinational cooperations), vb.

Her iki sözcüğü de yabancı kökenli olan çeviri öğeler: *Piyasa ekonomisi* (market economy), *devlet tahvili* (government bond), *fiyat kontrolü* (price control), *sermaye piyasası* (capital market), *Dünya Bankası* (The Word Bank), vb.

Doğal olarak daha çok sözcükten oluşan dizimlerde de aynı durumla karşılaşılabilir.

5.4.6. Diğer

Diğer özleştirme yolları arasında en başta yabancı sözcükleri Türkçenin sesletimine ve söylenişine yakınlaştırma anılabilir. Yerlileştirmeye hizmet ediyor görünse de bunun özleştirmeye herhangi bir katkısı olduğunu söylenemez. Örn. *avukat* (Fr. avocat), *sayfa* (Ar. sahi:fe), *makine* (Fr. machine), *onur* (Fr. honneur) (85), vb.

Bunlardan başka akraba dillerden ve aynı dil grubu içinde yer alan dillerden yararlanarak da özleştirme yapılabileceği kuramsal olarak kabul edilse de Türkçedeki özleştirmede bu yoldan çok az yararlanılmıştır.

Bunun tipik örnekleri olarak *Danıştay, Sayıştay, Yargıtay* sözcüklerindeki *-tay* sonekinin Moğolcadan Türkçeye aktarılması gösterilir. Ayrıca Volga Tatarcasından ödünçlendiği belirtilen (Boeschoten 1991: 170) {-(E)v} ekiyle de kimi sözcükler yaratılmış ve kullanımı yaygınlaşmıştır: *işlev* 'fonksiyon', *türev* 'müştak' gibi.

6. SONUÇ

Bu bölümde Türkiye'deki dil planlamasının birbirinden çok farklı özellikler gösteren 1980 öncesindeki ve sonrasındaki durumu çeşitli yönlerden karşılaştırılarak özetlenecek ve kimi önerilerde bulunulacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Türkiye'deki dil planlamasının ilk 50 yıldaki görünümünden ülke dışındaki yayınlarda övgüyle söz edilmektedir. Bu yayınlarda çoğunlukla Heyd (1950 ve 1954), Hazai (1974) ve Gallagher (1971)'e gönderimde bulunularak (86) değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'deki dil planlamasının Atatürk'ün genel çağcıllaştırma (modernleştirme) programının bir parçası olduğu (Fishman 1971: 11); yazı değişikliği, sözvarlığının genişletilmesi ve özleştirilmesini içeren büyük bir etkinlik olduğu (Karam 1974: 107); ayrıca Atatürk'ün (87) yazıda ve sözvarlığında büyük ve çok başarılı bir dil devrimine önderlik ettiği (Cobarrubias 1983: 59-60; Nahir 1984: 303) belirtilmektedir. Fishman (1971: 11) Türkiye'deki dil planlamasını 'çok başarılı' olarak nitelendirmekte, bu planlamanın hız ve çağcıllaşma yolunda gösterdiği özen ile ünlü olduğunu söylemektedir. Aynı araştırıcı Osmanlı-İslam kimliği yerine yeni bir Türk kimliği aramak yolunda bilinçli ve güçlü bir biçimde yazı değişik-

liğini gerçekleştirmek, uzmanlık alanındaki terimleri adlandırmada -Arapça ve Farsça sözcükler yerine- Avrupalılaşmak, günlük dildeki konuşmalar için sözvarlığı, dilbilgisi ve deyimleri yalınlaştırmak ve yaygın biçimde kullanılmasını sağlamak için başlatıldığını belirtmektedir (88). Türk dil devrimi için yapılan başka bir değerlendirmede başarı; dilsel ve toplumsiyasal (sosyopolitik) nedenlere, Atatürk ve İnönü gibi önderlerin kişisel etkilerine, TDK üyelerinin coşkusuna ve halkın etkin katılımına dayandırılmaktadır (Doğançay-Aktuna 1995a: 242).

Önceki bölümlerde 1980 sonrasındaki durumun 1980 öncesi durumdan çeşitli yönlerden farklılıklar gösterdiği ortaya konmuştur. Türkçenin gelişmesi açısından bu iki dönem arasındaki farklar Ferguson (1968: 27-35) yaklaşımı doğrultusunda ve onun terimleriyle, yazılaş(tır)ma, ölçünleş(tir)me ve çağcıllaş(tır)ma açısından şöyle ortaya konabilir (İmer 1994, İmer 1998):

Yazılaş(tır)ma açısından ilk 50 yıl, var olan sorunların çözüldüğü, çözümlerin yerleşip gelenekleşmenin sağlanmaya çalışıldığı bir dönem olmuş iken 1980 sonrası hem yeni sorunların yaratıldığı hem de onların çözülemediği bir dönem olmuştur. İlk dönemde, Arap yazısının bırakılıp Latin yazısının alınması nedeniyle ortaya çıkan yazım sorunları üzerinde yoğunlaşılmış ve TDK'nin çabalarıyla uzlaşma sağlanmaya başlanmıştır. 1980 sonrasında bu uzlaşma, ne yazık ki, yine TDK'nin çabaları sonucu zarar görmüştür. Ancak zarar veren TDK, Atatürk tarafından kurulan TDK değil, Başbakanlığa bağlı resmi bir kurum olan TDK'dir. Ayrıca 1980'den bu yana artan İngilizce ödünçlemelerdeki kimi yazıbirimlerin zaman zaman özgün biçimleriyle sesletilmesi ve yazılması da çözüm bekleyen sorunlar arasındadır. Bu nedenlerden dolayı 1980 sonrası, yazılaş(tır)ma açısından hem pek çok belirsizliğin ve

kargaşanın yaşandığı hem de önceki dönemden farklı nitelikte sorunların ortaya çıktığı bir evre olmuştur/olmaktadır.

İlk 50 yıldaki **ölçünleştirmede** İstanbul ağzına dayalı olarak Türkçenin sözvarlığı ve normları belirlenmiş, yabancı öğelerden oldukça arınmış bir ölçünlü Türkçe yaratılmış ve yaygınlaştırılmaya çalışılmış, geniş çapta da benimsenmiştir. Ancak 1980'den sonra bir yandan İngilizceden bir yandan da özellikle bölgesel değişkelerden (ve kimi zaman toplumsal değişkelerden, jargonlardan) ölçünlü Türkçeye girişimler olmuş, işlevsel kullanımda ölçünlü Türkçenin payı zaman zaman azalmıştır. Bu durum Türkçenin "kirlendiği" ve "bozulduğu" konusunda kimi aydınların yakınmalarına neden olmuştur/olmaktadır.

Çağcıllaş(tır)ma sözvarlığında genişleme olarak ele alınırsa, Türkçenin çağcıllaşmasının özleşme ile olduğu söylenebilir. Bu yazı dili açısından her iki dönemin ortak özelliğidir. Çünkü gazetelerdeki haber metinlerinde 1931'de Türkçe kökenli sözcüklerin oranı % 35 iken bugün bu oran iki katına çıkarak % 70 olmuştur. İlk 50 yılda, özellikle 1950'den sonra farklı gazetelerde Türkçe sözcüklerin kullanımı açısından % 9 oranında bir fark bulunmaktadır. 1980 sonrasında bu hemen hemen ortadan kalkmış, farklı tutumlardaki gazetelerin haber metinlerinde Türkçe sözcüklerin kullanımı açısından hemen hemen fark kalmamıştır (yalnıca % 2.4 oranında bir fark olduğu saptanmıştır). Bu da günümüz Türkiyesinde 1980 öncesindeki Öztürkçe(ci)-Osmanlıca(cı) çatışmasının ortadan kalktığını göstermektedir. Buna ek olarak 1980 öncesinde Türkçenin sözvarlığının daha çok türetme ve bileştirmelerle genişletilirken 1980 sonrasındaki genişletmenin daha çok ödünçlemeler ve çevirilerle olduğu ve en çok ödünçleme yapılan dilin de İngilizce olduğu dikkati çekmektedir.

Haugen (1983) modelinde yer alan terimlerle Türkiye'deki dil planlaması sürecinde 1980 öncesi ve sonrasındaki etkinlikler ve sonuçlar arasındaki farklar da şöyle özetlenebilir:

1. Seçim açısından: Cumhuriyet döneminde Atatürk tarafından (Osmanlıca yerine) Türkçenin işlenmesi (1930) ve "yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarılması" gerektiğinin belirtilmesiyle dil planlamasına ve özleşmeye duyulan gereksinim dile getirilmiştir. Ölçünlü Türkçenin oluşturulması için İstanbul ağzının temel alınması; etkililik, elverişlilik ve benimsenirlik olarak ortaya konan seçme ölçütlerine de uygun düşmüştür. 1980 sonrasında yapılmak istenen düzenleme "yaşayan Türkçe" anlayışına dayanmaktadır. 19. yüzyıl dilbilim anlayışına uygun olan bu anlayış, dilin "canlı bir varlık olarak gelişeceği, dolayısıyla dilin gelişimine müdahalede bulunulamayacağı, dilin planlanamayacağı ve özleştirilemeyeceğini sezdirmekte ve bunu açıkça dile getirmektedir İşte 1980 sonrasında ölçünlü Türkçenin bu anlayışla hazırlandığı sanılan Anayasa (1982) metninin diline uygun olması yönünde bir seçim yapılmıştır (bkz. 4.1). Ölçünlü dillerin bir alan diline dayandırılması, dilbilimsel açıdan alışılmışın dışında olmakla birlikte olanaksız da değildir. Ancak alan dillerinin seçme ölçütlerine ne kadar uygun olduğunun ayrıntılarıyla tartışılması gerekir.

2. Kodlama açısından: Kodlama aynı zamanda ölçünlü dil yaratma ve böylece toplumda ortak iletişim aracı olarak tekbiçimliğe ulaşmayı anlatmaktadır. Dil planlamasının ilk döneminde Türkçeyi yazmak için alfabe değişikliği de yapıldığı halde, süreç içinde yazım birliği sağlanabilmiş, dilbilgisel özelliklerin yeni yazı dizgesi ile uyumu sağlanmış, Türkçenin sözvarlığı çeşitli yollarla ortaya konarak hem Arapça ve Farsça öğelerin Türkçe öğelerle yer değiş-

tirmesi hem de çağcıllaşmayla ortaya çıkan pek çok yeni kavramın Türkçe öğelerle karşılanması sağlanmıştır ve Türkçenin sözvarlığı TS (1944) ile ortaya konmuştur.

1950'den sonra Türkçe ve ödünçlemelerin seçimi konusunda yavaş yavaş başlayan kutuplaşmalar, 60'lı yılların sonundan itibaren doruğa tırmanmaya başlamıştır. TDK'nin yeniden yapılandırılması sonrasında kutuplaşmaların ortadan kalkması, bunların dilsel nedenlere dayanmadığının bir kanıtı olsa gerektir. Çünkü "yaşayan Türkçe" yanlıları ve yeni TDK'nin üyeleri bugün -Türkçenin kurallarına aykırı olarak üretilmiş olsa da- özleşme ürünlerini kullanmaktadırlar. Öte yandan 1980 sonrasındaki seçimde Anayasa (1982) metninin dilinin ölçüt alınacağının kararlaştırılması, ancak bu metnin büyük ölçüde Türkçe öğeler içermesi, ölçünlü Türkçenin yeniden yaratılmasında doğu kökenli ödünçlemelere (daha doğrusu Osmanlıcaya) dayanılması konusundaki örtük düzenleme amacının gerçekleşmemesine neden olmuştur. Ayrıca dil planlamasıyla ortaya konan sözcüklerden kimilerinin yasaklanmasıyla sözvarlığında birtakım düzenlemeler yapma yoluna gidilmişse de onda da başarılı olunamamıştır (bkz. 4.3). Sonuçta -ilk 50 yılda da yeterli ve yetkin bir TS ortaya konamamış olmakla birlikte- 1980 sonrasında ortaya konan TS (1988), yetersizlik yanında pek çok da çelişkilerle yayımlanmış, ona dayalı olarak hazırlanan Okul Sözlüğü (1994) ise eksikler ve çelişkiler yanında pek çok da yanlışla ortaya konmuştur (bkz. 4.2.2). Bunlar 1980 sonrasının sözcükleştirme ve sözvarlığının ortaya konması açısından tam bir fiyasko olduğunu göstermektedir. Ayrıca 1980 sonrasında TDK, yayımladığı yazım kılavuzlarıyla ülkedeki yazım birliğini bozmuş, kişisel tutumlar bir yana devlet içindeki farklı kurumlar Türkçeyi yazmak için yeni düzenlemeler yapmaya başlamışlar ve uygulamaya koymuşlardır (bkz. 5.2).

3. Uygulama açısından: İlk dönemde 1950'ye kadar her kesimde tekbiçim olarak uygulanan Türkçede sonraki yıllarda Türkçe ve ödünçlemelerin seçimi konusunda farklı tutumlar ortaya çıkmış, ilerici-tutucu kimliği sözcük seçimini de belirler olmuştur. Dil planlaması ürünleri iş başına gelen hükümetlerin siyasal kimliklerine göre yazışmalarda, kitle iletişim araçlarında ve ders kitaplarında yer almıştır (bkz. 3.3). Az önce de belirtildiği gibi, 1980 sonrasında kimi sözcüklerin genelgelerle yasaklanmak istenmesi, uygulamada başarılı olmamıştır. 80'li yılların ortalarından itibaren kitle iletişim araçlarında, hiç değilse gazetelerdeki haber metinlerinde tekbiçimliliğe doğru bir gidişin belirginleşmeye başladığını sayısal sonuçlar ortaya koymaktadır. O nedenle yazı dilinde 1980 sonrasında sözcük seçimindeki farklı tutumların ve Öztürkçe(ci)-Osmanlıca(cı) ayrımının ortadan kalktığı söylenebilir. Konuşma dili açısından ilk dönemde, yine sözcük seçimine göre, ölçünlü söyleyişlerin baskın olduğu, 1980 sonrasında, özellikle özel televizyonların ve radyoların kurulmasından sonra, İngilizce sözcükler ve söyleyişler ile sesbilgisel ve sesbilimsel açıdan bölgesel söyleyişlerin arttığı gözlemlenmektedir.

4. Genişletme açısından: İlk dönemde terimsel çağcıllaşma açısından Türkçenin genişletilmesinde dev adımlar atılmış ve uzun yollar alınmıştır. Hem okul terimleri hem de pek çok uzmanlık dalındaki terim bu dönemde Türkçeleştirilmiştir. Bugün ilkokuldan üniversiteye Türkçe öğretim yapılabiliyorsa bunu tüm toplum, dil planlamasının ilk döneminde yapılan terimsel çağcıllaştırmaya borçludur. Belki bu nedenle olsa gerek, dil planlamasına yöneltilen eleştirilerde terimler, çoğunlukla eleştirilerin kapsamı dışında bırakılmıştır. Ayrıca eski TDK'deki Terim Kolu çalışmalarında bu ilk dönemde yayınlanan 102 sözlükte yer alan yaklaşık 107.000 madde başı terimin yer aldığı bir "terimler dizelgeliği" oluşturularak çağcıllaşmada çok önemli bir yeri olan

terim sözlüklerinin birleştirilmesi yolunda da ilk adım atılmıştır (bkz. 3.4.1). Türkçenin bilim dili olarak geliştirilebilmesi için yapılacak daha pek çok iş varken 1980 sonrasında bu alandaki çalışmalar durmuş/durdurulmuş ve sürekliliğini yitirmiştir (bkz. 4.4.1). Oysa bu alan çağcıllaşma açısından vazgeçilemeyecek, yok sayılamayacak bir alandır.

Biçemsel açıdan iki dönem arasında pek çok yönden fark olmadığı söylenebilir. Kimi "dil yanlışları", aynı kök/gövdeden üretilen Türkçe sözcüklerin anlam farklarının ayırt edilmeksizin kullanılması, vb. her iki dönemde de rastlanan özelliklerdendir. Yazı dili açısından en büyük fark; ilk dönemde 1950 sonrasında Türkçe ve ödünçlemelerin seçiminde kutuplaşmaların ortaya çıkıp 70'li yıllarda artması ve 80'lerin ortasından itibaren yok olmaya başlamasıdır. Öte yandan ilk dönemde (bkz. 3.4.1) var olduğunu belirttiğimiz özleşmedeki boşluğu doldurmak için 1980 sonrasında da hiçbir çaba harcanmaması nedeniyle bu boşluk çeşitli yollarla doldurulma yoluna gidilmektedir. Bu amaçla 1980 sonrasında hem Türkçe hem de ödünç sözcüklerin çeşitli anlam ayrıntılarını karşılamak üzere kullanılması eğilimi görülmeye başlamıştır. Örneğin *öykü*, zaman zaman yalnızca kısa öykü anlamında kullanılıp aynı türde daha uzun yazılmış olanlar için *hikâye*'nin kullanılması ya da *toplumsal*'ın yalnızca 'societal' karşılığı olarak kullanılıp 'social' karşılığı olarak *sosyal*'in kullanımının sürdürülmesi gibi. Bu çalışmada *dil devrimi* (language reform) terimini, hem *dil düzenlemesi* (language regulation) hem de *dil planlaması* (language reform) için genelleştirmekten kaçınılması da bu kapsamda düşünülebilecek bir eğilim olarak değerlendirilebilir. Bunlara ek olarak ilk dönemde çeşitli yönlerden kullanımından kaçınılmaya çalışılan {-sEl} ile üretilmiş sözcüklerin 1980 sonrasında her alanda kullanımının yaygınlaştığı biçemsel bir özellik

olarak dikkati çekmektedir. Konuşma dili açısından 1980 sonrası, İngilizce ödünçlemeler ve söyleyiş özellikleri ile bölgesel söyleyiş özelliklerinin arttığı bir dönem görünümü vermektedir.

Her iki dönemin karşılaştırması, dil planlaması sürecinde Türkçeyle ilgili sorunların sözcükleştirme üzerinde yoğunlaştığını, 1980 sonrasında buna (söyleyiş ve) yazım sorunlarının eklendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca yine bu son dönemde genişletme konusunda, özellikle terimsel çağcıllaştırma ile ilgili çalışmaların yapılmaması, Türkçenin çağcıllaştırılarak geliştirilmesi açısından çok önemli sayılması gereken bir duraklamadır. Söyleyiş ve yazım dışındaki sorunlar; anlam farklılıklarını karşılayacak sözcüklerin, bilim ve teknoloji alanındaki yeni terimlerin üretilmesini/yaratılmasını da kapsayacak biçimde sözcükleştirme alanında düşünülebilir. Bu konu Nahir (1977)'e dayanarak Doğançay-Aktuna (1995a:245) tarafından da belirtildiği gibi başlıbaşına bir dil planlaması amacı olarak sözcüksel çağcıllaştırmada *(lexical modernization)* odaklaşabilir. Böyle bir amaç, başlangıçtan bu yana tüm dil planlaması sürecinde olduğu gibi özleşme ile gerçekleştirilecektir. Çünkü dil planlaması gerektiren çeşitli düzeylerdeki sorunlar (bkz. 5. Bölüm) özleşme ile çözülecektir. Bu nedenle Türkiye'de özleşmeyi benimseyen bir dil planlama kuruluşuna gereksinim bulunmaktadır.

1980 sonrasında yeniden yapılandırılan TDK, bu niteliğiyle bir dil planlama kuruluşunun işlevlerini yerine getirememektedir. Yayımladığı yapıtlardan anlaşıldığına göre (bkz. 4. Bölüm) özleşmeyi de benimsememektedir. Dil Derneği (1987) ise özleşmeyi benimsemesine karşın başta maddi sıkıntılar olmak üzere çeşitli nedenlerle bir dil planlama kuruluşu işlevi görememektedir.

Öte yandan her iki örgüt de dil planlaması (Dil Derneği) ve dil düzenlemesi (yeni TDK) etkinliklerinde bulunmaya çalışmakta, ancak amaca ulaşamamaktadır. Bu nedenle yeni bir yapılandırma ve yasal düzenleme kaçınılmazdır.

Bu konuda şu adımlar atılabilir:

1. AKDTYK içindeki TDK bir dil akademisine dönüştürülerek ona Türkçe ile ilgili bilimsel çalışmalar yapacak ve çeşitli projeler kapsamında bunları yürütecek bir kurum niteliği kazandırılabilir.

2. Dil Derneği'ne de Atatürk'ün kurduğu TDK kimliği kazandırılarak bir dil planlama kuruluşu haline getirilebilir.

Bir dil hakkında filolojik anlamda bilimsel çalışmalar yapmak ile dil planlaması konusunda çalışmak aynı tür etkinlikleri kapsamaktadır. Bilimsel alanda çalışmalar yapanlar aynı zamanda dil planlamacısı olmayabilirler. Nitekim 1980 sonrasında bu ortaya çıkmıştır.

1983 öncesindeki TDK'nin, kimi boşluklar olsa da -ki onlar bugün de sürmektedir- dil planlaması ve özleşme konusunda çok başarılı olduğu, yurtdışında ve içinde övgü ile karşılanan işler yaptığı ve Cumhuriyet döneminde Türkçenin geliştirilmesinde büyük bir paya sahip olduğu unutulmamalıdır. O nedenle birtakım saplantıların aşılması ile sağlanabilecek böyle bir yeni düzenleme ile daha kısa sürede yeterli ve yetkin bir sözlüğe kavuşulabilir, sözcüksel ve terimsel çağcıllaşma sağlanabilir, söyleyiş ve yazım sorunlarının üstesinden gelinebilir. Ayrıca dil planlaması konusundaki kuram, yaklaşım ve modeller incelenip deneyimlerden de yararlanılarak önceki eksikler (örneğin uygulamaya yönelik düzeltme ve değerlendirme ile özdenetim her iki dönemde de hiç yapılmamıştır) giderilebilir. Dileğim, bu düzenlemenin yapılarak 21. yüzyıla girilmesidir.

NOTLAR

1 Planlamanın tanımı için bkz. Thorburn 1971: 254; Jednudd & Das Gupta 1971: 195, 211; Rubin 1971: 217-218.

2 *Can Language be Planned?* (Yay.: J. Rubin & B.H. Jernudd. Honolulu: The University Press of Hawaii) başlıklı çalışmada konu enine boyuna ortaya konmuştur.

3 Haugen, Rubin & Jernudd ve Fishman'ın tanımları Karam (1974: 104-105)'dan, Jernudd & Das Gupta, Gorrnan ve Neustupný'nin tanımları Cooper (1989: 30-31)'dan özetlenerek alınmıştır.

4 Jernudd (1973: 13), 1960'larda dil planlamasının gelişmekte olan ülkelerin kendi dil sorunlarına pratik çözümler bulmak için ortaya çıktığını belirtmektedir. Bugün bu alan toplumdilbilimin ayrılmaz bir parçasıdır. Bkz. Daoust 1997: 439.

5 Rubin, Jernudd ve Das Gupta'nın görüşlerinin bileşimine dayanan bu görüşler konusunda bkz. Fasold 1987: 251.

6 14. yüzyılda Perm'li Aziz Stefan'ın yaptığı gibi bunlar misyonerliğin bir parçasıdır. Ferguson'a dayanarak verilen bu bilgiler için bkz. Karam 1974: 107-108.

7 Cooper, konum planlaması ve bütünce planlaması ayrımına *edinim planlamasının (acquisition planning)* da eklenmesi gerektiğini belirtmektedir. Cooper (1989: 33-34)'a göre bu ek ulam şu nedenlerle yararlı görülmektedir: İlk olarak planlama bir dilin ya da değişkenin kullanımı ve kullanıcılarında bir artışa yönelmektedir; ancak dilin yaygınlaştırılması için yapılan tüm planlama konum planlaması altında yapılamaz. Planlama bir dilin kullanımını arttırmaya yönelik olduğunda konum planlamasına girer. Fakat kullanıcıların -konuşanlar, yazanlar, dinleyenler ya da okuyanlar- sayısını arttırmaya yönelik olduğunda ayrı bir ulam gereklidir. İkinci olarak konum ve bütünce planlaması yoluyla amaçlanan işlev ve biçimdeki değişmeler bir dilin kullanıcılarının sayısını etkiler, ayrıca bu durumdan da etkilenir. Yeni kullanıcılar, yeni kullanımlar da getirebilirler. Bu durumda işlev, biçim ve edinim hep birbiriyle ilintili olduğu için bunlardan herhangi birinde planlama yapanlar diğerini de hesaba katmalıdır. O nedenle bu üçüncü noktanın edinim planlaması olarak Kloss tarafından ortaya konan konum ve bütünce planlaması ayrımına eklenmesi gerekmektedir.

Konum, bütünce ve edinim planlamasının amaçlarının ve başlıca yaklaşımlarının ortaya konduğu bütünleştirici model konusunda bilgi için bk. Doğançay -Aktuna 1995b: 83.

8 Haugen (1983)'a göre düzeltme süreçleri aileyle başlayıp yaşıtlarla süren doğal dil ediniminin bir parçasıdır. Bilinçli olarak okulda öğretmenler ve ders kitapları yoluyla, insanın kendi kendine belirlediği okuma ve toplumsal kültürlenme yoluyla uygulanmaktadır. Değerlendirme süreçle-

rine gereksinim de açıktır ve bu da uygulamadaki herhangi bir programın parçasıdır.

9 60'lı yılların sonuna doğru gelişmekte olan uluslardaki dil sorunlarının toplumdilbilim, dil gelişimi, ulusçuluk-ulusalcılık, çağcıllaşma, dil sürdürümü, dil ve kimlik, dilsel bütünleşme, okuryazarlık, ikidilli eğitim, eğitim aracı olarak İngilizce vb. ile ilişkisini ele alan çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bkz. Fishman, J.A.-Ch.A. Ferguson-J. Das Gupta (yay.)(1968). *Language Problems of Developing Nations*. New York: John Wiley & Sons.

10 Tezkiretü'l-Evliya'dan örnek için bkz. İmer 1976: 63.

11 Bu örnekler ve başkaları için bkz. Aksan 1969: 100-106.

12 14.-15. yüzyıllardaki bilim dilinin ve terimlerin durumu konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. İmer 1976: 63-64.

13 Örnekler için bkz. İmer 1976: 66-67.

14 Gölge oyunu ya da Karagöz'ün 16. yüzyılda Türkiye'ye girdiği ileri sürülmektedir. Bkz. And 1969: 111-112.

15 Karagöz'ün kişileri hakkında bilgi için bkz. Kudret 1968: 26-34.

16 Örnekler için bkz. İmer 1976: 69-70.

17 Namık Kemal, "Lisan-ı Osmanînin edebbiyatı hakkında ba'zı mülâhazatı şamildir": *Tasvir-i Efkâr*, 16 rebiülahır 1283, no: 416'dan alıntı için bkz. İmer 1976: 71.

18 Örnek için bkz. İmer 1976: 72.

19 Bkz. K. Foy (1898). "Der Purismus bei den Osmanen": *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen an der Universität zu Berlin*, c. 1, 2. Bölüm, 20-55.

20 Terimler konusundaki değişik düşünceler için bkz. Levend 1972: 109-112.

21 Bu dergiler konusunda bilgi için bkz. Levend 1972: 300 ve öt.; Korkmaz 1963: 23-30; İmer 1976: 72-73.

22 *Genç Kalemler*, c.11, no: 1, sayfa: 4'ten alıntı için bkz. İmer 1976: 73.

23 İmer 1976: 72 ve 74. sayfalardaki metinler karşılaştırılabilir.

24 Cooper (1989: 31)'a göre bütünce planlaması; yeni biçimlerin yaratılması, eskinin değişikliğe uğraması, konuşulan ya da yazılan kodda seçenek olarak var olan birimlerden yapılan seçimi anlatır. Bartsch (1987: 278)'a göre ise dil genişlemesi *(language elaboration)* ve dili işleme *(language cultivation)*'yi kapsamaktadır.

25 Tekin (1997a), metinlerle izlenebilen yaklaşık 1300 yıllık tarihi boyunca Türk dillerinin yazımında değişik dönemlerde ve coğrafyalarda kullanılan bu alfabeler ve kökenleri hakkında bilgi vermektedir.

26 Tartışmalar, yazı değişikliğinin yanında ve karşısında yer alan görüşler ve yazı devrimi tarihçesi konusunda kaynakça için bkz. İmer 1992: 75.

27 Çoğul harfleme ve çoğul sesleme terimleri ilk kez Başkan (1988) tarafından kullanılmıştır.

28 Bergamalı Kadri Efendi tarafından 1530'da hazırlanan *Müyessiretü'l-ulûm*, ilk Türkçe dilbilgisi kitabı olarak anılmaktadır (Dilâçar 1971: 91). Dil planlaması öncesinde

yazılan dilbilgisi kitaplarında "Osmanlıca" yerine "Türkçe" dendiği de dikkati çekmektedir. Örneğin bkz. Ş. Sami (1308/1892). *Nev Usul Sarf-ı Türkî* (İstanbul: Artin Asadur-yan Şirket-i Mürettibiye Matbaası); H. Cahid (1326). *Türkçe Sarf ve Nahv* (İstanbul: Tanin Matbaası); A. Cevad (1928). *Türkçe Sarf ve Nahv* (İstanbul: Kütüphane-i Hilmi, 2. Baskı, [Arap harfleriyle]), vb.

29 Sözdizimi bölümünün eklenmesi Banguoğlu, T. (1940). *Ana Hatlarile Türk Grameri* (İstanbul: Maarif Mat-baası) ile olmuştur.

30 Bu yıllarda derlenen sözlerin bir bölümü Hamit Zü-beyr (Koşay) ve İshak Refet (Işıtman) tarafından sıraya konarak *Ana Dilden Derlemeler* (1932) adıyla yayınlan-mıştır.

31 Sadri Maksudi [Arsal] (1930: 18-19) tarafından yazı-lan Türk Dili İçin adlı yapıtta dil planlaması doğrultusunda değerlendirilmesi gereken önemli saptamalarda bulunuldu-ğundan Giriş bölümünde söz edilmişti.

32 *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* 1934'te *Türk Dili Araştırma Kurumu*, 1936'da *Türk Dil Kurumu* adını almıştır (Brendemoen 1990: 455; Boeschoten 1997: 378).

33 Ayrıntılı bilgi için bkz. İmer 1976: 86.

34 Örneğin A. C. Emre'nin *Türkçenin Kelime Teşkili Hak-kında Anket* (birinci kitap Ankara 1933; ikinci kitap İstanbul 1933), yine aynı yazarın *Söz Üretme Kuralları Hakkında Yeni Bir Anket. Ekler Lûgatçesi* (İstanbul 1934) bunlardandır.

35 Güneş-Dil Teorisi konusunda Demircan 1997, Lewis 1997, İmer 1976, Steuerwald 1963'teki kaynaklara bakılabilir.

36 Bu çalışmalar hakkında bilgi için bkz. İmer 1976: 91.

37 Terim sözlüklerinin listesi için bkz. Köksal 1983b: 276-278.

38 Öteki terimler ölçünlü dil, resmi dil ve ulusal dil terimleridir ki bu üçü de ayrı ayrı anlamlar taşımaktadır. Bkz. Garvin 1973: 24-26.

39 TDK tarafından hazırlanan bu raporlardan biri *Milli Eğitim Bakanlığının "1000 Temel Eser" Dizisi Üzerine Rapor* (Ankara 1971), öteki de *Ismarlama Ders Kitapları Üzerine Rapor* (Ankara 1976)'dur.

40 Bkz. *Milli Eğitim Bakanlığının "1000 Temel Eser" Dizisi Üzerine Rapor*. Ankara: TDK, 1971: 26.

41 Bkz. *Ismarlama Ders Kitapları Üzerine Rapor*. Ankara: TDK, 1976: 8.

42 Bunlardan *eşgüdüm, özveri* ve *ivedi*'nin kullanımında 1979/80'deki çatışma konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kreiser 1980: 320-332.

43 Örneğin 1277'de Karamanoğlu Mehmet Beyin sözleri Türkçenin iletişim dili ve devlet dili olarak kullanılmasını öngörmektedir: "Bugünden sonra, divanda, dergâhta, barigâhta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır" (Dilâçar 1962: 14).

44 Örnekler için bkz. İmer 1976: 76-79.

45 Ziya Gökalp'in *Türkleşmek İslamlaşmak Muassırlaşmak* (İstanbul, 1918, s. 13) adlı yapıtındaki bu görüşler İmer 1976: 77'den aktarılmıştır.

46 İlk 50 yıl içinde TDK'nin terim çalışmaları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Köksal 1983b: 269-278.

47 TDK, bu kitabı A. Dilâçar'ın önsözüyle yayınlamıştır. Bkz. *Geometri*. Ankara: TDK, 1971.

48 Örneklerin Osmanlıca ve Fransızca (bazen de Latince) karşılıkları çoğunlukla *Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu* (Ankara: TDK, 1963)'ndan alınmıştır.

49 Alınan yolun uzunluğu TDK tarafından yayımlanan terim kılavuz ve sözlüklerine bakıldığında anlaşılabilir. Bunların tam listesi için bkz. Köksal 1983b: 276-278.

50 Brendemoen (1990: 479-481) bu bölümde yazı dilinin konuşma diline yakınlaştırılması çabalarından, sözdizimi alanında görülen kimi sonuçlardan (devrik tümce gibi), *ve/ile, gittiğim zaman/vakit>gittiğimde* kullanımından vb., birtakım yazım sorunlarından söz etmektedir.

51 Bu oranlar çeşitli gazetelerin haber metinlerine dayanarak saptanmıştır. Bireysel tutumları yansıtan köşe yazıları yerine haber metinlerinde kullanılan dilin ölçüt alınmasındaki amaç, haberlerin herkesin okuyup anlayabileceği biçimde düzenlenmesi gereğidir. Sayımda göz önünde bulundurulan ölçütler için bkz. İmer 1973.

52 Örnekler için bkz. Aksoy 1980: 21-22.

53 Çeviri alanından örnekler için bkz. Kocaman 1994: 44-45.

54 Örneğin Almanca için yeni bir yazım düzenlemesinin yapılacağı, virgülün 52 yerde kullanımı ile ilgili kuralların sayısının azaltılarak 9'a indirileceği ve kullanımının yalınlaştırılacağı, iki >s< yerine geçen "scharfes s" in kullanılmasından vazgeçilmesinin gündemde olduğu gazete haberlerinde yer almaktadır (*Yeni Yüzyıl*, 2 Ağustos 1998).

55 Kimi kılavuzların karşılaştırılması için bkz. Aksoy 1986b: 213-216. Ayrıca Özel, S.-H. Özen-A. Püsküllüoğlu

(yay.)(1986) içinde yazım konusundaki öteki yazılara da bakılabilir.

56 Eren, H.- H. Zülfikar (1985). *Anayasa Sözlüğü*. Ankara: AKDTYK-TDK .

57 TS (1988)'deki bu tutarsızlıklar için bkz. Sayalı 1992: 7-14, 16; Uç 1988a, Uç 1988b; Uç 1994.

58 Parlatır, İ.-H.Zülfikar- N. Gözaydın (1994). *Okul Sözlüğü*. Ankara: AKDTYK-TDK

59 Çotuksöken, Y. (1996). *Okul Sözlüğünün Eleştirisi*. İstanbul: İnsancıl Yayınları.

60 Böyle bir beklentinin olduğu Anayasa Sözlüğü (1985)'nde yer alan Türkçe sözcüklerin Osmanlıca karşılıklarla açıklanmasına ve Osmanlıca bir dizine yer verilmesine dayanarak çıkarsanmaktadır.

61 Kitle iletişim araçlarındaki dilin dinleyiciler tarafından algılanması, dilsel (ölçünlü dile dayalı) sapmaların niteliği ve ilkokul düzeyinde anadili öğretiminde kullanılan ders ve yardımcı kitapların niteliği konusu Özsoy (1996: 216-229) tarafından incelenmiş ve ortaya konmuştur.

62 Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: AKDTYK-TDK. Ağustos 1998'de Biyoloji Terimleri Sözlüğü'nün de basımevinde olduğu bilgisi verilmiştir.

63 Ayrıntılı bili için bkz. İmer, K.- A. Kocaman- S. Özsoy 1996: 78-79.

64 Hem çeşitli yönlerden savrukluğu hem de bilimsel yanlışların sergilendiği bu eleştiriler için bkz. Tekin 1994: 2-13; Tekin 1995c: 3-14; Tekin 1995d: 2-13.

65 K. İmer- A. Kocaman- S. Özsoy'dan oluşan kurul aynı zamanda *Dilbilim Araştırmalar* (DA)'nın yayın kurulu ve 1987'den bu yana Türkiyede yılda bir kez düzenlenen dilbilim kurultaylarının düzenleme kurulu üyeleridir. DA, 1990'dan bu yana yılda bir kez yayımlanan ve MLA (*Modern Language Association of America*)'in uluslararası yayınlar listesine kabul edilen, dilbilim alanında Türkiye'deki tek süreli yayındır.

66 *Zaman*, 4 Ağustos 1998.

67 Boeschoten (1997: 372) bu son örnekte kullanılan Türkçe ve ödünçlemenin anlamsal farklılaşma yarattığını söylemektedir.

68 Öteki açıklamalar ve örnekler için bkz. Kocaman 1998: 485-497; ayrıca bkz. Kocaman 1995: 20-22.

69 Bu dönemde Turgut Özal, ilk dönemdeki Atatürk ve İsmet İnönü ve her iki dönemde Bülent Ecevit'ten farklı bir tutum izleyerek konuşmalarında bir yandan öztürkçe sözcükleri bir yandan da İngilizce ödünçlemeleri yoğun olarak kullanmıştır

70 Dile müdahale konusunda ayrıca bkz. İmer 1976: 48-50.

71 Özleşme ve dil planlaması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Thomas 1991: 215-225.

72 Özleşmenin dil kuramındaki yeri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Thomas 1991: 3-8.

73 Burada Türkçedeki bağlaçların çoğunun Arapça kökenli olduğunu ve kullanımının sürdüğünü belirtmek gerekir. Örneğin *fakat, ama, lakin, hatta, illa, velev (ki)* vb.

74 1980 sonrası ortaya çıkan yeni öğelerin pek çoğunun tanımı için bkz. Emecan 1998: 81-168.

75 Başkan (1974: 177) sözcük ve terim üretme yollarını şöyle vermektedir:

"Batılı yabancı terimleri karşılama

Yakıştırma işlemi ile	okul(=ekol), terim (=term)
Çevirme işlemi ile	toplumbilim, Ortak Pazar
Kavram aktarma işlemi ile	baş-parmaklılar(=primatlar)

Eski sözcükleri canlandırma

Olduğu gibi alarak	şölen
Yeni anlam yükleyerek	ödül

Yeni sözcükler üretme

Karma yoluyla	insaymun (=insan/maymun arası yaratık)
Uydurma yoluyla	zıbıst, cuk
Benzetme yoluyla	dolmuş, biriz
Birleştirme yoluyla	atmasyonca, aşkoloji"

Brendemoen (1990: 468-472) da yabancı sözcükler yerine Türkçe sözcükler üretilmesinde çeşitli yollar izlendiğini belirtmekte ve İmer 1976: 33-35'te de açıklanan yolları sıralamaktadır. Doğançay-Aktuna (1995a: 232-235), Heyd

(1954) ve Aksoy (1973)'a dayanarak sözcüksel yenileşme ve çağcıllaşmadaki 12 yoldan söz etmekte ve bunları şöyle sıralamaktadır: derleme, tarama, birleştirme, anlamsal genişleme, Türkçe sözcüklere soyut anlamlar verme, çeviri, sesbilimsel ve biçimbilimsel açıdan Türkçeleştirme, öneklerle bileşikler yapma, türetme, Avrupa dillerindeki (özellikle Fransızca) sözcüklerin seslerine yakın öğeler yaratma, örnekseme yoluyla sözcük yapma ve Tükçe köklerden yeni sözcükler yaratma.

76 Son dönemlerdeki bileşiklerin yapısı hakkında bkz. İmer 1996: 76-78.

77 Cumhuriyet döneminde yeniden canlandırılan Türkçe sözcükler konusunda bkz. Dilçin 1974: 99-103.

78 Başka ülkelerdeki dil planlamalarında canlandırma yoluyla yapılan özleş(tir)me örnekleri için bkz. İmer 1976: 34.

79 Yeni sözcüksel birimlerin yaratılmasında bu, ayrı bir yol olarak görülmektedir. Matoré (1953: 141)'ye dayalı bu bilgi için bkz. İmer 1996: 79.

80 Ayrıntılı bilgi için bkz. İmer 1996: 79-80.

81 Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT), 1 Şubat 1985 tarihinde bir genelge yayımlayarak, yeni TDK üyelerinin danışmanlığında belirlenen 205 sözcüğün, bu arada bu sözcüğün de kullanılmasından kaçınılmasını istemiştir. Bkz. *Cumhuriyet* gazetesi, 26 Şubat 1985.

82 Bu konuşma Atatürk'ün kendi sesinden TRT arşivlerinde de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İmer 1981: 23.

83 Bu ve başka örnekler için bkz. Aksan 1995: 13; İmer 1990: 145-146.

84 Aksan (1962: 215), Elisabeth Back'a dayanarak bunu şöyle ifade etmektedir: "Çevirme kelimelerin en büyük kısmı bileşik kelime, deyim ve çeşitli kelimelerden bir araya gelen kalıplaşmış sözler gibi çok üyeli unsurlardır. Öte yandan bu gibi unsurların başka dilden çevrilme olup olmadığının kestirilmesi, tek üyeli şekillerden daha kolaydır. Çünkü benzerlik gösteren unsurlar ve dolayısıyla benzerlik ihtimali birden ikiye, üçe çıkmış olur".

85 Bu sözcüğün dil devrimi sırasında alınmadığı, ancak o süreçte yerleşip kullanımının yaygınlaştığı belirtilmektedir. Bkz. Aksan 1976: 42.

86 Bu çalışmada temel aldığımız model ile doğrudan ilgili olmadığı için bu çalışmalara kaynakçada yer verilmeyecektir. Heyd, U. (1950). *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teaching of Ziya Gökalp*. London: Luzac and Harvil; Heyd, U. (1954). *Language Reform in Modern Turkey*. Jerusalem: Israel Oriental Society; Hazai, G. (1974). "Linguistics and language issues in Turkey": Fishman, J.A. (yay.) 1974a içinde. 127-162; Gallagher, Ch. F. (1971). "Language reform and social modernization in Turkey": Rubin, J. & B.H. Jernudd (yay.) içinde. 159-178.

87 Ayrıca dil planlaması sırasındaki girişimlerin Atatürk ilkeleriyle de kolaylıkla bağdaştığı belirtilmekte ve bu şöyle açıklanmaktadır (König 1987: 261): "1. Ulusalcılık (milliyetçilik) dili doğallaştırmak ile; 2. Laiklik, din dili olan Arapçanın gücünü yönetim altında tutmak ile; 3. Çağcıllık (inkılapçılık), çağcıllaşan toplumun iletişim gereksinimlerini karşılamak ile; 4. Cumhuriyetçilik, resmi ölçünlü dil kurmak ile; 5. Halkçılık aydın dili ile halk dili arasındaki farkı azaltmak ile; 6. Devletçilik, dil planlamasını amaçlayan resmi dilsel topluluk yaratmaya girişmek" ile ilişkili olmaktadır.

88 Fishman (1971: 11) ve daha pek çok araştırıcı Türkiye'deki dil planlamasının maddi yönünün devlet tarafından karşılandığını söylemektedir. Ancak ilk dönemde (1983'e kadar) TDK'nin simgesel nitelikli ufacık bir destek dışında, yasal olarak devletten maddi bir destek almadığı, eski TDK üyeleri ve yetkilileri tarafından dile getirilip açıklanmıştır.

KAYNAK KISALTMALARI

Atabe	Edib Ahmed B. Mahmud Yüknekî. *Atabetü'l-Hakayık*. Yay.: R. Rahmeti Arat. İstanbul. 1951.
Cerrahiye-i İlhaniye	Vecihe Kılıcoğlu (Hatiboğlu). *Cerrahiye-i İlhaniye*. Ankara. 1956.
Çarh.	Ahmed Fakih. *Çarhnâme*. Yay.: Mecdut Mansuroğlu. İstanbul. 1956.
Eren	Hasan Eren. *Türk Saz Şairleri Hakkında Araştırmalar I*. Ankara. 1952.
FD	Ferit Devellioğlu. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara. 1970.
Gökbilim Ter. Söz.	Abdullah Kızılırmak. *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara. 1969.
Köprülü	Fuad Köprülü. *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî-i Basit*. İstanbul. 1928. Divan-ı Türkî-i Basit bölümü.
Kudret	Cevdet Kudret. *Karagöz. Cilt II*. Ankara. 1969.
KB	*Kutadgu Bilig I*: metin. Yay.: R. Rahmeti Arat. İstanbul. 1947.

Mevlid	Süleyman Çelebi. *Vesîletü'n-Necât. Mevlid.* Yay.: Ahmed Ateş. Ankara.1954.
Tekin 1995a	Talât Tekin. *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul 1995.
Tekin 1997a	Talât Tekin. *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara. 1997.
Tezkiretü'l-Evliya	Ebu'l-Leys Semerkandi. Tezkiretü'l Evliya (Tercümesi), inceleme - metin - indeks. Yay.: Selâhattin Olcay. Ankara. 1965.
TS	*Türkçe Sözlük*. Ankara (kullanılan baskılar ayraç içinde verilmiştir)
Yerbilim Ter.Söz.	H.N.Pamir-Ö.Özturanlı. *Yerbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara. 1971.
Yunus	Yunus Emre. *Risâlât al-Nushiyya ve Dîvân*. Yay.: Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul. 1965.

KAYNAKÇA

*Burada yalnızca doğrudan başvurduğumuz çalışmalar bulunmaktadır. Yararlandığımız kitap ve makaleler içinde yer alan çalışmalara kaynakçada yer verilmemiştir.

Aksan, D. (1962). "Anlam alışverişi olayları ve Türkçe": *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1961. Yay.: A.S. Levend-A. Ateş- H. Mazıoğlu. Ankara: TDK. 207-273.

Aksan. D. (1969). "Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar": *Necati Lugal Armağanı.* Ankara: TTK Basımevi. 97-108.

Aksan, D. (1971). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi.* Ankara: DTCF.

Aksan, D. (1976). *Tartışılan Sözcükler ve Özleşme Sorunu*. Ankara: TDK.

Aksan, D. (1977). "Köktürkçeden bugüne Türkçede ödünçlemeler üzerine bir sözcük istatistiği araştırması": *Türk Dili*, XXXVI/313. 344-347.

Aksan, D. (1995). "Kentleşme ve dile yansıması": *Dilbilim Araştırmaları 1995.* Yay.: A. Kocaman ve öt. Ankara: Bizim Büro Basımevi. 11-14.

Aksoy, Ö.A. (1980). *Dil Yanlışları.* Ankara: TDK.

Aksoy, Ö.A. (1982). *Dil Gerçeği.* Ankara: TDK.

Aksoy, Ö.A. (1986a). "Özleşme açısından anayasamızın dili": S.Özel-H.Özen- A. Püsküllüoğlu (yay.) 1986 içinde. 138-149.

Aksoy, Ö.A. (1986b). "Üç "kılavuz" arasında": S.Özel-H.Özen- A Püsküllüoğlu (yay.) 1986 içinde. 213-216.

And, M. (1969). *Geleneksel Türk Tiyatrosu*. Kukla Karagöz Ortaoyunu. Ankara: Bilgi.

(Arsal), Sadri Maksudi [1930] *Türk Dili İçin*. Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatından.

Bartsch, R. (1987). *Norms of Language. Theoretical and Practical Aspects*. London and New York: Longman.

Başkan, Ö. (1974). "Terimlerde özleşme sorunu": *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1973-1974. Yay.: A.S. Levend-S. Buluç- D. Aksan- A. Dilâçar. Ankara: TDK. 173-184.

Başkan, Ö. (1988). "Türkçede harf devrimi üzerine ayrıştırmalar": *II. Dilbilim Sempozyumu*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi (yayınlanmamış bildiri).

Boeschoten, H. (1991). "Aspects of language variation": *Turkish Linguistics Today*. Yay.: H. Boeschoten-L. Verhoeven. Leiden: E.J. Brill. 149-176.

Boeschoten, H. (1993). "Türkçe'de bağıntı sıfatları sınıfı: Batılılaşmada süreklilik": *Türk Dilleri Araştırmaları*, c. 3: *Talât Tekin Armağanı*. Yay.: T.Tekin-M. Ölmez. Ankara: Simurg. 57-68.

Boeschoten, H. (1997). "The Turkish language reform forced into stagnation": *Undoing and Redoing Corpus Planning*. Yay.: M. Clyne. Berlin/NY: Mouton de Gruyter. 357-383.

Brendemoen, B. (1990). "The Turkish language reform and language policy in Turkey": *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*. Yay.: G. Hazai. Budapest: Akadémiai Kiadó. 454-493.

Cobarrubias, J. & J.A. Fishman (yay.) (1983). *Progress in Language Planning. International Perspectives*. The Hague: Mouton.

Cobarrubias, J. (1983) "Ethical issues in status planning": Cobarrubias, J. & J.A.Fishman (yay.) 1983 içinde. 41-85.

Cooper, R.L. (1989). *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Çotuksöken, Y. (1996). *Okul Sözlüğü'nün Eleştirisi*. İstanbul: İnsancıl.

Daoust, D. (1997). "Language planning and language reform": *The Handbook of Sociolinguistics*. Yay.: F. Coulmas. Oxford: Blackwell. 436-455.

Demircan, Ö. (1997). "Güneş-Dil Teorisi": Zeyrek, D.-Ş. Ruhi (yay.) 1997 içinde. 13-34.

Dilâçar, A. (1962). *Devlet Dili Olarak Türkçe*. Ankara: TDK.

Dilâçar, A. (1971). "Gramer: Tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi": *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*. Yay.: A.S.Levend-A. Caferoğlu-H.Eren. Ankara: TDK. 83-145.

Dilçin, C. (1974). "Cumhuriyet döneminde yeniden canlandırılan Türkçe sözcükler": *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*. Ankara: DTCF. 99-103.

Doğançay-Aktuna, S. (1995a). "An evaluation of the Turkish language reform after 60 years": *Language Problems and Language Planning,* 19 (3). 221-249.

Doğançay-Aktuna, S. (1995b). "Language planning and education: An intertwined matrix": *Dilbilim Araştırmaları 1995.* Yay.: A. Kocaman ve öt. Ankara: Bizim Büro Basımevi. 77-95.

Dündar, C. (1998): "Çocukluğa veda": *Yeni Yüzyıl,* 23 Ağustos 1998.

Emecan, N. (1998). *1960'tan Günümüze Türkçe. Bir Sözlük Denemesi.* İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat.

Fasold, R. (1987). *The Sociolinguistics of Society.* Oxford: Basil Blackvell (ilk baskı: 1984).

Ferguson, Ch.A. (1968). "Language development": Fishman, J.A.-Ch.A.Ferguson-J. Das Gupta (yay.) 1968 içinde. 27-35.

Fishman, J.A.- Ch.A. Ferguson- J. Das Gupta (yay.) (1968). *Language Problems of Developing Nations.* New York: John Wiley & Sons.

Fishman, J.A. (1971). "The impact of nationalism on language planning": Rubin, J. & B.H. Jernudd (yay.) 1971 içinde. 3-19.

Fishman, J.-J. Das Gupta- B.H. Jernudd- J. Rubin (1971). "Research outline for comparative studies": Rubin, J. & B.H. Jernudd (yay.) 1971 içinde. 293-305.

Fishman, J.A. (yay.) (1974a). *Advances in Language Planning.* The Hague: Mouton.

Fishman, J.A. (1974b). "Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning": Fishman, J.A. (yay.) 1974a içinde. 79-102.

Fishman, J. A. (1974c). "Language planning and language planning research: the state of the art": Fishman, J.A. (yay.) 1974a içinde. 15-33.

Garvin, P.L. (1973). "Some comments on language planning": Rubin, J. & R. Shuy (yay.) 1973 içinde. 24-33.

Gorman, T.P. (1973). "Language allocation and language planning in a developing nation": Rubin, J. & R. Shuy (yay.) içinde. 72-81.

Gökalp, Z. (1963). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık (ilk baskı 1923).

Haugen, E. (1971). "Instrumentalism in language planning": Rubin, J. & B.H. Jernudd (yay.) 1971 içinde. 281-289.

Haugen, E. (1983). "The implementation of corpus planning": Theory and practice": Cobarrubias, J. &J.A. Fishman (yay.) 1983 içinde. 269-290.

Ismarlama Ders Kitapları Üzerine Rapor. Ankara: TDK. 1976.

İmer, K. (1973) "Türk yazı dilinde Dil Devriminin başlangıcından 1965 yılı sonuna kadar özleşme üzerine sayıma dayanan bir araştırma": *Türkoloji Dergisi*, V/1. Ankara: DTCF. 175-190.

İmer, K. (1976). *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*. Ankara: TDK.

İmer, K. (1981). " "Devrim"i Cumhuriyet döneminde ilk kez Atatürk kullandı": *Arayış*, sayı: 14: 23.

İmer, K. (1990). *Dil ve Toplum*. Ankara: Gündoğan.

İmer, K. (1992) "Latin yazısının Türkçedeki etkileri": *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*. Yay.: T.Tekin. Ankara: Şafak Matbaacılak. 75-101.

İmer, K. (1994) "Toplumdilbilim kavramları ışığında Türk Dil Devriminin değerlendirilmesi": *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*. Ankara: Dil Derneği. 75-87.

İmer, K. (1995a). "Kentleşme ve Türkçe": *Dilbilim Araştırmaları 1995*. Yay.: A. Kocaman ve öt. Ankara: Bizim Büro Basımevi. 15-19.

İmer, K. (1995b). "Toplumsal süreçlerin dile yansıması": *Dilbilim Araştırmaları 1995*. Yay.: A. Kocaman ve öt. Ankara: Bizim Büro Basımevi. 24-38.

İmer, K. (1996). "Neologisms in Turkish": *Current Issues in Turkish Linguistics. Proceedings of the Fifth International Conference on Turkish Linguistics*. Vol. 1. Yay.: B.Rona. Ankara: Hitit. 75-84.

İmer, K. -A. Kocaman- S. Özsoy (1996). "Dilbilimde terimleşme çabaları": *X. Dilbilim Kurultayı Bildirileri. 22-24 Mayıs 1996*. Yay.: L. Oktar-A.C.Değer. İzmir: Ege Üniversitesi .77-81.

İmer, K. - N.E.Uzun (yay.) (1997). *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri*. 7-9 Ağustos 1996. Ankara: Ankara Üniversitesi yayını.

İmer, K. (1998). "Language reform in Turkey and its aftermath": Johanson, L. ve öt. (yay.) 1998 içinde. 607-618.

İnan, M.R. (1979). "Atatürk devrimleri ve yazı değişimi, yazı devrimi": *Yazı Devrimi*. Ankara: TDK. 43-69.

Jernudd, B.H.- J. Das Gupta (1971). "Towards a theory of language planning": Rubin, J.& B.H. Jernudd (yay.) 1971 içinde. 195-215.

Jernudd, B.H. (1973). "Language planning as a type of language treatment": Rubin, J. & R. Shuy (yay.) 1973 içinde. 11-23.

Johanson, L. ve öt. (yay.) (1998). *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics August* 3-6, 1994 (Turcologica 32). Wiesbaden: Harrasowitz.

Karahan, F. - G. König (1997). "Bir grup öztürkçe sözcükle ilgili toplumdilbilimsel bir araştırma": D. Zeyrek- Ş. Ruhi (yay.) 1997 içinde. 147-161.

Karam, F.X. (1974). "Toward a definition of language planning": Fishman, J.A. (yay.) 1974a içinde. 103-124.

Keleş, R. (1995). "Kentleşme ve Türkçe": *Dilbilim Araştırmaları 1995*. Yay.: A. Kocaman ve öt. Ankara: Bizim Büro Basımevi. 1-5.

Kocaman, A. (1994). "Türkçe çevirilerde dil kullanımı üzerine": *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*. Ankara: Dil Derneği. 42-47.

Kocaman, A. (1995). "Kentleşme ve Dil": *Dilbilim Araştırmaları 1995*. Yay.: A. Kocaman ve öt. Ankara: Bizim Büro. 20-22.

Kocaman, A. (1998). Stylistic fluctuations in the use of everyday Turkish": Johanson, L. ve öt. (yay.) 1998 içinde. 485-497.

Korkmaz, Z. (1963). *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi.* Ankara: DTCF.

Köksal, A. (1983a). "Bilim dili": *Türk Dili,* XLVI/373. 8-15.

Köksal, A. (1983b). "Elli yıl boyunca Türk Dil Kurumu Terim Kolu çalışmaları": *Türk Dili,* XLVII/381. 269-278.

Köksal, A. (1983c). "Ulusal bilim dilinin gelişmesi bir çağdaşlaşma aracıdır": *Türk Dili,* XLVI/375. 136-139.

König, W.D.(1987). "On some sociolinguistic aspects of language reform in Turkey": *Studies on modern Turkish. Proceedings of the third conference on Turkish Linguistics.* Yay.: H.E.Boeschoten- L.Th Verhoeven. Tilburg: Tilburg Universitiy Press. 259-270.

Köse, Ş. (1992). *1985-1990 Yılları Gazete Diline Ait Bir Sayım Araştırması.* Ankara: DTCF (yayınlanmamış lisans çalışması).

Kreiser, K. (1983). "Zum gegenwärtigen (1979/80) Stand des Spreitstreits in der Türkei am Beispiel einer Neologismen (eşgüdüm, özveri, ivedi)": *XXI. Deutscher Orientalistentag. Ausgewaehlte Vorträge.* Yay.: F. Steppat. *ZDMG Supplement* V. 320-332.

Kudret, C. (1968). *Karagöz* 1. Ankara: Bilgi.

Külebi, O.- A. Kocaman (1997) "-(s)el ekinin kullanımı üzerine": İmer, K. - N.E. Uzun (yay.) 1997 içinde. 207-212.

Labov, W. (1970). "The study of language in its social context": *Studium Generale 23*. 20-87.

Lecompte, G. (1980). "Ruhsal dilbilim": *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları 1*. Ankara: TDK. 149-156.

Levend, A.S. (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: TDK.

Lewis, G.L. (1997). "Turkish language reform: the episode of the Sun-Language Theory": *Turkic Languages* 1. Yay.: L. Johanson. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag. 25-40.

Muhtasar Türkçe Gramer. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Milli Eğitim Bakanlığının "1000 Temel Eser" Dizisi Üzerine Rapor. Ankara: TDK , 1971.

Nahir, M. (1984) "Language planning goals: A classification": *Language Problems and Language Planning*, 8 (3). 294-327.

Neustupný, J.V. (1974). "Basic types of treatment of language problems": Fishman, J.A. (yay.) 1974a içinde. 37-48.

Osam, N. (1997). "Türkçe'nin sözcük dağarcığı kirlendi mi?": İmer, K.- N. E. Uzun (yay.) 1997 içinde. 213-220.

Özel, S. (1977). *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Bileştirme*. Ankara: TDK.

Özel, S. (1986). ""Yazım" kılavuzundan "imlâ" kılavuzuna": Özel, S. - H. Özen - A. Püsküllüoğlu (yay.) 1986 içinde. 162-167.

Özel, S.- H. Özen - A. Püsküllüoğlu (yay.) (1986). *Atatürk'ün Türk Dil Kurumu ve Sonrası*. Ankara: Bilgi.

Özsoy, S.A. (1996). "Kitle iletişim araçları, dil ve anadili öğretimi üçlemi": *Dilbilim Araştırmaları 1996*. Yay.: A. Kocaman ve öt. Ankara: Bizim Büro Basımevi. 216-229.

Rabin, C. (1971). "A tentative classification of language planning aims": Rubin, J. & B.H. Jernudd (yay.) 1971 içinde. 277-279.

Ray, P.S. (1968). "Language standardization": *Readings in the Sociology of Language*. Yay.: J.A. Fishman. Mouton & Co.N.V. Publishers. 754-765.

Rubin, J. (1971). "Evaluation of language planning": Rubin, J. & B.H. Jernudd (yay.) 1971 içinde. 217-252.

Rubin, J. & B.H. Jernudd (yay.)(1971). *Can Language be Planned? Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations*. Honolulu: The University of Hawaii.

Rubin, J. & R. Shuy (yay.) (1973). *Language Planning. Current Issues and Research*. Washington D.C.: Georgetown University Press.

Sayalı, M. (1992). *Türkçe Sözlük (1988) Üzerine Leksikolojik Bir Değerlendirme*. Ankara: DTCF (yayımlanmamış lisans tezi. Bu çalışma 1992 yılında *Çağdaş Türk Dili* , sayı: 58,59,60'ta özetlenerek yayınlanmıştır).

Steuerwald, K. (1963) *Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart*, c. 1: *Die türkische Sprachpolitik seit 1928*. Berlin-Shöneberg.

Tauli, V. (1974). "The theory of language planning": Fishman, J.A. (yay.) 1974a içinde. 49-67.

Tekin, T. (1994). "Zeynep Korkmaz'ın Gramer Terimleri Sözlüğü üzerine bir eleştiri (I)": *Çağdaş Türk Dili*, VI1/82. 2-13.

Tekin, T. (1995a). *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.

Tekin, T. (1995b). "Kentlileşme ve Türkçe": *Dilbilim Araştırmaları 1995*. Yay.: A. Kocaman ve öt. Ankara: Bizim Büro Basımevi. 6-10.

Tekin, T. (1995c). "Zeynep Korkmaz'ın Gramer Terimleri Sözlüğü üzerine bir eleştiri (II)": *Çağdaş Türk Dili*, V11/83. 3-14.

Tekin, T. (1995d). "Zeynep Korkmaz'ın Gramer Terimleri Sözlüğü üzerine bir eleştiri (III)": *Çağdaş Türk Dili*, V11/84. 2-13.

Tekin, T. (1997a). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara: Simurg.

Tekin, T. (1997b). "Türkçe ve Edebiyat ders kitapları (1)": *Çağdaş Türk Dili*, X/118. 12-16.

Tekin, T. (1998). "Türkçe ve Edebiyat ders kitapları (11)": *Çağdaş Türk Dili*, X/121. 2-5.

Thomas, G. (1991). *Linguistic Purism*. London & New York: Longman.

Thorburn, T. (1971). "Cost-benefit analysis in language planning": Rubin, J. & B.H. Jernudd (yay.) 1971 içinde. 253-262.

Uç, T. (1988a) . " Her yönüyle yeni baskı Türkçe Sözlük(I)": *Çağdaş Türk Dili*, I/10. 466-470.

Uç, T. (1988b) . "Her yönüyle yeni baskı Türkçe Sözlük (II)" : *Çağdaş Türk Dili*, I/11, 523-528.

Uç, T. (1994). "İlk baskısından bu yana Türkçe Sözlük": *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü.* Ankara: Dil Derneği. 15-17.

Yemenici, A. (1996). "Söylem çözümlemesi: Türk, İngiliz ve Amerikan kültürlerinde anlatılan öykülerin kültürel bir çerçeve içinde incelenmesi": *Dilbilim Araştırmaları* 1996. Yay.: A. Kocaman ve öt. Ankara: Bizim Büro Basımevi. 37-58.

Zeyrek, D. - Ş. Ruhi (yay.) (1997). *XI. Dilbilim Kurultayı. Bildiriler.* 22-23 Mayıs 1997. Ankara: ODTÜ.

SÖZLÜKÇE

*Sözlükçe yalnızca bu çalışmada kullanılan terimlerle sınırlandırılmıştır ve Kaynakça'nın başında yıldız (*) ile yapılan açıklama bu sözlükçe için de geçerlidir. Terimlerden birkaçının İngilizce karşılıkları verilememiştir. Çünkü yararlandığımız kaynaklarda bu terimler için kullanılan İngilizce karşılıklara rastlanmamıştır.

alt değişke (low variety): Ch. Ferguson doğrultusunda ikideğişkeliliğin bulunduğu toplumlarda üst değişkeye karşıt olarak daha çok aile ve akrabalar arasında, resmi olmayan durumlarda ve halk yazınında kullanılan değişke. krş. **üst değişke.**

araç yaklaşımı (instrumental approach): Dilin bir araç (iletişim aracı) olduğunu temel alan dil planlama yaklaşımı. Bu planlama yaklaşımında dil, kendisinden daha açık ve esnek olduğu kabul edilen dillerin özelliklerine sahip duruma getirilerek geliştirilmeye çalışılmaktadır. krş. **toplumdilbilim yaklaşımı.**

baskın dil sürdürümü (dominant language maintenance): Bir toplumun kendi dili baskın ve çoğunluk tarafından konuşulmakta iken dışarıdan bir tehditle karşılaşması durumu. Bu tehdit teknolojik, siyasal ya da ekonomik açıdan etkili toplumların dilinden gelmektedir. krş. **etnik dil sürdürümü.**

biçemsel yalınlaştırma (stylistic simplification): İletişimdeki belirsizliği azaltmak amacıyla sözvarlığı, dilbilgisi ve biçemde dil kullanımını yalınlaştırma. Nahir (1984)'e göre dil planlaması amaçlarından biri olan biçemsel yalınlaştırma, hem profesyoneller ve bürokratlar ile halk arasında, hem de profesyoneller ve bürokratların kendi aralarındaki iletişimde belirsizliği azaltmaya yöneliktir. İletişim engelleri nedeniyle yargıda yaşanan sorunlar, tıp diliyle ilgili belirsizlikler, bankalarda kredi formlarının anlaşılmasındaki zorluklar vb. konunun önemini ortaya koymaktadır.

bileştirme (compounding): Aynı ya da değişik sözcük sınıflarından iki ya da daha çok sözcüğün yan yana getirilerek kullanılması. Örneğin *önsöz, önsezi, büyükelçi, akaryakıt, sözdizim, biçimbirim* gibi.

bütünce planlaması (corpus planning): Dil planlaması alanında dilin kodlanması ve genişletilmesini kapsayan planlama süreci. Kodlama, aynı zamanda ölçünleştirme süreçleri olup bu kapsamda yazılaş(tır)ma, dilbilgiselleş(tir)me ve sözcükleş(tir)me yer almaktadır. Genişletme ise işlevsel açıdan dilin gelişmesi olup bu kapsamda terimsel çağcıllaş(tır)ma ve biçemsel gelişme yer almaktadır. Bütünce planlaması terimi, konum planlaması terimi ile birlikte, ilk olarak Kloss tarafından kullanılmıştır (1969). krş. **konum planlaması.**

canlandırma (revival): Toplumda az konuşulan ya da hiç konuşulmayan bir dili normal iletişim aracı görevini yapacak duruma getirme. Nahir (1984)'e göre dil planlamasının amaçlarından biri. Sözvarlığının özleştirilmesi sırasında yapılan canlandırma, dilin eski dönemlerinde var olan ama sonradan unutulmuş olan öğeleri eski yapıtlardan tarayarak ortaya çıkarma ve yeniden kullanıma sunma anlamını taşımaktadır.

çoğul harfleme: Türkçeyi yazma açısından Arap alfabesindeki birden çok harfin Türkçe konuşanlar tarafından tek ses olarak duyulması ve Latin alfabesinde tek harf ile gösterilmesi durumu. Örneğin Arap alfabesindeki dal, dat, tı için Latin yazısında >d< ; se, sad ve sin için yalnızca >s< kullanılmaktadır.

çoğul sesleme: Türkçeyi yazma açısından Arap alfabesindeki bir harfin Latin alfabesinde birden çok harf ile karşılanması ve birden fazla sese karşılık olması durumu. Örneğin Arap yazısındaki elif, Latin yazısında 8 sesbirimi, vav ise 5 sesbirimi karşılamaktadır.

değişke (variety): Bir dilin farklı bölgelerde, yörelerde gruplarda, durumlarda kullanılan biçimi.

dış özleştirme (external purification): Nahir (1984)'e göre dilin 'temiz' (purity) kalmasını sağlamak ve onu yabancı etkilerden korumak için kullanım ko-

nusunda açıklamalar yapmak, kurallar koymaktır. krş. **iç özleştirme.**

dilbilgiselleş(tir)me (grammatication): Bütünce planlaması alanında kodlayıcılar tarafından yazılaştırılan dilin işleyiş kurallarının çıkarılması, bir araya getirilmesi ve düzenlenmesi.

dil devrimi (language reform): Nahir (1984)'e göre bir dilde kullanımı kolaylaştırmak amacıyla yazıda, yazımda, sözvarlığında ya da dilbilgisi alanında ortaya konan yalınlaştırma etkinlikleri. Geniş anlamıyla dil devrimi, dil planlamasıyla eşanlamlı görülebilmektedir. Nahir dil devrimini, dil planlaması amaçlarından yalnızca biri olarak görmekte, öteki amaçlar arasında bulunan özleştirme ve canlandırmanın tersine dil devriminin dil kullanımının kolaylaştırılması isteğine yönelik olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Heyd (1954)'e dayanarak Atatürk'ün yazıda ve sözvarlığında yaptığı dil devriminin kitle düzeyinde ve çok başarılı olduğunu da eklemektedir.

dildışı amaçlar (extra-linguistic aims): Rabin (1971) tarafından ortaya konan sınıflama önerisi doğrultusunda dil planlaması alanında dildışı görünen amaçlar. Bunlar toplumbilimcilerin ve siyasetbilimcilerin ilgi alanında ortaya çıkmaktadır. Bu amaçların uygulanması genellikle dil öğretimini kapsadığı için bu tür planlama, eğitim planlamasına doğru kayma eğilimindedir. Yatay, dikey ve

artzamanlı boyuttaki dildışı amaçlardan söz edilmektedir. krş. **dilsel amaçlar, yarıdilsel amaçlar.**

dil düzenlemesi (language regulation): Gorman (1973)'a göre dil belirlemesi *(language allocation)* ve dil planlamasını içine alan süreç. Dil düzenlemesi sürecinde bu iki terimin birbirinden ayrılması gerektiğini öne süren Gorman'a göre dil belirlemesi, bir dilin kullanım alanının (işlevsel alanının) genişletilmesi ya da daraltılması anlamında otoritenin verdiği kararın sürdürülmesi demektir. Bu kapsamda dil planlaması ise seçme, kodlama ve bazı durumlarda yazım, dilbilgisi, sözvarlığı ya da anlam özellikleri ile ilgili birbiriyle bağıntılı önlemler almak ve bütünceyi geniş kesimlerde yaygınlaştırmak anlamına gelmektedir. Dil düzenlemesi terimi, Haugen (1983) tarafından ortaya konan dil planlaması modelindeki etkinliklerin pek çoğunu kapsar görünmekle birlikte tümünü kapsamamaktadır. Haugen (1983)'ın anlayışındaki dil planlaması, tüm süreci açıklayan ve yaygınlaşmış olan bir terimdir.

dili düzeltme (dilin ıslahı): 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında üst değişke durumundaki Türkçede (Osmanlıcada) Arapça ve Farsçadan ödünçlenmiş dilbilgisi özelliklerinin azaltılması konusundaki öneriler ve bu konuda kısmen uygulanan yalınlaştırma girişimi. Böylece ortaya çıkacak dili halk (alt değişkeyi kullananlar) da anlayabilecek ve ulusçuluk *(nationism)* düşüncesi etrafında toplanabi-

lecektir. Sadri Maksudi (Arsal) [1930], bu terimi (dil ıslahı) dili işleme anlamında kullanmıştır. Bununla halk dilinde kullanılan sözvarlığının toplanmasını, bu sözlere edebi ve bilimsel yapıtlarda yer verilmesini, aynı sözlerden terimler yaratılmasını ve bunların yabancı dillerden alınmış sözlerin yerine konmasını amaçlamaktadır.

dili işleme (language cultivation): Haugen (1983) doğrultusunda işleve yönelik planlama kapsamında toplum ile ilgili olarak uygulamayı (düzeltme süreçlerini ve değerlendirmeyi), dil ile ilgili olarak genişletmeyi (terimsel çağcıllaştırma ve biçemsel gelişmeyi) içine alan planlama süreci.

dili iyileştirme (language treatment): Neustupny (1974) tarafından dil planlamasını karşılamak üzere önerilen, başka birkaç araştırıcı tarafından da kullanılan, ancak tüm dil planlama sürecini açıklamadığı ve hastalığa gönderimde bulunduğu için Haugen tarafından yetersiz bulunan bir terim.

dillerarası iletişim (interlingual communication): Nahir (1984)'e göre dil planlaması amaçlarından biri anlamında bu terim, farklı toplulukların üyeleri arasındaki dilsel iletişimi kolaylaştırmak demektir. Bu da Esperanto gibi yapay (yardımcı) bir dilin ya da İngilizce gibi geçer dil *(lingua franca)* olarak yaygın biçimde kullanılan bir dilin dünyanın her yerinde ya da bazı yerlerinde sözlü ve yazılı olarak kullanımının arttırılmasıyla gerçekleşir.

dil mühendisliği (language engeneering): Dil planlaması terimi yaygınlaşmazdan önce bazı araştırıcıların dil planlaması yerine kullandıkları terim. 1950'li yıllarda ve 60'lı yılların başında daha çok yarı ölçünleşmiş dillerin yazılması, ölçünleştirilmesi çabalarını karşılamak üzere ve dilin geliştirilmesinde bilinçli olarak kılavuzluk etmek anlamında kullanılmıştır.

dil planlaması (language planning): Ulusal alanda bulunan dil sorunlarını çözme amacıyla yapılan planlama. Çok çeşitli etkinlik alanlarını kapsayan dil planlaması örgütlü, yönetimin onayladığı bir girişimdir. Dil, hem konum (status) hem de bütünce (corpus) açısından planlanır. Konum planlaması toplum, bütünce planlaması dil ile ilgilidir. Toplum ile ilgili olan süreçte seçim (kararlaştırma süreçleri) ve uygulama (eğitimsel yayılma), dil ile ilgili olan süreçte kodlama (ölçünleştirme süreçleri) ve genişletme (işlevsel gelişme) söz konusudur. Dil planlaması sürecinde biçime yönelik planlama (siyasa planlaması) ile işleve yönelik planlama (dili işleme) da birbirinden ayrılmaktadır. Biçime yönelik planlama kapsamında seçim (sorunu ortaya koyma ve normları belirleme) ve kodlama (yazılaştırma, dilbilgiselleştirme, sözcükleştirme) yapılırken işleve yönelik planlama kapsamında uygulama (düzeltme ve değerlendirme) ve genişletme (terimsel çağcıllaştırma ve biçemsel geliştirrne) yapılmaktadır.

dil politikası (glottopolitics): Hall (1951) tarafından dil ile ilgili bilimin devlet politikasına uygulanması anlamında kullanılmış bir terim. Bu anlamıyla dil planlamasının toplum ile ilgili yönünü kapsadığı varsayılabilir.

dilsel amaçlar (linguistic aims): Rabin (1971) tarafından ortaya konan sınıflama önerisi doğrultusunda dil planlaması alanında dilsel nitelikli görünen amaçlar. Bu amaçlar dilbilimci ile yazarların işbirliğini gerektiren, dilin sözvarlığını, yapısını ve biçemini ilgilendiren amaçlardır. krş. **yarıdilsel amaçlar**, **dildışı amaçlar.**

dilsel çoğulculuk (linguistic pluralism): Konum planlaması kapsamında düşünülebilecek olan ve Cobarrubias (1983)'a göre dil planlamasını yönlendiren dört ilkeden biri. Bu ilke bir ülkede farklı dil konuşan grupların varlığını, bunların dillerini sürdürme ve eşit temellere dayanarak işleme haklarının bulunmasını içermektedir. İsviçre, Belçika, Sri Lanka vb. kimi ülkelerde resmi olarak iki ya da daha çok dil bulunması bu ilkenin geçerli olmasındandır. krş. **dilsel benzeş(tirme)**, **yerlileştirme**, **uluslararasılaştırma.**

dil siyasası (language policy): Zaman zaman dil planlamasıyla eşanlamlı olarak kullanılmış olan bir terim. Bu terimin dil planlamasının biçime yönelik planlama kapsamında hem kararlaştırma (seçim)

hem de ölçünleştirme (kodlama) süreçlerini kapsadığı varsayılabilir.

dil sürdürümü (language maintenance): Bir grubun anadilinin, ilk ya da ikinci dil olarak kullanımının korunması. Nahir (1984)'e göre dil planlamasının amaçlarından biri olan dil sürdürümü; siyasal, ekonomik, eğitimsel ya da başka türden baskıların tehdit oluşturduğu, iletişim aracı, kültürel kimlik, grup kimliği ya da ulusal kimlik simgesi olarak bir dilin konumunun düşürüldüğü durumlarda söz konusudur. krş. **baskın dil sürdürümü**, **etnik dil sürdürümü.**

edinim planlaması (acquisition planning): Kloss (1969) tarafından yapılan konum ve bütünce planlaması ayrımına Cooper (1989) tarafından eklenmesi gerekli görülen üçüncü ulam. Bütünce planlaması dilin kendisine, konum planlaması dilin kullanımına yönelik iken edinim planlaması dilin kullanıcılarına yöneliktir. Planlama bir dilin kullanımını arttırmaya yönelik olduğunda konum planlamasına girer. Ancak konuşan, yazan, dinleyen ve okuyanların sayısını arttırmaya yönelik olduğunda edinim planlamasına girer. Ayrıca konum ve bütünce planlaması yoluyla amaçlanan biçim ve işlevdeki değişmeler bir dilin kullanıcılarının sayısını etkiler ve bu durumdan etkilenebilir. Yeni kullanıcılar yeni kullanımlar getirebilir. Biçim, işlev ve edinim birbiriyle ilintili olduğu için bunlardan herhangi birinde

yapılan planlama diğerini de hesaba katmak durumundadır.

etnik dil sürdürümü (ethnic language maintenance): Etnik bir dilin konumu yükseltilerek o dilin öğrenilmesinin, ediniminin, ve kullanımının teşvik edilmesi ve bunların kolaylaştırılarak o dillerin korunması durumu. krş. **baskın dil sürdürümü.**

geçer dil (lingua franca): Anadilleri değişik olan ve ortak bir doğal dile sahip olmayan topluluklar arasında iletişim aracı olarak kullanılan dil. Eski dönemlerde Haçlı Seferleri sırasında Provansal dili, İskender'in fetihleri sonucunda Yunanca, Roma İmparatorluğunun yayılması sonucu Latince geçer dil olarak kullanılmıştır. Hindistan'da Hindu, Uganda'da Swahili ve Luganda geçer dil olarak kullanılmıştır. Günümüzde İngilizce tüm dünyada geçer dil durumundadır.

genişletme (elaboration): Bütünce planlaması kapsamında çağcıl dünyanın işlevlerini yerine getirmek için bir normun sürekli olarak uygulanması. Bu anlamda genişletme, terimsel çağcıllaş(tır)ma ve biçemsel gelişmeyi içine almaktadır.

iç özleştirme (internal purification): Norm dışı kullanımlarla ortaya çıkan sapmalara karşı var olan ve kabul edilmiş ölçünlü kodu korumaktır. krş. **dış özleştirme**

ikideğişkelilik (diglossia): Bir ülkede yazı dilinin iki farklı değişkesinin bulunması durumu. Ch. Ferguson tarafından aynı dilin, kullanımda birbirinden çok ayrı özellikler gösteren farklı iki değişkesi için önerilmiş ve ölçünlü Almanca-İsviçre Almancası, Fransızca-Haiti kırrna anadili (kreolü), klasik Arapça-Mısır Arapçası, Yunanistan'daki Katharevusa-Dhimotiki üst ve alt değişkeler için örnek verilmiştir. Türkiye'de 16.-20. yüzyıllar arasındaki halk edebiyatı ile divan edebiyatı da ikideğişkelilik ortaya koymaktadır.

ikincil kodun ölçünleştirilmesi (auxilary-code standardization): Belirsizliği azaltarak iletişimi geliştirrnek, değişen toplumsal ve siyasal gereksinimlere karşılık vermek amacıyla bir dilin fazla önemli olmayan yanlarını ölçünleştirmek ya da o yönlerde değişiklikler yapmak. Örneğin işitme engelliler için göstergelerin ölçünleştirilmesi, yeradlarının değiştirilmesi ve ölçünleştirilmesi, çevriyazı kurallarının belirlenip ölçünleştirilmesi gibi. Nahir (1984)'e göre ikincil kodun ölçünleştirilmesi dil planlaması amaçlarından biridir.

işleme yaklaşımı (cultivation approach): Dil sorunlarının çözümünde Neustupný (1974) tarafından ortaya konan iki yaklaşımdan biri. İnsanbilimsel (antropolojik) ya da dar ölçekli *(microscopic)* bir yaklaşım olarak nitelendirilmektedir. Doğruluk, etkililik, biçem, iletişim kapasitesi konusundaki kısıtla-

malar vb. ile belirlenir. İşleme yaklaşımı genelde kamuya, özelde aydınlara yöneliktir. Neustupný'ye göre bu yaklaşım gelişmiş toplumlarda ön plandadır ve çağcıl endüstrileşmiş toplumlardaki dilsel durumu araştırma ile bağıntılıdır. krş. **siyasa yaklaşımı.**

kod değiştirimi (code switching): Bir söylem ya da tümce içinde iki farklı kodun yan yana kullanılması durumu. İkidilliler, tıpkı tekdillilerin aynı dil içinde değişke ya da biçem değiştirimi yapmaları gibi iki dil arasında değiştirim yapmaktadırlar.

kodlama (codification): Dil planlaması alanında bütünce planlaması doğrultusunda yazılaştırma, dilbilgiselleştirme ve sözcükleştirme alanlarındaki etkinlikleri kapsayan süreç.

konum planlaması (status planning): Dil planlamasının toplum ile ilgili yönünde seçim ve uygulamayı kapsayan planlama süreci. Seçim kapsamında dil ve iletişim alanındaki sorunun/sorunların ortaya konması ve seçilen dilin/değişkenin normlarının belirlenmesi, uygulama kapsamında aynı dilin/değişkenin eğitim alanında yaygınlaştırılması ve böylece diğerleri karşısında konumunun yükseltilmesi söz konusudur. Konum planlaması terimi dil planlaması alanında ilk olarak Kloss tarafından kullanılmıştır (1969). Cobarrubias (1983) doğrultusunda konum planlaması alanında; dilsel benzeştirme, dilsel çoğulculuk, yerlileştirme ve uluslara-

rasılaştırma olarak anılan ilkeler göz önünde bulundurulabilir. krş. **bütünce planlaması.**

ödünçleme (borrowing): Bir başka dilden öğe alma ya da bir başka dilden alınmış öğe. Türkçede kullanılan *kafa* Arapçadan, *hasta* Farsçadan, *finans* Fransızcadan, *walkman* İngilizceden, *kambiyo* İtalyancadan yapılmış ödünçlemelere örnektir.

ölçünleştirme (standardization): Çoğunlukla tek siyasal birim olan bir ülkede/bölgede konuşulan bir dilin ya da ağzın, bölgelerüstü norm olarak benimsenmesine, o ülkenin/bölgenin başlıca dili ve sonuçta 'en iyi biçimi' olarak kabul edilmesine yönelik dönüştürme girişimi. Nahir (1984)'e göre dil planlamasının amaçlarından biri. Ray (1968)'e göre ölçünleştirme iki basamak içermektedir: Bunlardan birincisi yeni bir modelin yaratılması, ikincisi ise yaratılan bu modelin ötekiler karşısında geliştirilmesidir.

özleş(tir)me (purism, purification): Bir dilsel toplulukta bir dili koruma, yabancı kabul edilen ya da istenmeyen öğelerden kurtarma isteğinin açıklanması. Bütün dilsel düzeylere, ama öncelikle sözvarlığına yöneliktir. Thomas (1991)'a göre özleşme; dilleri planlama, işleme ve kodlamadaki bir görünümdür. Nahir(1984)'e göre dil planlaması amaçlarından biri olup iki türü bulunmaktadır. bkz. **dış özleştirme, iç özleştirme.**

sade dil: 20. yüzyıl başlarında Arapça ve Farsçadan ödünçlenmiş dilbilgisi özelliklerinin azaltılması yoluyla yapısal açıdan daha yalın duruma getirilmiş dil (Osmanlıca/Türkçe).

sadeleştirme (simplification): 20. yüzyıl başlarında Arapça ve Farsçadan ödünçlenmiş dilbilgisi özelliklerinin azaltılması yoluyla Türkçenin yapısal açıdan daha yalın duruma getirilmesi konusundaki girişim. Sonraki yıllarda sözvarlığında ödünçlemeler yerine dil planlaması ürünlerinin kullanılması yoluyla yapılan yalınlaştırmaları da kapsayacak biçimde kullanılmıştır.

seçim (selection): Dil planlaması alanında konum ve siyasa planlaması doğrultusunda dil ve iletişim sorunlarının ortaya konmasını, normların belirlenmesini ve birbiriyle çatışan normların konumlarının ayrılmasını kapsayan süreç. Bu süreçte toplumda konuşulan dillerden/değişkelerden hangisinin/hangilerinin seçileceği de yer almaktadır.

siyasa planlaması (policy planning): Haugen (1983)'ın görüşleri doğrultusunda dil planlamasında kararlaştırma (seçim) ve ölçünleştirme (kodlama) süreçlerini içeren biçime yönelik planlama süreci. Kararlaştırma süreçleri, sorunun ortaya konması ve normların belirlenmesini içeren bir seçim gerektirmekte olup ölçünleştirme süreçleri de yazılaştırma, dilbilgiselleştirme ve sözcükleştirmeyi içeren bir kodlama gerektirmektedir.

siyasa yaklaşımı (policy approach): Dil sorunlarının çözümünde Neustupný (1974) tarafından ortaya konan iki yaklaşımdan biri. Dil siyasası ve planlamasıyla ilişkili olup geniş ölçekli *(macroscopic)* bir yaklaşımdır ve yönetim ile ilgilidir. Bu yaklaşım ulusal dilin seçilmesi, ölçünleştirilmesi, okuryazarlık, yazım gibi sorunları kapsamakta, dil katmanlaşması ile ilgili olarak dilsel değişkeler ve onların dağılımları üzerinde durulmaktadır. Neustupný'ye göre siyasa yaklaşımının baskın olduğu toplumlar az gelişmiş, çağcıl ya da çağcıllaşmakta olan toplumlardır. krş. **işleme yaklaşımı.**

sözcükleş(tir)me (lexication): Bütünce planlaması alanında kodlamayla ilgili olarak uygun bir sözvarlığının ortaya konması, dildeki sözcüklerin kullanım alanlarının ve biçemlerinin belirlenmesi.

sözcüksel çağcıllaştırma (lexical modernization): Nahir (1984)'e göre dil planlaması amaçlarından biri olarak gelişmeleri için çok hızlı kavram ödünçleyen ölçünlü dillere yardımcı olmak için sözcük yaratma ve uyarlama.

terimleri birleştirme (terminology unification): Özellikle teknoloji ve bilim alanlarında iletişimdeki belirsizliği azaltmak amacıyla terimleri açıklığa kavuşturarak ve tanımlayarak birleştirilmiş terimler dizelgesi oluşturma. Nahir (1984)'e göre bu, dil planlaması amaçlarından biridir.

toplumdilbilim yaklaşımı (socio-linguistic approach): Dilin bir toplumsal kurum, kurum olduğu kadar da toplumsal bir kod olduğuna dayanan dil planlaması yaklaşımı. Bu yaklaşımda dil ile ilişkili toplumsal sorunlar tanınmakta, dil planlaması süreci planlanmış bir toplumsal değişim olarak görülüp incelenmekte, bir kaynak olarak dilin toplumsal yaşamı geliştirmede kullanılabileceği kabul edilmektedir. Ayrıca bu yaklaşım dilbilimsel seçeneklerden hangisinin sorunlu bir durumu çözebileceğini belirlemeye yöneliktir. krş. **araç yaklaşımı.**

türetme (derivation): Bir köke ya da gövdeye türetim ekleri getirilerek yeni sözlüksel birimler üretmek. Türkiyede dil planlaması sürecinde bu yolla pek çok yeni öğe sözlüğe girmiştir. Örneğin *gelenek, yayın, görev, tutum, girişim, yapı, bildiri* vb.

uluslararasılaştırma (internationalism): Konum planlaması kapsamında düşünülebilecek olan ve Cobarrubias (1983)'a göre dil planlamasını yönlendiren dört ilkeden biri. Bu ilke yerli (indigenous) olmayan yaygın bir iletişim dilinin resmi dil olarak ya da çeşitli düzeylerde öğretim dili olarak benimsenmesini kapsamaktadır. İngilizce pek çok ülkede bu ilke doğrultusunda resmi dil ya da çeşitli düzeylerde öğretim dili olarak benimsenmiştir. krş. **dilsel benzeş(tir)me, dilsel çoğulculuk, yerlileştirme.**

uygulama (implementation): Konum planlaması kapsamında, daha önce seçilmiş ve kodlanmış olan dil

biçimlerinin bir yazar, kurum ya da hükümet tarafından benimsenip yaygınlaştırılması yoluyla dili işlemeye yönelik olarak ortaya koyduğu etkinlik. Bu etkinlik yazılı dilde (kitap, broşür, ders kitabı), radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarında, eğitim alanında vb. ortaya çıkmaktadır.

üst değişke (high variety): Ch. Ferguson doğrultusunda ikideğişkeliliğin bulunduğu toplumlarda alt değişkeye karşıt olarak törenlerde, okul ve üniversitelerde, parlamentoda, basında, radyo ve televizyon haberlerinde, şiirde; kısaca resmi dil ve özenli kullanım gerektiren durumlarda kullanılan değişke. krş. **alt değişke.**

yarıdilsel amaçlar (semi-linguistic aims): Rabin (1971) tarafından ortaya konan sınıflama önerisi doğrultusunda dil planlaması alanında yarıdilsel nitelikli görünen amaçlar. Bu amaçlar büyük ölçüde dilbilim araştırması gerektirmekle birlikte toplumsal ve ruhsal etkenleri de içermektedir. Bu nedenle hangi alana ait olduğuna karar vermek zordur. Yazı (yazı dizgesi değiştirme, yazı dizgesinin özelliklerini değiştirme, noktalama vb.), heceleme (dizgeleştirme, birleştirme, sözcüğe bağımlı hece değişmesi vb.), sesletme (toplumsal, bölgesel vb. ses değişkelerinin birleştirilmesi), konuşmada sınırlama (kibarlık biçimlerinin kullanımı, dil tabularının konuşmada sınırlanmaları) alanlarını kapsamaktadır. krş. **dilsel amaçlar, dildışı amaçlar.**

yaşayan Türkçe (living Turkish): Öztürkçe-Osmanlıca kutuplaşmasında özleşmeye karşı olanların özellikle 70'li yıllarda iyice kızıştırdıkları anlayışın adı. Yaşayan Türkçe anlayışını savunanlar, 19. yüzyıldaki anlayışa koşut olarak dilin canlı bir varlık olduğunu, kendi doğal ortamı içinde yaşayıp gelişmesi gerektiğini kabul etmekte, dolayısıyla dilin gelişmesine müdahale edilemeyeceğini, dilin planlanamayacağını ve dilde özleşme olamayacağını öne sürmektedirler.

yaygınlaştırma (language spread): Bir dili konuşanların sayısını, başka dil/diller konuşanların zararına, arttırma girişimi. Nahir (1984)'e göre yaygınlaştırma, dil planlamasının amaçlarından biridir ve daha çok siyasal nedenlerle güdülenmekte olup özellikle ikidilli ve çokdilli ülkelerde görülmektedir. Ayrıca ölçünleştirme ile yaygınlaştırma arasında bir ilişki söz konusudur.

yazılaş(tır)ma (graphization): Bir yazı dizgesinin benimsenmesi, yazımın oluşturulması ve yazımsal uzlaşmaların sağlanması. Yazılaştırma dil planlaması sürecinde kodlamadaki ilk aşamadır ve bütünce planlaması kapsamında ele alınmaktadır.

yeniden yazılaştırma (regraphization): Cooper (1989) doğrultusunda var olan yazı dizgesinin yerine bir başkasının konması. Örneğin Türkiye'de dil planlaması sürecinde Arap yazısı yerine Latin yazısına dayalı bir dizgenin oluşturulup benimsenmesi gibi.

Çoğu çalışmada yazılaştırma, yeniden yazılaştırmayı da içine alacak biçimde kullanılmaktadır.

yerlileştirme (vernacularization): Konum planlaması kapsamında düşünülebilecek olan ve Cobarrubias (1983)'a göre dil planlamasını yönlendiren dört ilkeden biri. Bu ilke yerli (indigenous) bir dilin onarılması, genişletilmesi ve resmi dil olarak benimsenmesini içermektedir. Yerlileştirme; ölü bir dili canlandırma (İsrail'de İbranca), klasik bir dili onarma (Suriye, Mısır ve Fas'ta Arapçalaştırma), resmi nitelik kazandırma ve ölçünleştirme (Filipinler'de Tagalog ve Peru'daki Keçua) yollarıyla yapılmaktadır. krş. **dilsel benzeş(tir)me**, **dilsel çoğulculuk**, **uluslararasılaştırma.**

DİZİN

Aksan, D. 37, 39,41, 46, 103,130, 142, 147, 151, 152, 153, 169, 177, 178

Aksoy, Ö. A. 68, 91, 101, 102, 103, 109, 120, 122, 173, 177

alt değişke 40, 42, 43, 44, 46, 48, And, M, 168

araçsallık 11

araç yaklaşımı 11

[Arsal] Sadri Maksudi 3, 53, 71

artıklık 38, 122

Banguoğlu, T. 171

Bartsch, R. 52, 84, 170

baskın dil südürümü 24

Başkan, Ö. 115-116, 176

Bergamalı Kadri 170

biçemsel gelişme 31, 84, 92, 120-124, 127

biçemsel yalınlaştırma 23

biçimbilimsel ve sözdizimsel özleşme 136-140

bileştirme 144-145

Boeschoten, H. 69, 73, 85, 94, 95, 110, 123, 141, 155, 171

bölgesel kullanım 128, 137, 175

Brendemoen, B. 82, 83, 84, 171, 173, 176

bütünce planması, 28, 55-69, 84, 126

Canda, Ş. 82

canlandırma 21, 146 - 149

Cobarrubias, J. 16, 112, 157

Cooper, R.L. 8, 52, 56, 167, 168, 170.

Cüceloğlu, D. 86

çağcıllaş(tır)ma 8, 157, 159

çekim biçimbilimi 137

çeviri 151 - 154

çoğul harfleme 58

çoğul sesleme 58

Çotuksöken, Y. 106, 107, 174

Daoust, D. 8, 10, 12, 18, 167

Das Gupta, J. 7, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 27, 53, 55, 70, 77, 167, 168,

değerlendirme 30

Demircan, Ö. 67, 68

derleme 66, 67, 149

dış özleştirme 21

Dilâçar, A. 170, 172, 173

dilbilgiselleş(tir)me 29, 51, 62-64, 71, 84
Dilçin, C. 147, 177
dil anketi 66
dil devrimi 9, 21-22, 25
dildışı amaçlar 20 - 21
dil düzenlemesi 2, 8, 50
dili düzeltme 3, 47, 50, 52
dili işleme 4, 9, 26, 28, 51, 52, 64, 65, 77, 126, 136, 170
dili iyileştirme 9
dilin ıslahı 48, 50, 52
dillerarası iletişim 24
dil mühendisliği 8
dil planlaması 2, 7-33, 50
dil politikası 8
dilsel amaçlar 19
dilsel benzeş(tir)me 16
dilsel çoğulculuk 16
dil siyasası 8, 52, 84
dil sürdüdümü 24
Doğançay - Aktuna, S. 12, 56, 111, 157, 168, 176
Dündar, C. 113, 124
düzeltme süreçleri 30
edinin planlaması 168
Emecan, N. 104, 176
[Emre] Ahmet Cevat 171
Eren, H. 42, 174
etkin dil sürdürümü 24
Fasold, R. 11, 56, 167
Ferguson, Ch. A. 4, 10, 17, 32, 55, 77, 158, 168
Fishman, J.A. 7, 10, 11, 12, 13, 27, 55, 70, 77, 157, 167, 168, 178, 179
Foy, K. 46, 170
Gallagher, Ch. F. 157, 178
Garvin, P.L. 71, 172
geçer dil 153
genişletme 27-33, 55, 76-92, 115-124, 126, 162 - 164
Gorman, T.P. 9, 167
Gökalp, Z. 52, 79, 172
Gözaydın, N. 174
Güneş - Dil Teorisi 67-68
Hatiboğlu, V. 117
Haugen, E. 5, 9, 10, 11, 27-33, 53, 55, 64, 70, 77, 160, 167, 168

Hazai, G. 157, 178

Heyd, U. 157, 176, 178

Işıtman, İshak Refet 171

iç özleştirme 21

ikideğişkelilik 40, 42, 43

ikincil kodun ölçünleştirilmesi 25

İmer, K. 1, 55, 57, 59, 73, 86, 87, 88, 98, 114, 119, 130, 158, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177

İnan, M.R. 71

işleme yaklaşımı 31

işlemsel gelişme 30

Jernudd, B.H. 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 26, 27, 53, 55, 70, 77, 167

Karahan, F. 110

Karam, F.X. 8, 9, 10, 16, 17, 26, 70, 157, 167, 168, 178

Karamanoğlu Mehmet Bey 54, 172

Keleş, R. 130

Kloss, H. 29, 52

Kocaman, A. 92, 119, 123, 173, 174, 175

kodlama 27-33, 51, 55-69, 77, 97-108, 126, 160-161

konum planlaması 28, 52, 54, 65

Korkmaz, Z. 174

Koşay, Hamit Zübeyr 171

Köksal, A. 78, 81, 115, 116, 172, 173

König, G. 110

König, W.D. 178

Köprülü, F. 43

Köse, Ş. 121

Kreiser, K. 172

Kudret, C. 43, 169

Külebi, O. 123

Labov, W. 1

Lecompte, G. 86

Levend, A.S. 64, 170

Lewis, G.L. 68, 171

Marouseau, J. 117

müdahale (dile) 54, 125

Nahir, M. 21-25, 125, 157

Namık Kemal 46, 48, 169

Neustupný, J.V. 9, 10, 27, 30, 31, 32, 167, 191, 200, 205, 206, 207, 217

norm belirlemesi 28, 33

Osam, N. 114

Osmanlıcanın ıslahı 45, 46, 54

ölçünleştirme 9, 22, 29, 55, 159

Özel, S. 98, 143, 173

Özen, H. 173

özleş(tir)me 21, 125-154

Özsoy, S.A. 112, 119, 174, 175

Parlatır, İ. 174

Püsküllüoğlu, A. 69, 173

Rabin, C. 19, 55

Ray, P.S. 11, 85

resmileştirme 25

Rubin, J. 9, 11, 12, 13, 15, 18, 27, 30, 55, 70, 167, 178

sade dil 48, 50, 52

sadeleştirme 45

Sayalı, M. 104, 105, 111, 174

seçim 27-33, 51-55, 93-97, 160

sesbilgisi ve sesbilim açısından özleşme 128-132, 136

siyasa planlaması 28

siyasa yaklaşımı 31

Slobin, D.I. 86

sözcük - anlambilimsel özleşme 127, 146

sözcükleş(tir)me 29, 51, 64-69, 100-108

sözcüksel çağcıllaştırma 22

sözvarlığı açısından özleşme 140 - 155

Steuerward, K. 171

Şemsettin Sami 171

tarama 66, 67

Tauli, V. 10, 11, 18

Tekin, T. 36, 56, 111, 112, 130, 170, 174

terimleri birleştirme 23

terimsel çağcıllaştırma 30, 77-84, 115-119, 126

Tevrüz, S. 86

Thomas, G. 125, 126, 127, 128, 132, 137, 139, 140, 141, 146, 151, 175
Thornburn, T. 7, 167
toplumdilbilim yaklaşımı 11
türetme 142-144
türetme biçimbilimi 137
Türkî-i Basit 42, 47

Uç, T. 104, 174
uluslararasılaştırma 17
uygulama 15, 27-33, 70-76, 108-114, 162

üst değişke 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 54

Vardar, B. 117

Yalçın, Hüseyin Cahit 171
yandilsel amaçlar 19-20
yaşayan Türkçe 93, 94
yaygınlaştırma 22
yazıbilimsel sözcük 98, 99
yazılaş(tır)ma 29, 51, 55-62, 158-159
yazımsal özleşme 132-136
Yemenici, A. 122
yeniden yazılaştırma 56, 84
Yeni Lisan 48, 50
yerlileştirme 17

Zülfikar, H. 174

KÂMİLE İMER: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi (1967). TRT Ankara Radyosunda çalıştı (1967-1971). Ankara Üniversitesi Yabancılar İçin Türkçe Kursu Müdürlüğünde ders verdi (1971-1977). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde; önce Türk Dili ve Edebiyatı, daha sonra Dilbilim Bölümünde öğretim üyesi olarak çalıştı (1977-2001). 1999'dan bu yana Doğu Akdeniz Üniversitesinde (KKTC) Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde görev yapmaktadır.

1974'te doktorasını tamamladı. 1985'te doçent, 1992'de profesör oldu.

1979-1980 yıllarında Viyana Üniversitesinde Dilbilim ve Doğubilim Enstitülerinde araştırmalar yaptı.

1980-1983 yıllarında Türk Dil Kurumunda yönetim kurulu üyesi olarak görev yaptı ve aylık Türk Dili dergisinde yazı kurulu üyesi olarak çalıştı (1982-1983).

Dilbilim Araştırmaları (1990-halen), *Türk Dilleri Araştırmaları* (1992-halen) adlı süreli yayınlarda yayın kurulu üyesi olarak çalışmaktadır. Ayrıca Ankara Üniversitesi Yayın Etkinlikleri Komisyonu üyesi (1995-1996), UNESCO Türkiye Milli Komisyonu İnsan Bilimleri İhtisas Komitesi üyesi (1993-1995), Kültür Bakanlığı Dünya Klasikleri Yayın Danışma Kurulu üyesi (1997-2001) olarak görev yaptı. KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayın Danışma Kurulu üyesi (2000-halen) olarak görev yapmaktadır.

Ulusal ve uluslararası düzeyde çeşitli dilbilim kongrelerinde düzenleme kurulu ve seçici kurul üyesi olarak aktif görev aldı.

Yunus Nadi Armağanı yarışmasında üçüncülük (1973) ve Ankara Üniversitesi sosyal bilim dalı bilim ödülü (1999) aldı.

Yurt içinde ve dışında çok sayıda bilimsel toplantıya bildirileriyle katıldı. *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi* (1976), *Türkiye Türkçesinde Kökler* (1976), *Dil ve Toplum* (1990), *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi* (1998) adlı 4 kitap, 50'nin üzerinde bilimsel makale yazdı. Ayrıca meslektaşlarıyla birlikte 15 adet kitabı yayına hazırladı.

ISBN 975-17-2067-2

9 789751 720672

1.700.000 TL.